

А К А Д Е М І Я Н А У К У К Р А І Н С Ь К О І Р С Р
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ V

КИЇВСЬКА РУСЬ, РАННІ СЛОВ'ЯНИ,
АНТИЧНИЙ ЧАС

МАТЕРІАЛИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЗА 1949—1951 рр.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1955

Редакційна колегія:

С. М. Бібікол (відповідальний редактор), *А. Т. Брайчевська, В. Й. Довженок,*
Є. В. Максимов, І. Г. Шовкопляс.

Археологические памятники УССР, т. V.

(На украинском языке)

Редактор видавництва *І. А. Сергеева*

Технічний редактор *Є. К. Сіваченко*

Коректор *В. С. Дворкіна*

БФ 12808. Зам. № 476. Вид. № 142. Тираж 700. Формат паперу $84 \times 108 \frac{1}{16}$. Друк.
аркушів 19,7. Обл.-видавн. аркушів 18,6. Папер. аркушів 6.

Підписано до друку I.XI 1955 р.

КИЇВСЬКА РУСЬ

В. А. БОГУСЕВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ В ЧЕРНІГОВІ

В 1949 та 1951 рр.

Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр.¹ були проведені в чотирьох пунктах древнього міста: 1) на дитинці біля Спаського собору; 2) на території «окольного города» — на так званому Третяку, на північ від Катерининської церкви; 3) на Подолі в місцевості «Млиновище»; 4) біля Єлецького монастиря. Таким чином, археологічними розкопками були охоплені майже всі основні частини древнього Чернігова.

На території древнього дитинця на схід від Спаського собору, приблизно за 100—150 м від нього, в 1949 р. було закладено п'ять розкопок (два з них площею 32 м², інші — 20, 16 та 4 м²), в яких були виявлені залишки раннього поселення (можливо, ще VII—VIII ст.) та будівель IX—XI і XII—XIII ст. Археологічні розкопки на цій ділянці значно ускладнювались тим, що тут було кладовище XVII—XVIII ст., тому пошкоджені давні культурні шари і зруйновано багато будівель часу Київської Русі².

¹ В Чернігівській експедиції 1949 р. працювали: В. А. Богусевич (начальник експедиції), молодший науковий співробітник А. М. Каленська, ст. лаборант С. М. Кузнецова, лаборант О. Г. Гордієнко, кресляр В. Каменев. До складу Чернігівської експедиції 1951 р. ввійшли: В. А. Богусевич (начальник експедиції), І. М. Самойловський (заст. начальника), ст. лаборант С. М. Кузнецова, аспірантка Інституту археології Д. П. Рудакова, ст. науковий співробітник Державного Ермітажу Ю. М. Дмитрів, аспірант Державного Ермітажу В. Салунов, наукові співробітники Чернігівського музею М. А. Черепинська та І. І. Єдомаха, ст. архітектор науково-виробничих реставраційних майстерень М. В. Холостенко та архітектор М. М. Олександрова, лаборант О. Г. Гордієнко.

² Це кладовище, очевидно, належить Михайлівській церкві XVII—XVIII ст. Можливо, тут же знаходилась і кам'яна Михайлівська церква 1174 р., яка була збудована після розширення древнього чернігівського дитинця на новому князівському дворі, розташованому

Розкоп (II) 1949 р., площею 32 м², який дав найбільшу кількість археологічного матеріалу, знаходився на розі вулиць Горького і Фрунзе, біля 2-ї жіночої школи і будинку зоотехнікуму. Тут, під залишками стін і фундаментів цегляної будівлі XVII—XVIII ст. і похованнями того ж часу, були відкриті залишки будівель IX—X та XII—XIII ст. На глибині 2,45 м була виявлена невелика згоріла напівземлянка розміром 2,30×2,30 м, заповнена кусками горілого дерева, вугіллям та глиною. Стінки сплетені з лозин і з обох боків обмазані глиною. Біля північно-східної стіни в момент пожежі знаходились ночви з розведеним вапном. Будівля датується знахідками фрагментів глиняного кружального посуду раннього типу (IX—X ст.). Печі в будівлі не було.

На відстані менше 1 м були відкриті залишки другої будівлі того ж часу, дуже зруйнованої пізнім похованням. Тут був виявлений розвал печі. Можливо, що перша будівля мала господарське призначення. На південь від будівель виявлена господарська яма з великою кількістю фрагментів посуду такого ж типу, а також численні кістки тварин.

Характерною ознакою чернігівської кружальної кераміки IX—X ст. є вінця з манжетоподібним зовнішнім краєм.

На глибині 2 м від сучасної поверхні виявлені зруйновані похованнями залишки пізніших будівель (XII—XIII ст.), що були майстернями ремісників. На це вказує багато брусків і злитків міді, олова і свинцю, а також

на схід від старого, XI ст., що знаходився біля Спаського собору.

Для визначення місця князівського двору XII ст. певний інтерес має знахідка в розкопі I (1949 р.), на схід від Спаського собору, князівської вислої печатки із зображенням фігури Федора на одному боці і архангела Михаїла на другому (табл. I, 8, 9).

кам'яна ливарна формочка для відливання орнаментованих перснів (табл. I, 4).

До цього ж культурного шару відносяться також і фрагменти кераміки XII—XIII ст., уламки скляних браслетів і шиферних пряслиць. Можна припустити, що це місце дитинця було зайняте в XII—XIII ст. житлами ремісників.

В південній половині розкопу на глибині 2,80—3,35 м знайдені залишки залізобного виробництва у вигляді кількох неглибоких ям з залізними шлаками, крицями і вугіллям.

На глибині 2,75—4,25 м в центрі розкопу виявлено червонокоричневий шар з домішкою щепи й дубової кори, де був знайдений великий кістяний ніж для очистки шкури. Можна ду-

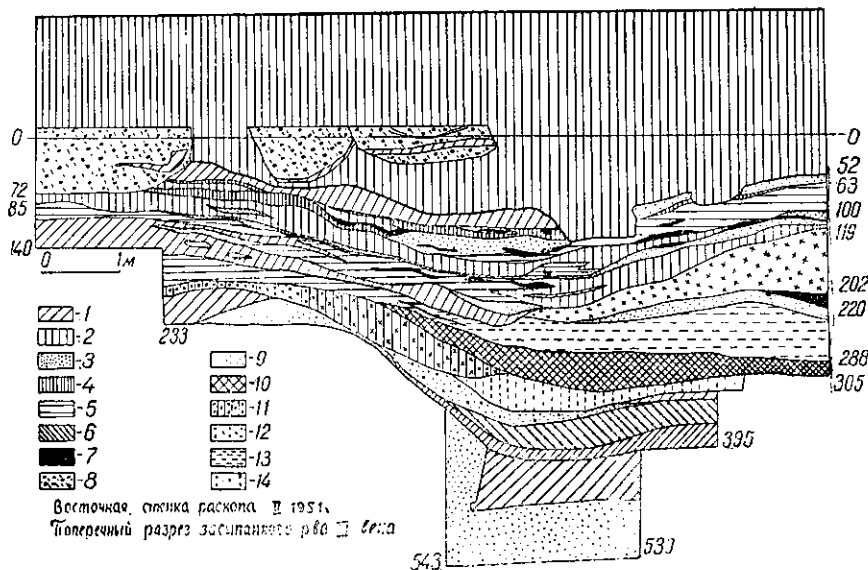

Рис. 1. Поперечний розріз рову XI ст. 1 — темносірий ґрунт; 2 — жовтосірий ґрунт; 3 — жовтий піщаний ґрунт; 4 — твердий темнокоричневий ґрунт; 5 — яносірий ґрунт; 6 — вологий чорнокоричневий ґрунт; 7 — чорний ґрунт; 8 — сміттєві ями; 9 — перегній; 10 — гній з солом'ю і кусками дерева; 11 — темносірий ґрунт з вуглистами вкрапленнями; 13 — червонокоричневий ґрунт з домішкою дерев'яної тріски і кори; 14 — жовтий піщаний ґрунт з вуглистами вкрапленнями.

В 1951 р. недалеко від розкопу II 1949 р., на схід від будинку зоотехнікуму, був закладений розкоп II площею 96 м². Як виявилось, тут знаходився древній рів чернігівського дитинця. Контури його стали помітні на глибині 2,5 м, де виявлено шари землі, що прогиналися вниз (в середній частині розкопу). Заповнення рову свідчить про те, що він був засипаний, мабуть, у XII ст.

В засипу рову зібрано різноманітні матеріали. У верхній його частині (до глибини 1 м) зустрічались фрагменти посуду й кахлів XVII—XVIII ст.

Далі, на глибині 1—2,5 м знайдено кілька цегляних вимосток XII ст. В цьому ж шарі виявлено багато речей часів Київської Русі: уламків глиняного посуду, амфор, скляних браслетів, залізних ножів, керамічних плиток, залізних підків від чобіт, шиферних пряслиць та ін. Знайдено також багато кісток корів і коней.

мати, що на досліджуваній ділянці чи поблизу неї існувало шкіряне виробництво, відходами якого в XII ст. засипався вже непотрібний рів в східній частині чернігівського дитинця.

Нижче, до глибини 4,7 м, лежав шар, в якому траплялися куски дерева й окремі речі — стінки дощатих ящиків чи скриньок та ін. Особливо цікавим предметом, знайденим тут, був полоз від дитячих санок. Далі, до глибини 4,95 м, знаходився шар перегною, а потім вогкий чорнокоричневий (до глибини 5,40 м) і жовтосірий (до глибини понад 6 м) шари, ще нижче знаходився пісок, спочатку з викрапленням вугілля (до глибини 7 м), а потім чистий (рис. 1).

Відкриття рову чернігівського дитинця має певне значення для вивчення топографії древнього міста. Рів показує, де проходила східна межа дитинця до XII ст.

В розкопі I 1951 р. (площею 32 м²), що знаходився між розкопом II і Спаським собором,

за 70 м на схід від останнього, виявлено також сліди древнього засипаного рову. Як показали дослідження, оборонна лінія чернігівського дитинця, в порівнянні з східною межею дитинця XII—XIII ст., проходила в XI ст. значно далі на захід від берега р. Стрижень. Це підтвердило припущення Б. О. Рибаківа про те, що вища, південна тераса дитинця відповідає древньому дитинцю XI ст.¹

Розкоп III, площею 34 м², закладений на схід від розкопу II 1951 р.

Відкриті тут комплекси за типами будівель і речей можна датувати двома періодами. До більш раннього відноситься напівземлянка, врита в піску, і дві господарські ями, що існували, судячи по знайденим в них кераміці, в IX—XI ст. Наземні будівлі, що лежать над ними, дали речовий матеріал XII—XIII ст.

Напівземлянкові споруди, знищені пожежею, і господарські ями були відкриті на цій же території і раніш (розкопками 1947 і 1949 рр.).

В південній стіні розкопу III виявлена напівземлянка (площею 4×4 м, глибиною близько 1,30 м). Заповнення землянки з шарами вугілля й попелу свідчить про пожежу, яка знищила будівлю.

До північної стіни землянки прилягала яма круглої в плані форми (діаметр 1,5 м). За 1 м на захід від неї знаходилась друга яма, значно більших розмірів, овальної форми (1,40—1,70 м).

У заповненні знайдені уламки кружальної кераміки (горщики з вінцями, які мають характерні манжетоподібні краї). Такі горщики добре відомі у Києві, Чернігові, Гнездові і Шестовиці в курганних інвентарях IX—X ст.

В цьому ж розкопі над комплексом з напівземлянкою знаходився зруб наземної будівлі, яка мала площу 5×5 м. Ця будівля датується речами XII—XIII ст. (рис. 2).

На захід від Спаського собору й на південь від Борисоглібського в 1951 р. розкопана основа цегляного квадратного в плані (7×7 м) терема XI ст., багато прикрашеного фресковим живописом і кольоровими поливними плитками. За 4 м на південь від терема був відкритий ріг другої двірцевої будівлі кінця XII ст., прикрашеної фресками і мозаїкою².

Археологічний матеріал IX—X ст. не є в цьому місці найдавнішим. Майже в усіх розкопках, закладених в 1947, 1949 та 1951 рр. на території древнього дитинця біля Спаського собору і далі на схід до берега р. Стрижень, був ви-

явлений більш ранній матеріал VII—VIII ст. Це уламки глиняного ліпного посуду, з домішками шамоту і жорстви у тісті. Посуд мав шершаву поверхню. Вінця його орнаментовані відбитками палички, обмотаної мотузком. Аналогічний матеріал зібраний і в інших частинах Чернігова, про що буде мова далі.

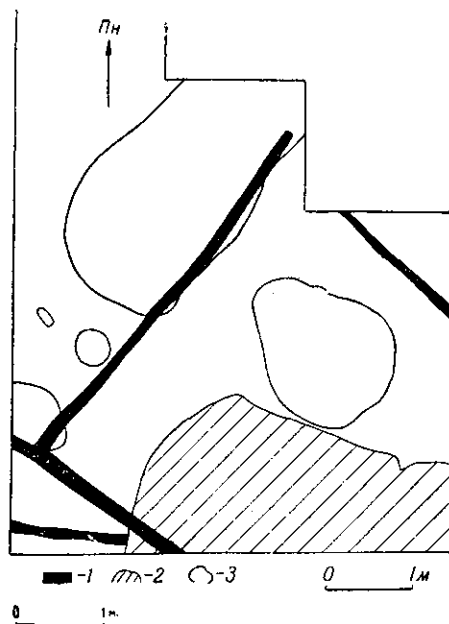

Рис. 2. План розкопу III 1951 р.; 1 — залишки зрубу наземної будівлі; 2 — землянка; 3 — яма.

Можна думати, що ще до виникнення древнього міста в VII—VIII ст. тут існувало велике поселення.

На так званому Третяку, на північ від Катерининської церкви кінця XVII ст., у Катерининському сквері в 1949 р. було відкрито цілий комплекс жилих і господарських споруд X—XIII ст. Це місце було дуже густо заселене. Древні житла і ями-льохи, що були біля них, розташовувались у кілька ярусів. Найдавніші будівлі належали до X—XI ст. Пізніші, які перерізали їх, датуються XII—XIII ст. Всього відкрито 8 жител.

Найдавніше житло площею близько 16 м² мало глиняну долівку і залишки глинобитної печі у східній стіні. Житло заглиблене у лесовий ґрунт не більше як на 0,30—0,40 м. Крім кружального глиняного посуду, типового для X ст., тут була знайдена бронзова підвіска від кінської збруї листовидної форми, прикрашена різним плетеним орнаментом (I, 1, 6). Залишились сліди стовпів, що підпирали горизонтальні плахи, з яких складались стіни житла.

¹ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, М., 1949, стор. 60.

² В. А. Богусевич и Н. В. Холостенко, Черниговские каменные дворцы XI—XII вв., КСИА, вып. I, К., 1952.

Над цим житлом виявлена пізніша будівля XII—XIII ст., що мала два приміщення: велике (4×5 м) і мале (2,5×1,75 м), яке прилягало до першого з півдня. Велике приміщення своїм розташуванням і розмірами відповідало будівлі X ст. Воно мало глинобитну піч, розташовану в південно-західному кутку. Маленьке приміщення печі не мало, але містило багато уламків залізних речей і розбитих горщиків. Воно було, очевидно, коморою.

За 5 м на південний захід від відкритих будівель, на глибині 2,65 м, виявлено дерев'яну дощату вимостку розміром 1,5×2 м.

На 10 см вище дерев'яної вимостки знаходилась глиняна долівка напівземлянки розміром близько 16 м². На підставі керамічних матеріалів цю будівлю можна датувати XI—XII ст.

Ще на 1 м вище, на глибині 1,46 м від сучасної поверхні, знаходилось пізніше житло — напівземлянка, яка згоріла, очевидно, ще в XIII ст. Це житло заглиблене у лесовий материк на 0,70—0,90 м від древньої поверхні XII—XIII ст. Площа напівземлянки близько 4×4 м. Ями від стовпів біля стіни житла вказують на стовпову конструкцію стін будівлі.

В північно-східному кутку напівземлянки знаходилась глинобитна піч, овальна у плані (розміром 1,25×1 м). В житлі був знайдений різноманітний інвентар: глиняний посуд, залізні ножі, уламки скляних браслетів, шиферні пряслиця, роги лося, цегла XII ст. із знаками, залізні підківки від чобіт та інші речі.

З півдня до цього житла прилягало невелике приміщення (2,25×2,25 м), з ямою-льохом, глибина якої була близько 2 м.

За кілька метрів на північ від описаних житлово-господарських комплексів знаходилась доброї збереженості напівземлянка прямокутної в плані форми, заглиблена до 1,40 м, розміром 3,75×2,50 м. Вхід в це житло у вигляді сходів, виритих в лесі, знаходився із східного боку, де, судячи з розташування будівель, мабуть, проходила вулиця древнього міста. Житло також згоріло. В ньому була виявлена нижня частина глиняної печі, що знаходилась в північній стіні, ближче до північно-західного кутка. Вздовж протилежної входу західної стіни, на 35 см вище долівки, знаходилась земляна лежанка, скріплена дошками і кілками, шириною 1—1,25 м. В кутках землянки були ями від стовпів. Численний глиняний посуд землянки відносився до XII ст.

На відстані 1 м від північно-західного кутка землянки знаходилась яма-сховище глибиною до 0,75 м та діаметром у верхній частині 1 м. Внизу яма розширювалась. На дні її було знайдено кілька фрагментів горщиків X ст. Особливо цікавим було денце з X-видним клей-

мом, досі невідомим (табл. I, 1). В інших господарських ямах, що знаходились близько від входу у житло, також зустрічалась кераміка X ст. (табл. I, 7).

В описаній напівземлянці був знайдений шкіряний пластинчатий каблучний набір з масивною залізною підковою, що мала три шипи, забиті в каблук. Цим речам давали різні пояснення. Вказані залізні предмети завдяки знахідці каблучного набору виявились підковами від шкіряних чобіт. Це спостереження стверджується етнографічними даними. Сучасні гуцульські чоботи з м'якою шкіряною підшвою й підборним каблуком, в який вбиті залізні підкови, подібні до тих, які знаходять в шарах Київської Русі.

Знайдені в розкопі IV цеглини XII ст. із знаками, аналогічними знакам на цеглинах чернігівського Борисоглібського собору (початку XII ст.), дозволяють припустити, що близько цього місця знаходяться залишки кам'яної церкви. Про це також свідчать знайдені тут раніше поховання з речами XII—XIII ст.

Розкопки в цьому місці продовжувались в 1951 р. Розкоп V, площею 84 м², прилягав безпосередньо до південної стіни розкопу 1949 р. Тут, на глибині близько 1,50 м, була відкрита група жилих і господарських будівель.

Насамперед розкопані рештки наземної господарської споруди площею 3×3 м, зробленої з тонких колод, заглиблених в материковий лес. Західна стіна орієнтована на південний схід — північний захід, а північна — на північний схід. В середині споруди знаходилась грушевидна яма-льох глибиною 1,30 м і шириною 1 м.

Господарська будівля з ямою-льохом тісно пов'язана з більшою наземною будівлею, від якої частково збереглись лише відбитки нижніх вінець зрубу. Очевидно, ця будівля була двокамерною. Південне приміщення було житлом, а північне — кладовкою з ямою-льохом.

До житла прилягала невелика будівля, можливо навіс, на що вказують ями від двох стовпів, що знаходились на 2 м від західного жилилого приміщення. В північно-західному кутку цієї будівлі знайдені речі часів Київської Русі: розбитий глечик з жовтуватою поливою, уламки глиняних горщиків, кілька шиферних пряслиць, уламки скляних браслетів, великий залізний замок і невеликий односторонній кістяний гребінець, орнаментований кружечками (табл. I, 2).

На південний схід від зрубною наземною будівлі розташована напівземлянка, збудована пізніше, — вона врізається в жилу камеру наземної споруди. Напівземлянка заглиблена в лесовий материк на глибину понад 0,5 м.

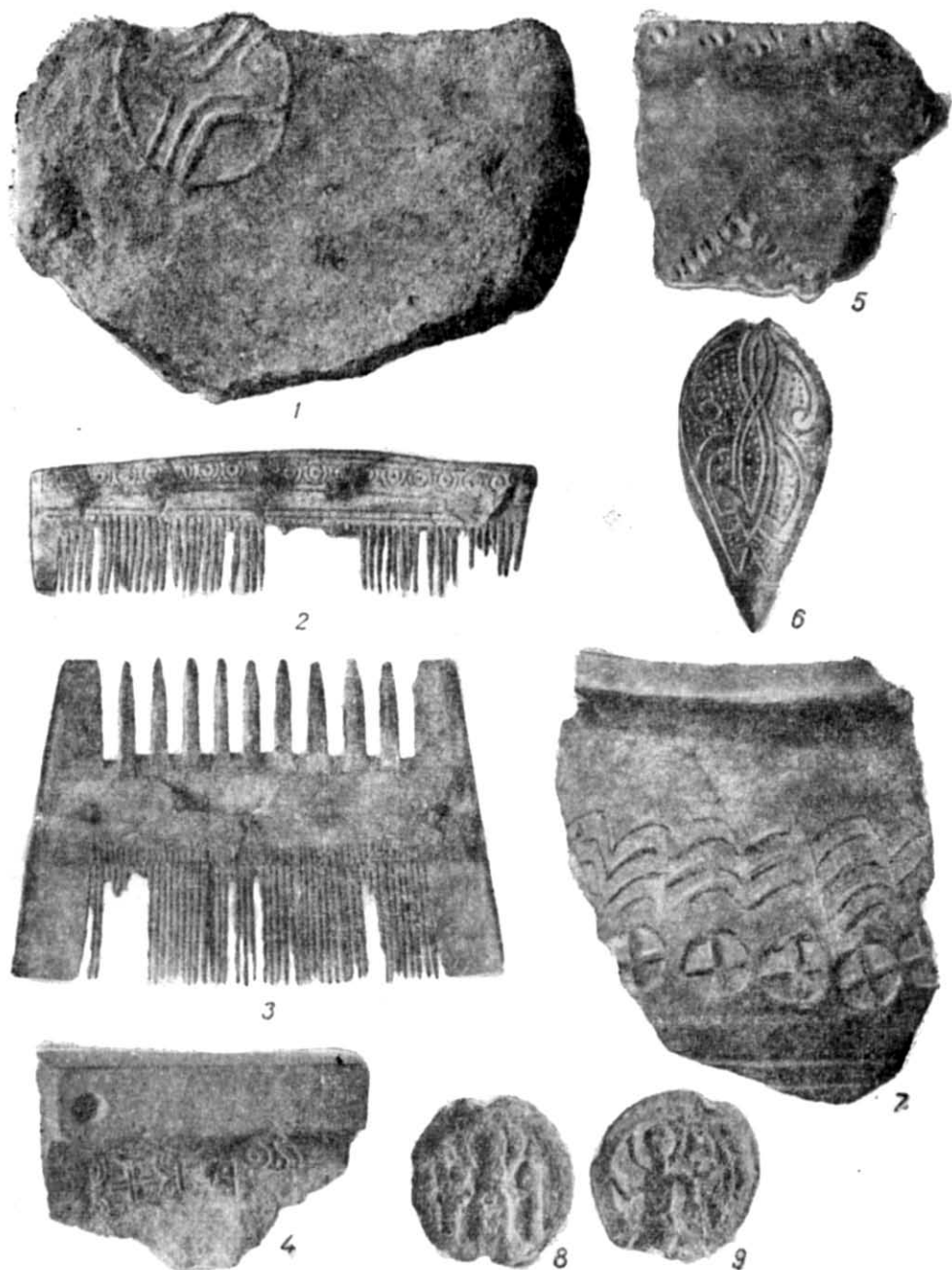

Табл. I. 1 — клеймо на дні 5горщика X ст.; 2 — кістяний гребінець XII—XIII ст. із розкопу 1951 р.; 3 — кістяний гребінець XII—XIII ст. із розкопу IV 1949 р.; 4 — кам'яна ливарна формочка для відливки перстнів із розкопу II 1949 р.; 5 — фрагменти ліпної посудини із розкопу II; 6 — бронзова підвіска із житла X ст. (розкоп IV 1949 р.); 7 — фрагмент кружальної посудини X ст.; 8 — свинцева висла печатка з зображенням св. Федора; 9 — та ж печатка з зображенням архангела Михаїла на другому боці.

Довжина кожної стіни землянки 3 м. По кутках споруди знаходяться ями від 4 стовпів. Посередині північної й південної стін знаходилось також по стовпу. Всередині будівлі

раніше, як це видно на планах Чернігова XVIII ст., омивалась рукавами р. Стрижень.

Розкопки 1951 р. проводились на південному кінці Південної вул., де було закладено два

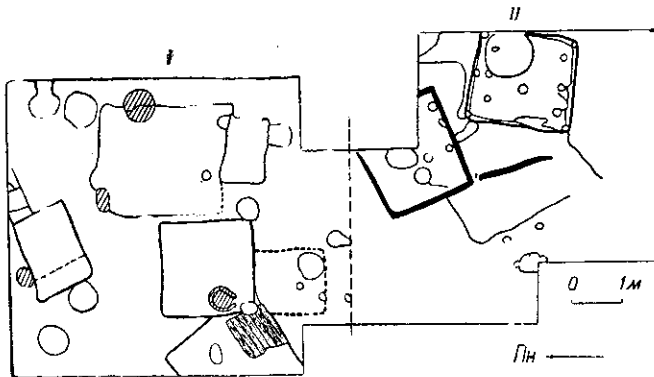

Рис. 3. Розкопки 1949 і 1951 рр. на Третяку на північ від Катерининської церкви, в яких були виявлені жилі і господарські споруди. I — розкоп 1949 р.; II — розкоп 1951 р.

вздовж північної й південної стін розташовано ще по три ями від стовпів на відстані близько 30 см від стіни. В північно-східному кутку на півземлянки знаходилось овальне заглиблення. Печі в землянці не було (рис. 3).

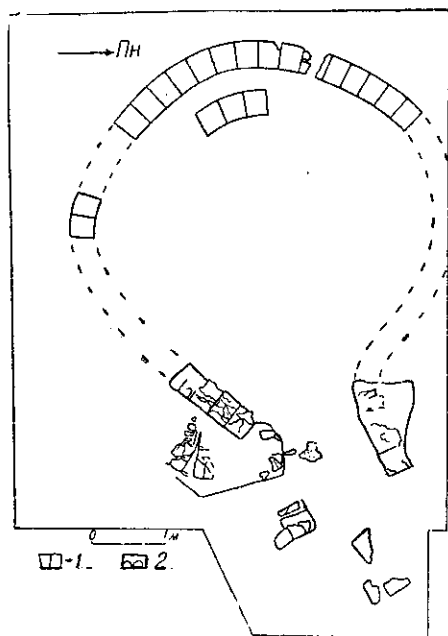

Рис. 4. Піч для випалу цегли на Млиновищі. 1 — цегляна кладка; 2 — розвал цегли.

В 1951 р. проводились розкопки на території чернігівського Подолу, біля озера Млиновище. Поділ розташований на заплавіній терасі, яка

розкопки. Середня товщина культурного шару — 1 м.

В одному з розкопів виявлені залишки житлово-господарських комплексів часів Київської Русі та попередніх часів.

В одній ямі знайдено велику кількість уламків горщиків і амфор часів Київської Русі та кісток тварин. Насиченість культурного шару і залишки житлово-господарських споруд свідчать про інтенсивне життя в цей час на даній ділянці. В другій ямі виявлена велика кількість товстостінної ліпної неорнаментованої кераміки. В тісті її велика кількість домішок шамоту та жорстви. Цей посуд, цілком очевидно, належить до більш раннього часу, ніж епоха Київської Русі.

У другому розкопі 1951 р., закладеному в південній частині Південної вулиці, виявлено нижню частину великої печі для випалу цегли. Піч знаходилась на схилі тераси, близько берега річки. Кругла в плані, вона була складена з цегли кінця XI ст. Середні розміри цеглин 35×27×2,8 см. Цегла аналогічна цеглі терема XI ст., відкритого нами в 1951 р. біля Спаського й Борисоглібського соборів.

Товщина стін печі рівна одній цеглині. Міцями кладка стін, зроблена на глині, обпаленій до червоного, збереглася на висоту в шість рядів цеглин. Фундаменту будівля не має. Діаметр її — 4,5 м. Челюсті печі орієнтовані на схід, в бік річки. Всередині й кругом печі виявлена велика кількість жовтої цегли XI ст. (рис. 4).

Досі подібні пам'ятки в Чернігові не були відомі. Відкриття великої виробничої споруди

XI ст. свідчить про наявність тут розвиненого ремісничого виробництва.

Виявлення на чернігівському Подолі поселення, видимо VII—VIII ст., поставило питання про характер горба, домінуючого над цим поселенням. На горбі в XI ст. виник Єлецький монастир, а раніше IX—X ст. тут, очевидно, був князівський замок, поблизу його було споруджено найбільший древньоруський курган з князівським похованням — Чорну могилу.

Розкопки 1949 і 1951 рр., проведені на стрілці горба, зверненій на північний схід, дали ліпну кераміку VII—VIII ст. і кружалну IX—X ст., а також кераміку пізніших століть. Розкопки дуже утруднювались пошкодженням культурних шарів численними пізнішими похованнями, які зруйнували давні будівельні й господарські комплекси і переміщали матеріал. Інтересним є керамічний матеріал, вияв-

лений у зруйнованій похованням господарській ямі, виритій в лесі. В ній знаходились численні уламки ліпної кераміки, яка характеризується грубими стінками, шершавою нерівною поверхнею, великою кількістю домішок в тісті (шамоту, дресви) та неорнаментованою поверхнею.

Ліпний посуд Єлецького горба повністю відповідає ліпному посудові поселення на чернігівському Подолі. Це дозволяє припустити односторонню існуючі населених пунктів на надзаплавній терасі р. Стрижень і на горбі.

Цілком можливо, що спочатку, в передфеодальні часи, Єлецьке городище було укріпленим сховищем й культовим місцем для мешканців прибережного поселення на Подолі, а потім стало князівським замком, первісним дитинцем Чернігова, як феодального городського центра.

В. А. БОГУСЕВИЧ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ЧЕРНИГОВЕ В 1949 и 1951 гг.

Резюме

Археологические раскопки в Чернигове в 1949 г. и 1951 г. были сосредоточены в четырех пунктах древнего города: 1) на детинце; 2) в окольном городе; 3) на Подоле и 4) у Елецкого монастыря.

На территории древнего детинца, к востоку от Спасского собора, было установлено существование поселения VII—VIII в. К IX—X в. относились полуземляночные постройки и хозяйственные ямы с кружалной керамикой курганного типа, свидетельствующие о существовании здесь большого поселения этого времени. Между Спасским собором и берегом р. Стрижень был открыт ров, ограждавший в XI в. черниговский детинец с востока. К западу от Спасского собора и к югу от Борисоглебского было раскопано основание кирпичного квадратного в плане терема XI в.

В окольном городе, к северу от Екатерининской церкви, открыта группа полуземляночных построек X—XIII в. с разнообразным бытовым инвентарем. Остатки жилищ сопровождались

здесь большим количеством ям-погребов. Наряду с полуземлянками к XII—XIII в. относится наземная двухкамерная постройка, одно помещение которой было жилым, а другое представляло собой кладовую с ямой-погребом посредине.

На черниговском Подоле в урочище Млыновище раскопками установлено существование поселения VII—VIII в. с лепной керамикой, а также остатки жилых и хозяйственных комплексов X—XIII в. с большим количеством кружалной керамики. К концу XI в. относится открытая здесь большая круглая печь для обжига кирпича.

На стрелке холма Елецкого монастыря удалось установить существование поселения VII—VIII в. Можно также предполагать, что в IX—X в. на холме Елецкого монастыря существовала небольшая крепость, возможно княжеский замок, близ которого был насыпан курган Черная могила.

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДЕСНЯНСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1949 р.

На лівобережжі Середнього Подніпров'я неодноразово провадилися археологічні дослідження як в дореволюційний, так і в радянський час. Починаючи з відомих розкопок Д. Я. Самоквасова в 70-х роках минулого століття, тут проведено ряд обстежень і розкопок, які охопили значну територію і збагатили науку визначними пам'ятками, що належать до різних періодів історії нашої Батьківщини.

Необхідно, проте, відзначити деяку нерівномірність в археологічному дослідженні території Лівобережжя. Більше уваги, особливо в останній час, приділялось східній частині цієї території, — дослідження проводились в основному на верхній та середній течії рік Десни, Сейму, Сули, Ворскли. Західні ж райони, безпосередньо прилеглі до Дніпра, і, зокрема, район Чернігова, досліджувались значно менше. Крім того, дослідження велись, головним чином, по великих ріках, численні ж їх притоки майже не обслідувались.

Виходячи з цього, Деснянська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР за участю співробітників Чернігівського історичного музею поставила своїм завданням дослідити територію західної частини Лівобережжя, тобто Чернігівщини.

Першим районом своїх досліджень експедиція обрала територію, розташовану на північ від Чернігова, в басейні двох правих приток Десни — річок Білоус і Стрижень, що течуть з півночі на південь. Рельєф цієї місцевості досить спокійний. На ній є невеликі підвищення на водорозділах, що чергуються з незначними, здебільшого пологими, схилами у напрямі річкових долин. Балки зустрічаються в невеликій кількості. Вони переважно неглибокі, з пологими схилами. Лише в районі с. Юр'ївка і далі на північ є кілька балок, дуже глибоких з крутими схилами і з розгалуженнями.

Експедиція провела розвідки та розкопки, внаслідок яких виявлено археологічні пам'ятки різних часів, головним чином епохи древньої Русі¹.

I. Розвідки

Розвідки охопили нижню течію р. Стрижень, безпосередньо в околицях Чернігова, р. Білоус — майже від гирла і далі на північ до с. Табаївка на правому березі, та с. Рогощі на лівому березі. Обстежувалось не тільки узбережжя, а частково і нижні течії правих приток р. Білоус та балки, що доходять до ріки (рис. 1).

З обстежених пам'яток найдревнішими є дві дюнні стоянки: одна на правому березі р. Білоус, проти с. Старий Білоус. Обидві стоянки знаходяться у заплаві, на піщаних дюнах, що дуже розвіюються. Культурні рештки розсіяні на значній площі, а в місцях видувів виступають більш компактно, у вигляді більших чи менших скупчень.

Культурні рештки складаються, головним чином, з фрагментів кераміки. Вся кераміка поділяється в основному на дві групи. Перша має в тісті домішки зерен кварцу, іноді навіть невеликих камінчиків. Поверхня дуже згладжена або навіть залощена. Кераміка здебільшого орнаментована досить різноманітно. Зустрічається зубчастий штамп, дрібні ямки, найчастіше у формі півмісяця, і прокреслені лінії. Орнамент також добре заглащений. Іноді він складається з горизонтального валика також з ямками. Друга група кераміки має в тісті домішки піску. Вона грубіша і неорнаментована. Про форми посудин судити важко. Це були,

¹ Експедиція працювала з 20 липня до 16 вересня. До її складу входили Д. І. Бліфельд (начальник експедиції), М. А. Черепинська і студенти-практиканти.

мабуть, досить значні за своїми розмірами посудини з високими шийками і трохи відігнутими вінцями. Лише з кількох фрагментів вдалося скласти більшу частину посудини невеликого розміру, круглодонної, з відігнутими вінцями. Кераміка за всіма ознаками належить до часів бронзи. Вона близька до кераміки так званого комарівського типу. З інших знахідок слід відзначити крем'яні відщепи, знайдені в дуже незначній кількості, один дуже невиразний скребок, а також глиняне прясло та глиняний предмет, що нагадує дуже стилізоване зображення тварини (Старий Білоус).

Решта пам'яток, виявлених експедицією, належить до часів Київської Русі, за винятком одного ранньослов'янського поселення, знайденого на місці древньоруського могильника біля с. Табаївка, Чернігівського району. Культурний шар, добре простежений під одним курганным насипом, досягав товщини 0,20 м і складався з досить великої кількості ліпної кераміки, в тому числі лощених мисок зарубинецького типу. Знайдений тут бронзовий наконечник стріли скіфського часу дає можливість датувати поселення приблизно III ст. до н. е.¹

Основна маса цих пам'яток — відкриті поселення. Всі вони знаходяться на правому березі р. Білоус або на схилах балок і берегах рік, що в нього впадають.

Поселення розташовані переважно групами, на незначній відстані одне від одного, а то і поруч, відокремлені лише невеликими балками. Іноді біля поселень знаходяться залишки курганных могильників, здебільшого дуже незначних.

Перша група таких пам'яток — 4 поселення і курганный могильник — виявлена на північно-західній околиці с. Старий Білоус. Поселення знаходяться на високій надзаплавній терасі вздовж правого берега р. Білоус на протязі 1,5 км.

Два поселення (1, 2) знаходяться на північ від залізниці, за ґрунтовою дорогою на с. Новий Білоус. Обидва поселення розташовані одне проти одного по обидві сторони широкої і довгої балки, що доходить до заплави р. Білоус.

Два інші поселення (3, 4) знаходяться на південь від залізниці, причому поселення 4 значно зруйноване залізницею, що прокладає на тут.

Могильник розміщений на деякій віддалі

від поселень, на південно-західній околиці села. Він складається з трьох курганів, невеликих за розмірами і значно деформованих.

Друга група пам'яток — два поселення і могильник — виявлена біля с. Новий Білоус. Одне поселення знаходиться на південній околиці села, у прибережній його частині, на північ від дороги на с. Старий Білоус. Воно розміщене на пологому схилі надзаплавної тераси і тягнеться вздовж берега приблизно на 250—300 м. В ширину воно досягає 100 м.

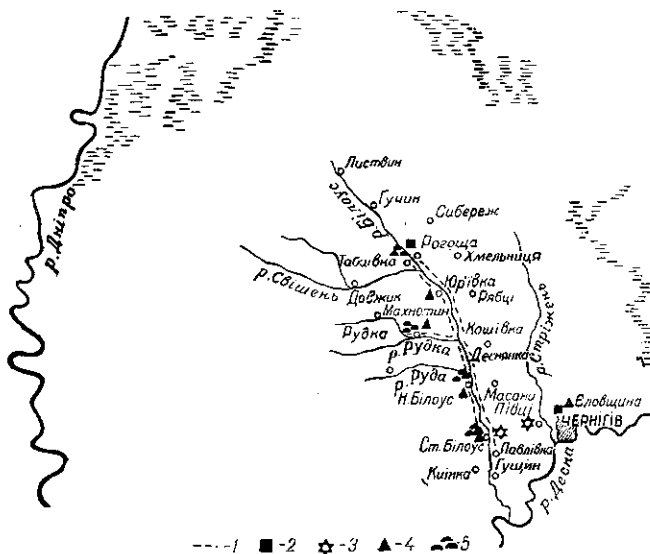

Рис. 1. Схематична карта району робіт Деснянської експедиції 1949 р. 1 — маршрут розвідки; 2 — городище; 3 — стоянка; 4 — селище; 5 — курганный могильник.

На віддалі приблизно 200 м на захід від поселення є залишки курганного могильника, який і став об'єктом розкопок.

Друге поселення знаходиться за 2,5—3 км на захід від с. Новий Білоус, біля урочища Криниця, що являє западину, від якої беруть початок дві балки, що ідуть до р. Білоус. Територія поселення розорюється, тому трудно встановити його розмір.

Далі на північ, на західних околицях с. Кашівка виявлено курганный могильник, який також став об'єктом невеликих розкопок. Ніяких слідів поселення, яке можна було б пов'язати з цим могильником, тут не виявлено. Треба думати, що поселення зруйноване садибами с. Кашівка, яке займає якраз прибережну смугу. Далі по р. Білоус виявлено два поселення в районі с. Юр'ївка, за 7 км від с. Кашівка. Обидва вони знаходяться на більш-менш значній віддалі від берега річки, біля глибоких балок, що доходять до р. Біло-

¹ Докладніше див. Д. И. Бл и ф е л ь д, Древнейшее славянское поселение на Черниговщине, КСИИ, вып. I, К., 1952, стор. 53—55.

ус. Перше з них розташоване в урочищі В'язівка, на південній околиці с. Юр'ївка. Урочище являє собою довгу і глибоку балку з стрімкими схилами висотою до 10 м і більше. За переказами, у 20-х роках тут було знайдено зуб та бивень мамонта. Поселення розташоване на південному боці балки, приблизно за 0,5 км від р. Білоус. На підставі виявлених на поверхні поселення знахідок можна вважати, що воно займало площу приблизно 150×200 м.

Друге поселення виявлено на північно-західній околиці с. Юр'ївка в урочищі Живці на так званій Чернечій горі. Урочище являє собою широку та глибоку балку довжиною понад 2 м із значною кількістю розгалужень. Схили балки досить стрімкі, іноді вертикальні, висотою 10—20 м. На дні її є вузьке русло струмка, який зараз пересох. Очевидно, урочище Живці є руслом висохлої річки, що впадала у р. Білоус. В місці розгалужень балки утворюються миси і виступи, на одному з них, що має назву Чернеча гора, і виявлено залишки поселення. Знахідки розповсюджені не на всій Чернечій горі, а лише в кінці миска, де займають площу приблизно 200×300 м.

Ще вище по р. Білоус виявлені дві древньоруські пам'ятки, що становлять значний інтерес. Це городище біля с. Рогоща та курганий могильник біля м. Табаївка. На обох об'єктах експедиція провела розкопки.

Кілька древньоруських пам'яток виявлено на р. Рудка — правій притоці р. Білоус, в районі с. Рудки, за 5—7 км на захід від с. Кашівка. В с. Рудки, на правому березі річки, в тому місці, де її пересікає дорога на Любеч, знаходиться невелика курганна група, що складається з 9 курганів висотою до 0,5 м, які дуже деформовані. Кургани містяться біля церкви, де недавно знаходилося кладовище, яке, мабуть, і пошкодило кургани.

Далі, вгору по р. Рудка, на правому її березі, приблизно за 1,5—2 км від с. Рудки, виявлені сліди поселень часів Київської Русі.

Культурні рештки простежуються на протязі 2 км вздовж берега з невеликими переривами, здебільшого на мисах, відокремлених один від одного невеликими балками, так що важко навіть сказати, було тут одно чи кілька поселень.

На всіх поселеннях, обстежених розвідкою, культурні рештки складаються виключно з дрібних фрагментів кераміки XI—XIII ст., іноді зустрічалися поодинокі фрагменти ліпної кераміки, але дуже дрібні і невиразні. Лише на поселенні 4 біля с. Старий Білоус та в урочищі Криниця біля с. Новий Білоус переважав керамічний матеріал ранішого ча-

су, — кружална кераміка, подібна до курганної кераміки IX—X ст., що дозволяє її датувати приблизно цими ж століттями.

На р. Стрижень обстежене городище і селище в урочищі Єловщина, на північній околиці Чернігова. Городище займає високий горб на лівому березі ріки. У плані воно майже квадратне, розміром 40×40 м. Зі сходу круто обривається до берега ріки, піднімаючись більш як на 15 м висоти над її рівнем. Ріка протікає тут майже під самим обривом городища. З південної і північної сторін городище обмежене глибокими балками, із західної, напільної, воно укріплене високим валом, за яким простежуються виразні сліди рову, що заплив. Рів і вал перерізають вузький перешийок, який з'єднує береговий горб з плато. Вал городища заходить частково на північний його край, де спуск до балки пологіший.

Топографічні умови місцевості і штучні укріплення надають городищу вигляд фортеці.

Поверхня городища рівна, з незначним ухилом на південь. Культурні рештки на поверхні, яка засівається, майже не помітні. Зрідка зустрічаються поодинокі дрібні дуже невиразні фрагменти кераміки.

В різних місцях городища закладено 5 шурфів розміром $1 \times 0,5$ м. В двох з них зовсім не виявлено культурного шару, в трьох інших він виступає дуже слабо і ніякої чіткої стратиграфії не дає. В усіх шурфах знайдено лише кілька фрагментів кераміки, частина з яких — ліпні, іноді орнаментовані зубчастим штампом, частина — кружалні, часів Київської Русі.

II. Розкопки

Експедиція провела розкопки чотирьох пам'яток: курганних могильників в селах Новий Білоус і Кашівка, городища в с. Рогоща та могильника в с. Табаївка, який належить до городища.

Могильник в с. Новий Білоус, як вже зазначалось, знаходиться на південній околиці села і займає невелику площадку проти сучасного кладовища. На могильнику збереглося 12 курганів, розташованих компактною групою. За свідченням місцевих жителів, їх було значно більше і вони простягались у напрямі до річки, де розташоване згадане поселення. Кургани дуже деформовані. Тепер вони мають 5—7 м у діаметрі при висоті 0,5—1 м. На більшості курганів помітні сліди руйнувань, іноді досить значних. Як виявилось розкопками, всі кургани в тій чи іншій мірі пошкоджені новими впускними похованнями. Очевидно, кладовище в недавні часи займало також і площу могильника.

Всього на могильнику розкопано три кургани діаметром від 5,5—8,5 м і висотою від 0,45—0,70 м. Рештки давніх поховань виявлені лише в двох курганах. В обох випадках це були трупоспалення, що відбувались на місці, на рівні тодішньої поверхні. На місці кострища залишились перепалені кістки, дрібні вуглики та попіл.

В кургані 1 від кострища залишилась лише незначна частина, а з речей — лише кілька уламків кераміки.

В кургані 2 ніяких слідів давнього поховання не виявлено. Курган, очевидно, слід вважати кенотафом.

У кургані 3 кострище збереглось досить добре. Лише з південного краю воно трохи зрізане впускною могильною ямою. В центрі кострище досягає до 0,15 м товщини, а до країв поволі сходить нанівець. В плані воно майже кругле, діаметром 2 м.

В середній частині кострища, яке виділялось значним скупченням перепалених кісток, виявлена група предметів: три горщики, що стояли в один ряд, витягнутий з південного заходу на північний схід, уламок залізного ножа, бронзова квадратна застібка і серцевидна прорізна бляшка. Всі ці речі досить типові для древньоруських курганів Х ст. (табл. II, 4, 15, 19, 20).

Поряд з зазначеними речами, на кострищі знайдено глиняне пряслице з вірвовочним орнаментом, архаїчного типу. Відзначимо, що в насипах курганів зустрічались дрібні уламки ліпної кераміки з домішками крупного кварцу, близької до кераміки часів бронзи. Можливо, до цього часу відноситься і знайдене пряслице.

Могильник в с. Кашівка знаходиться в західній частині села на території сучасного кладовища, приблизно за 200 м на північ від дороги Чернігів — Любеч. Могильник складається з 10 курганів, з яких 8 розташовані комплектною групою, а два стоять окремо. Три найбільші кургани мають діаметр 10 м і висоту 1,5—1,8 м. Решта має менші розміри. Всі кургани задерновані і зберігають чітку куполовидну форму.

У могильнику розкопано найбільший курган (діаметр 7,0 м, висота 1,80 м). Насип його перерізають шість впускних поховань у трунах, що залягали на глибині 0,7—1 м.

Під курганням насипом виявлено поховання з трупопокладенням у материковій могильній ямі, розміром 2,80 × 1,20 м і глибиною 1,4 м від рівня давньої поверхні. Кістяк лежав на спині, витягнуто, головою на захід з відхиленням на північ. Положення рук простежити не вдалося. Слідів труни, чи якихось предметів

при кістяку не виявлено. Час поховання, отже, точно встановити неможливо, але воно, безсумнівно, відноситься до часів Київської Русі.

Городище в с. Рогощі знаходиться у західній частині села, на лівому березі р. Білоус. Городище розташоване на низині, і берег річки підходить місцями під самий його вал. В східній частині з півдня і півночі воно обмежене невеликими балками.

Городище має майже круглу форму (діаметр по лінії захід — схід 180 м і південь — північ 200 м) і оточене валом доброї збереженості висотою близько 9 м. З заходу і сходу збереглись в'їзди, з яких останній, можливо пізніший, оскільки вал тут трохи пошкоджений. Площа городища складається з трьох окремих горбів. Два з них — північний і південний — однакові за розміром, тягнуться з заходу на схід. Третій, невеличкий, примикає до південного горба і має напрямком з півдня на північ. Біля західного в'їзду, між валом і південним горбом, є невеличке озерце.

Південний і північний горби зруйновані на внутрішніх краях ямами воєнного часу, решта площі городища добре збереглась і задернована. Знахідки на поверхні досить значні і складаються виключно з кераміки часів Київської Русі.

Основний розкоп площею 312 м² закладений на південному горбі на західному його краї. Територія розкопу включала в себе дві ями воєнного часу. Грунт городища піщаний, з включенням дрібної гальки. Городище має один культурний шар, що сягає до глибини 0,30—0,60 м. Він складається в основному з фрагментів кераміки часів Київської Русі, уламків тваринних кісток та деяких інших знахідок цього часу. Крім того, на городищі знайдено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки, орнаментованої ямками, що відноситься до часів пізньої бронзи і з городищем не пов'язана. Окремо слід відзначити дві знахідки: бронзове навершшя у вигляді голівки грифона, яке за його стилем можна віднести до пам'яток скіфського типу, та ажурну бляшку типу так званих «шумлячих», характерних для більш північних районів (табл. 1, 7). Бляшка є першою знахідкою цього типу на Чернігівщині.

На розкопаній площі виявлені залишки жилих і господарських споруд, з яких дві були напівземлянками.

Споруда 1 в плані майже кругла, діаметром 3 м, долівка місцями утрамбована, залягає на глибині 110 м, у південно-західній частині виявлено фрагмент череня і склепіння глинобитної печі, що збереглось на висоту 0,10—0,15 м.

Знахідок у заповненні цього приміщення небагато. Це типова древньоруська кераміка XII—XIII ст. Отже, і приміщення датується цим часом.

Споруда 2, мабуть житло, в плані прямокутна, витягнута з північного сходу на південний захід, з округлими кутами. У південно-західному кінці південної стінки є невелика виїмка, очевидно ніша. Розмір житла $4,45 \times 1,80$ —2 м. Долівка, виявлена на глибині 1,30 м, нерівна, місцями більш тверда, очевидно утрамбована. У західній частині житла знаходились залишки печі у вигляді досить значного скупчення кусків печини. Піч дуже зруйнована, і конструкція її не встановлена. Черинь печі мав вигляд рівного прошарку печини, що складався, проте, з окремих кусків. Під ним залягав зольно-вугільний прошарок, що заходив трохи глибше рівня долівки житла. Можна припустити, що піч будувалась на дерев'яному помості — полатях, а коли поміст згорів, то черинь осів і розпався на окремі куски. На долівці житла, особливо біля печі, було скупчення попелу і вугілля. Посередині житла, на долівці, виявлено багато риб'ячої луски.

У заповненні житла знайдено: 2 куски залізної криці, залізний кований цвях, уламки кісток тварин та фрагменти кераміки. Кераміка вся кружальна, всіма своїми ознаками близька до кераміки курганного типу і може, отже, датуватися IX—X ст. На цю ж дату вказують і деякі інші знахідки: залізний ключ у формі прорізної лопаточки з вушком, (табл. I, 2) типовий для курганних матеріалів IX—X ст. (наприклад, Чорна Могила та ін.) та залізна кільцева фібула з закрученими кінцями і вигнутим язичком. Тип її також широко відомий в могильних матеріалах IX—X ст., особливо в північних районах.

Таким чином, датування цього житла IX—X ст. не викликає сумніву.

У південній частині городища культурний шар досягає товщини 0,30 м. Він дуже бідний на знахідки і складається майже виключно з дрібних фрагментів кераміки XII—XIII ст. У цій частині розкопу у двох випадках виявлено ями глибиною 0,2—0,25 м. У верхній частині вони заповнені кусками печини, що лежала суцільним прошарком на площі, в одному випадку 1×1 м, у другому $2,4 \times 1,4$ м. Нижче залягав гумусований пісок. Характер цих споруд дуже близько нагадує характер завалу печі у житлі 2. Це наводить на думку, що тут ми маємо залишки печей, аналогічних печі у житлі 2. Можливо, житла були наземними, дерев'яними. На підставі керамічних знахідок, виявлених тут, правда у дуже не-

значній кількості, ці комплекси можна датувати XII—XIII ст.

Крім зазначених залишків жилих споруд, в різних місцях розкопаної площі виявлено кілька ям, різних за формою, планом, розмірами і глибиною. Всі вони були заповнені гумусованим піском, змішаним з попелом, дрібними вугликами і покидьками, головним чином фрагментами кераміки і уламками кісток тварин. Кераміка в більшості типова для XII—XIII ст. В деяких випадках зустрічається кераміка і більш раннього часу (X—XI ст.). Серед інших знахідок в ямах і в культурному шарі городища слід відзначити уламки глиняних ткацьких грузил, шиферні прясла, в тому числі одно орнаментоване кружечками, кістяні вістря-кочедики, залізні ножі та ін. (табл. I).

Табайвський могильник знаходиться на західній околиці с. Табайвка, на правому березі р. Білоус, проти описаного вище городища, і складається з двох груп курганів.

Перша група курганів знаходиться на місці сучасного кладовища. Площа, зайнята курганами, являє невеликий горб довжиною 200 і шириною 20—80 м, оточений з півдня і півночі невеликими балками з стрімкими схилами. Із сходу він має пологий схил у напрямі річки, що протікає на відстані 400—500 м від могильника. Всього тут нараховується зараз 40 курганів, розташованих тісною компактною групою, але колись їх було значно більше. Ще у 1881 р. тут налічувалось 73 кругани, здебільшого великі¹. За свідченням старожилів, кургани тут продовжувались далі на південь і схід, займаючи частину площі сучасних садиб. Вони добре збереглись. Форма їх куполоподібна, розміри різні: 5 курганів великі (діаметр 15—19 м, висота до 3 м), решта — значно менші (діаметр 5—8 м, висота до 1 м). Навколо курганів, особливо великих, чітко простежуються сліди ровів. Далі на північний захід, в урочищі Волотуха знаходиться друга група із кількох курганів, в більшості дуже розорані і ледве помітні на поверхні. Лише один курган тут великий, але значно пошкоджений. За свідченням старожилів, у цьому місці також було значно більше курганів. Очевидно, саме тут Н. А. Константинович в 70-х роках минулого століття налічував 24 кургани, в тому числі один довгий курган². Ніяких слідів поселення поблизу урочища Волотуха не виявлено, отже, ці кургани слід

¹ Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС, вып. I, М., 1906, стор. 33.

² Н. А. Константинович, О курганах Черниговского уезда, Труды III АС, т. I, К., 1878, стор. 181—184.

вважати за окрему групу одного великого могильника біля с. Табаївка. Виходячи з того факту, що в околицях с. Табаївка не виявлено ніяких слідів значного поселення, якому міг

жати до найбільших, що збереглися зараз у могильнику, а два (IV, V) — до малих, які дуже розорані і ледве помітні. Насипи трьох великих курганів у значній мірі пошкоджені

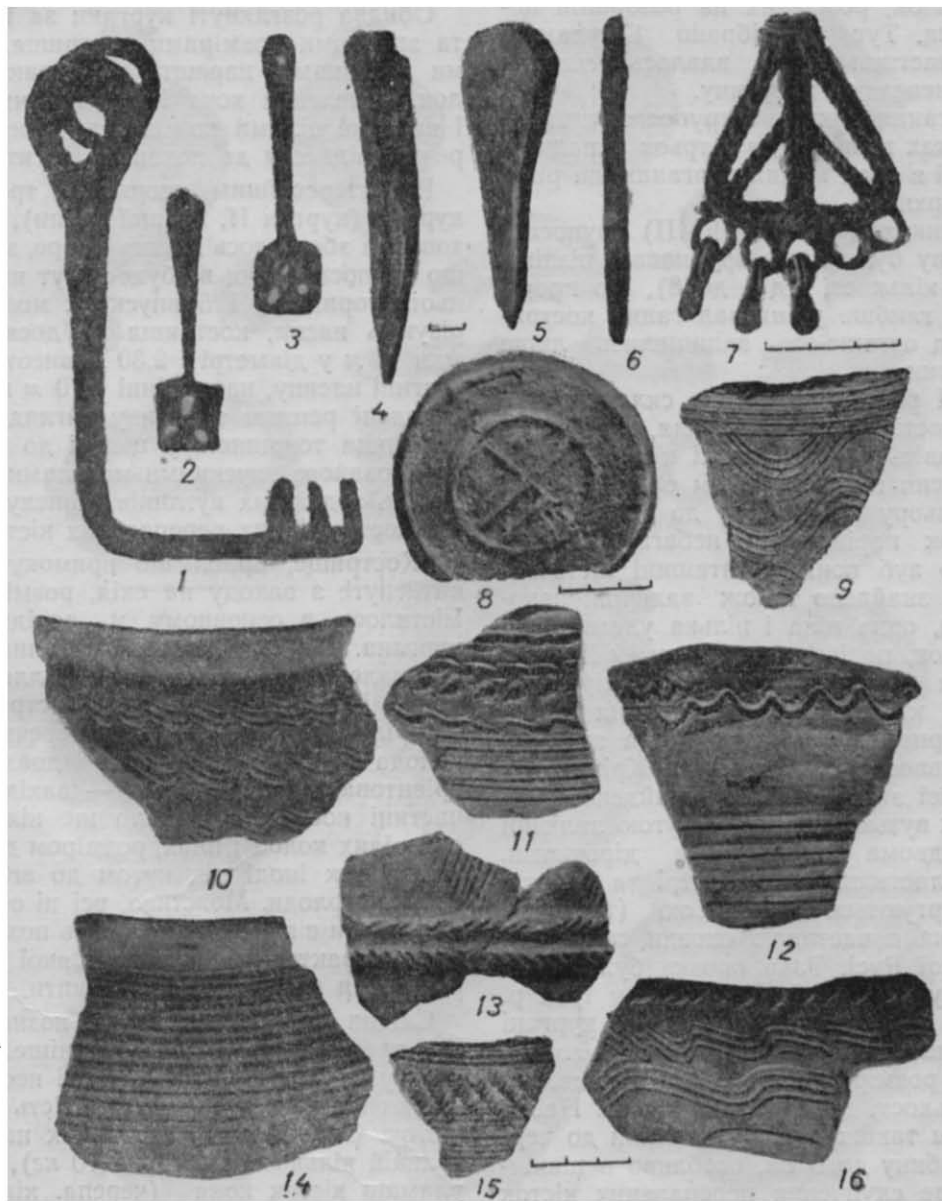

Табл. I. Речі з городища біля с. Рогощі.

би належати такий великий могильник, можна твердити, що він належить до Рогощанського городища, яке знаходиться на відстані не більше 1 км від нього, на протилежному березі р. Білоус.

На Табаївському могильнику в 1949 р. було розкопано 5 курганів: два у першій групі (кургани I, II) та три у другій (кургани III—V). Три з розкопаних курганів (I—III) нале-

впускними похованнями. Кургани обох груп нічим істотним один від одного не відрізняються і тому розглядати їх можна разом.

Загальним для всіх розкопаних курганів є рештки тризни чи поминок у верхній частині насипу, у вигляді маленького кошичка, що складається з невеликої кількості вугілля, попелу, а також фрагментованого посуду. Кошички тризни збереглися погано. У вели-

ких курганах вони зруйновані впускними похованнями, а в малих — оранкою. У невеликих курганах сліди тризни зустрінуті лише в одному з них (курган IV) у вигляді дрібних вугликів і кісток, розсіяних на розораній поверхні кургана. Тут же зібрано 17 уламків кераміки, з частини яких вдалось скласти майже цілу невелику посудину.

В усіх курганах виявлено трупоспалення — у двох випадках в насипу, а в трьох випадках, в тому числі і в обох малих курганах, на рівні древньої поверхні.

У двох великих курганах (I, III) трупоспалення у насипу були дуже зруйновані пізніми могилами (в кількості від 4 до 8), що прорізували насип глибше рівня залягання кострища; тому від останнього залишилися лише незначні рештки.

У кургані I рештки кострища складались з великої кількості попелу і вугілля, а місцями збереглися навіть досить великі куски обгорілих плах. Насип під кострищем обпалений до чорного кольору на глибину до 5 см. Перепалених кісток порівнюючи небагато. Серед них виявлено зуб коня та пташині кісточки. На кострищі знайдено також залізний наконечник стріли, одна ціла і кілька уламків залізних заклепок, подібних знахідкам у Гнездові¹, маленька кістяна трубочка з дірочкою збоку, та дві кістяні пластинки. Одна з них з візним орнаментом, аналогічна знахідці Д. Я. Самоквасова в Седневі². Крім того, у засипу однієї з пізніх могил знайдено невеликий уламок вузької, вигнутої дугою залізної пластинки з двома наскрізними дірочками. Один край пластинки має гострі та округлі зубці, що чергуються між собою (табл. II, 10). Пластинка є частиною оковки сагайдака часів Київської Русі. Така оковка була виявлена в одному з курганів Чернігова у 1952 р.

У другому великому зруйнованому кургані (III) в урочищі Волотуха кострище було досить значних розмірів (2×3 м) і складалось з великої кількості перепалених кісток. Насип під кострищем також дуже обпалений до чорного на глибину до 5 см, особливо в північній частині, де скупчення перепалених кісток було більшим. В цьому місці вогонь, мабуть, був інтенсивнішим. На кострищі знайдено кілька бронзових речей: ліровидна пряжка (табл. II, 14), неорнаментовані наконечники пояса (табл. II, 12), обоймиця, кільце та 5 маленьких намистин з синього скла. Перелічені знахідки,

що складають лише частину, можливо навіть незначну, інвентаря поховання, зосереджувались головним чином в південно-західній частині кострища.

Обидва розглянуті кургани за їх розмірами та значними розмірами кострища, за уцілілими частинами, нарешті, за характером знахідок, виявлених хоча і у невеличкій кількості і явно не цілими комплексами, можна, безперечно, віднести до поховань досить багатих.

Найінтереснішим виявився третій великий курган (курган II, першої групи), в якому поховання збереглося досить добре, завдяки тому, що трупоспалення відбулось тут на рівні древнього горизонту і 5 впускних могил, що прорізають насип, кострища не досягли. Курган мав 15 м у діаметрі і 2,30 м висоти. У верхній частині насипу, на глибині 0,70 м від вершини, виявлені рештки тризни у вигляді невеликого кострища товщиною у центрі до 10 см, дуже зруйнованого впускними могилами. Воно складалось з дрібних вугликів, попелу і невеликої кількості дрібних перепалених кісток.

Кострище, приблизно прямокутне в плані, витягнуте з заходу на схід, розміром 2×4 м, містилось, в основному, у західній половині кургана. Воно складалось з великої кількості перепалених кісток, попелу, вугілля і обгорілих колод і плах. Посередині кострища лежала обгоріла, прямокутна у поперечному розрізі колода товщиною 10×15 см і довжиною 2,5 м, орієнтована по лінії схід — захід. У західній частині кострища лежало ще кілька уламків обгорілих колод і плах, розміром до 1,5 м, розташованих іноді під кутом до згаданої вище великої колоди. Можливо, всі ці обгорілі колоди і плахи є залишками якоїсь похоронної споруди, характер і конструкцію якої за наявними рештками неможливо встановити.

Східна частина кострища позначена слабо. Тут простежується лише темніше забарвлення ґрунту із слідами вогню, тонкі несущільні прошарки попелу і незначна кількість перепалених кісток. Серед кісток, знайдених на кострищі у великій кількості (близько 10 кг), було багато уламків кісток коня (черепа, кінцівок, хребта). Знайдено також пташині і риб'ячі кістки.

Знахідок на кострищі виявлено досить багато. Основну їх масу становить поясний набір з 60 бронзових бляшок двох типів.

До першого типу належать бляшки з інкрустацією (табл. II, 3, 6, 8, 9, 13), серед них 20 овальних з фігурно вирізаним краєм, 9 трикутних чи серцевидних, 5 прямокутних, довгастих, 3 круглих. При всій різноманітності форм бляшки однакові щодо стилю і техніки виготовлення. Всі вони мають посередині вставку

¹ А. А. Спичин, Гнездовские курганы в раскопках С. М. Сергеева, ИАК, вып. 15, СПб, 1905, стор. 58, рис. 72.

² Д. Я. Самоквасов, Могильные древности Северянской Черниговщины, М., 1917.

з червоної міді, оздоблену в центрі пуансонною чеканкою, та по краю срібну інкрустацію, від якої здебільшого залишилися лише жолобки, що в свій час були заповнені сріблом. На зво-

скріплених заклепками, з півсферичними випуклинами посередині кожної пластинки, так що при їх складанні бляшка має у центрі порожнисту кулю, в яку клали кілька дрібних

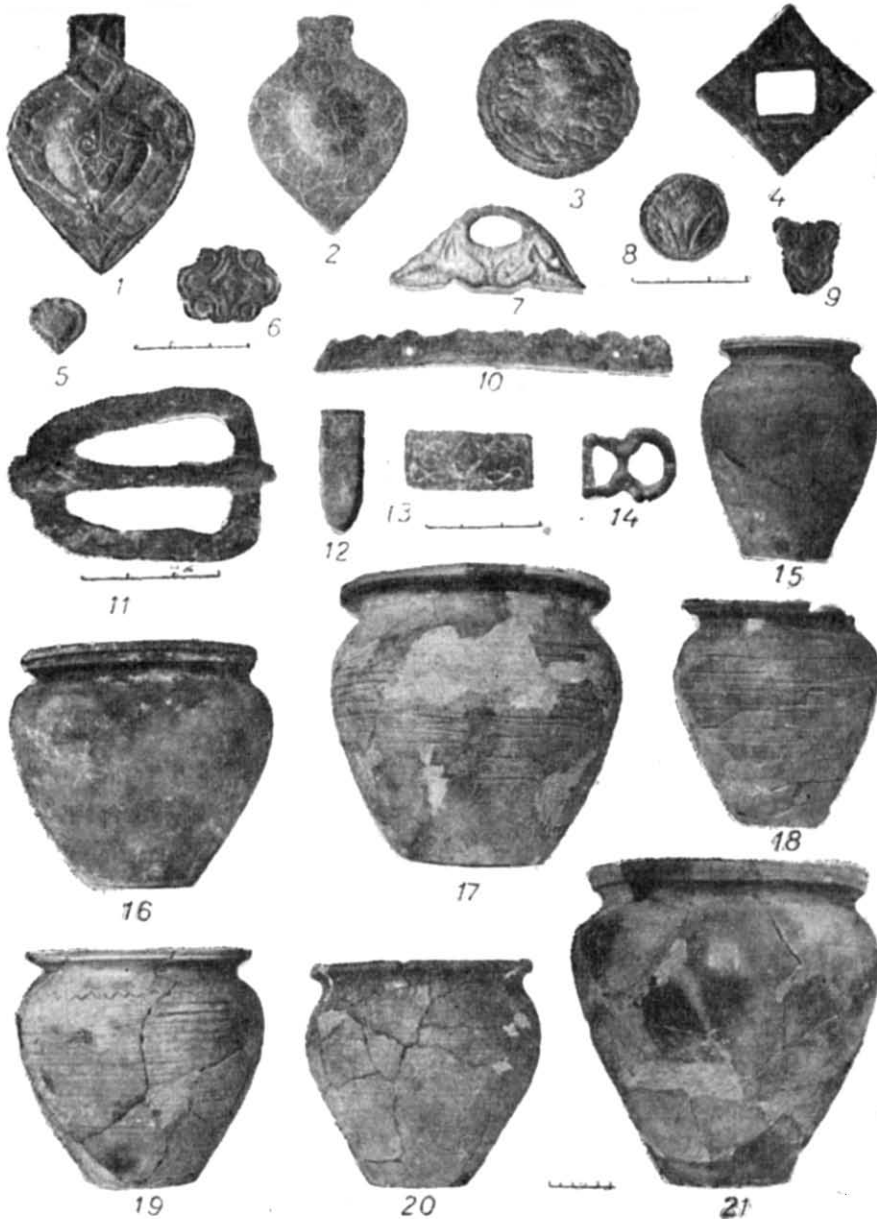

Табл. II. Матеріали з курганів 4, 15, 19, 20 — Новий Білоус, курган III; 10—16 — Табаївка, курган I; 1—3, 6, 8, 9, 11, 13, 18 — Табаївка, курган II; 12, 14 — курган III; 5, 7, 17, 21 — курган V.

роті бляшок є заклепки для прикріплення до предмета, який вони оздоблювали.

До другого типу належать 13 подвійних бляшок, з порожнистою випуклиною в центрі (табл. II, 1—2). Всі вони великого розміру, серцевидної форми з прямокутним щитком. Бляшки складаються з двох тонких пластинок,

бронзових кульок, що при рухах дзвеніли. Лицьова поверхня бляшки прикрашена складним вигравірованим та чеканим орнаментом. Одна з бляшок трохи більша, масивніша і має більш складний орнамент.

Всі ці бляшки належать до речей, добре відомих у курганах IX—X ст., деякі з них ма-

ють аналогії в матеріалах Гнездовського та інших древньоруських могильників того часу. Але частина табайських бляшок має аналогії лише в могильниках Чернігівщини. Можна, отже, думати, що частина бляшок виготовлялась саме на Чернігівщині, можливо в самому Чернігові.

Майже в центрі, на самому споді кострища знайдено залізний предмет, що являє собою вузьку пластинку з загостреними кінцями, зігнуту вдвоє. На пластинку надіто кільце, на яке навішано 3 обоймиці. Ця знахідка має аналогії в матеріалах інших могильників, але призначення її точно не встановлено. Здебільшого її вважають частиною нагайки.

Найцікавішою і найважливішою знахідкою у кургані II безперечно є ливарна формочка¹. Формочка двостулкова і складається з двох майже квадратних плиток довжиною 9,5 см та товщиною 0,8 см. Поверхня плиток з внутрішньої робочої сторони рівна і старанно відшліфована. Формочка призначена для виготовлення шести прикрас: 1) лунниці, орнаментованої тонкими рельєфними лініями та імітацією трьох крупних зернин, обведених дуже тонкими рельєфними кільцями; 2) привіски чи бляшки, орнаментованої семипелюстковою квіткою; 3) двох нашивних бляшок у вигляді розетки, що складається з 5 колечок; 4) гудзика з вушком; 5) кільця із скошеними боками.

На зовнішній стороні однієї стулки формочки помітні сліди випробування інструмента у вигляді трьох концентричних кіл радіусом 5, 7, 11 мм, накреслених, зважаючи на стертості ямки у центрі, роздвижним циркулем, та багатьох нарізок, серед яких є і букви. Досить виразно читається буква N, перед нею трохи менш виразно буква Г. При всій бідності цього палеографічного матеріалу, що значно поступається перед знахідкою у Гнездові², він, проте, має винятковий інтерес. Це свідчить ще раз про наявність руської писемності, у всякому разі не пізніше X ст.

Стулки формочки, з яких одна була в уламках, знайдені в різних місцях південно-східної частини насипу на глибині 1,6—1,7 м. Саме ця частина насипу дуже пухка і безперечно перекопана при влаштуванні пізніх могил, три з яких містились тут одна поруч другої. Можна припустити, що формочка лежала спочатку на місці кострища-тризни, зруйновані частини якого також знайдені тут. Синхронність формочки з похованням під насипом, на підставі розгляду речей, що в ній відливались, не викликає сумніву, що дозволяє віднести формочку, хоч

знайдену і не на кострищі, до комплексу інвентаря похованого.

В обох малих курганах кострища мають в середньому розмір $1,5 \times 2$ м і добре збереглися. В кургані IV кострище концентрувалось у східній частині, в кургані V — в центральній. В останньому було більше вугілля, у тому числі цілі куски обгорілих колод. Перепалених кісток було досить багато: в кургані V — 3,8 кг. Частина кісток знаходилась у роздавленому горщику в кургані IV — 2,2 кг.

У кургані IV знахідок було мало: кілька уламків залізних невизначених предметів, дуже деформована бронзова бляшка, кілька дрібних уламків кістяних виробів (гребінця та якогось іншого предмета у вигляді стрижня, орнаментованого плетінням, можливо, аналогічного знайденому в одному з Шестовицьких курганів під час розкопок 1946 р.) і, нарешті, невеликий уламок арабського диргема.

В кургані V знахідок було дещо більше. Тут знайдено залізний наконечник стріли ромбовидної форми, дві маленькі бронзові поясні бляшки серцевидної форми (табл. II, 5), два бронзових наконечники пояса з невиразним орнаментом, велика срібна криловидна бляшка з прорізю (табл. II, 7), що має аналогію у знахідці, виявленій в похованні під фундаментами Десятинної церкви у Києві¹, бронзовий гудзик з радіальними нарізками, уламок якогось кістяного виробу, невеличка залізна пряжка з обоймою, що має аналогію у знахідках згаданого вище поховання у Києві, та фрагменти пряжки.

Керамічні знахідки, цілі посудини та їх уламки, виявлені в усіх курганах, за винятком лише одного, дуже зруйнованого кургана III.

Кількість посудин та їх місце в курганах неоднакові. У двох малих курганах було по дві посудини. У кургані V обидві посудини розбиті і розкидані на кострищі (табл. II, 17, 21). У кургані IV одна посудина виявлена на кострищі, а друга — на розораній поверхні кургана (вона належала, мабуть, до тризни). У кургані II знайдено 4 посудини: одна ціла і нижня частина другої посудини на кострищі і також одна ціла посудина і нижня частина другої на місці тризни. У кургані I виявлено лише одну посудину, точніше більшу її частину. Знайдена вона у засипу пізньої могили, і початкове місце її лишилось невизначеним.

За формами і розмірами посудини досить різні, але всі вони належать до гончарних виробів, типових для курганів IX—X ст. Виняток становить лише одна посудина, яку

¹ Див. «Археологія», т. IX, стор. 32.

² Д. А. Авдусин, Раскопки в Гнездове, КС ИИМК, вип. XXXVIII, стор. 78.

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 89, рис. 63.

знайдено на розораній поверхні кургана IV. Це невеличка посудина банковидної форми з високим, злегка розширеним догори горлом і горизонтально зрізаним краєм. Ця знахідка серед курганних матеріалів аналогії не має, але за характером тіста може бути віднесена до керамічних виробів IX—X ст. На денцях деяких посудин є клейма.

Як за обрядом, так і за характером речового матеріалу Табаївські кургани мають багато спільного з курганами Шестовицького, Чернігівського, Гнездовського та інших могильників і можуть бути датованими, як і останні, кінцем IX—X ст.

* * *

Виявлений під час робіт Деснянської археологічної експедиції 1949 р. матеріал слов'янського часу має особливо значний інтерес.

Експедицією було відкрите точно датоване ранньослов'янське поселення в с. Табаївка, що є одним з найраніших відомих нам заруби-нецьких поселень. Як показало обстеження р. Білоус, основним видом поселення в часи древньої Русі в цьому районі були відкриті

селища. Городищ тут є лише два: одне в гирлі Білоуса біля с. Гушин і друге за 30 км від нього біля с. Рогощі. Таким чином, можна думати, що на відміну від місцевості безпосередньо навколо Чернігова та на Десні, де є багато городищ, по мілких річках розташовувались сільські відкриті селища. Між ними виникали лише поодинокі городища, що відігравали, очевидно, роль замків.

Найважливіші дані дали розкопки Рогощанського городища і Табаївського могильника.

Табаївський могильник безперечно залишений мешканцями городища в с. Рогощі — древнього Оргоша, заснованого, як показали наші дослідження, у IX—X ст. Матеріал могильника, отже, відображає в певній мірі початкову пору існування Оргоша. Насамперед слід відзначити високий рівень ювелірного ремесла у жителів городища, на що вказує матеріал з кургана II. Знайдена тут ливарська формочка свідчить не тільки про високий рівень техніки, а і про масовість ремісничої продукції, що має важливе значення для розуміння соціально-економічного розвитку древньої Русі в цілому.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

ДЕСНЯНСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ 1949 г.

Резюме

Деснянская археологическая экспедиция 1949 г. занималась исследованием археологических памятников путем разведок и раскопок к северу от Чернигова, в бассейне р. Белоус и нижнего течения р. Стрижень.

Экспедиция обследовала две дюнные стоянки эпохи бронзы (Старый Белоус, Певцы) и ряд поселений и могильников времени Киевской Руси. На северной окраине Чернигова на берегу р. Стрижень в урочище Еловицина обследовано городище и большое селище при нем. На р. Белоус основная масса поселений представлена открытыми селищами: в с. Старый Белоус их было четыре, в с. Новый Белоус — два, в с. Юрьевка — два. Несколько поселений открыто на р. Рудка, в окрестностях одноименного села. Поселения располагаются довольно густо, иногда гнездами (Старый Белоус, Рудка). Все они небольшого размера, подъемный материал раскопан и состоит, главным образом, из фрагментов керамики IX—XIII в.

При некоторых селищах имеются небольшие курганные могильники.

Раскопки производились на четырех памятниках — трех могильниках (Новый Белоус, Кашовка, Табаевка) и одном городище у с. Рогощи. Только в могильнике у с. Кашовка, где раскопан был один курган, обнаружено труположение без инвентаря. В остальных двух могильниках курганы были с трупосождением. Один из курганов, раскопанных на могильнике у с. Табаевка, имел довольно богатый инвентарь.

Раскопками городища у с. Рогощи, расположенного на левом берегу р. Белоус, против с. Табаевка, и представляющего единый комплекс с могильником, обнаружены остатки нескольких жилищ IX—X и XI—XIII в., частью полуземлянок, частью, видимо, наземных. Вещественный материал городища характеризуется обычным для древнерусских городищ составом находок.

Городище у с. Рогощи, представляющее собой, видимо, остатки древнерусского Оргоша, основано, как показали раскопки, в IX—X в.

В. К. ГОНЧАРОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРЕВНЬОГО ГАЛИЧА У 1951 р.

Галич — один з найбільших політичних, економічних і культурних центрів південно-західних земель древньої Русі — ще з другої половини XIX ст. привертав до себе увагу археологів. Але широкі і всебічні дослідження тут по-справжньому розгорнулися лише після воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Ряд нових матеріалів, зокрема, здобуто під час роботи Галицької експедиції у 1951 р.¹, коли були проведені розкопи в нагірній частині міста, на Подолі (Підгороддя), а також розвідки в околицях.

Центральна частина древнього Галича розташована на високій так званій Крилоській горі, яку зараз займає село Крилос (рис. 1). Ця гора клином вдається в місце злиття струмка Мозолевий потік, що протікає по глибокій балці, і р. Лукви. Із заходу гора закінчується обривом до річки, із сходу — крутим схилом до струмка.

З південної сторони городище відділене від рівнини трьома лініями потужних земляних валів і ровів, що простягаються від краю урвища над Луквою і доходять до балки Мозолевого потоку.

Ця нагірна частина міста, що займає площу понад 50 га, була розчленована на три окремі, штучно укріплені райони, де, як з'ясувалось ще попередніми дослідженнями, проживали різні соціальні верстви населення. Перший з них, розташований на самому мисі гори, так

званий Золотий тік був князівською частиною древнього міста і займав площу 2,5 га.

Безпосередньо за валом і ровом Золотого току була єпископська частина міста, оточена, в свою чергу, подвійною лінією ровів і валів.

Третю, найбільшу площу нагірної частини міста займав ремісничо-торговий посад. Його оточували згадані вище три лінії ровів і валів, в яких є широкий проїзд, що, починаючи з XIII ст., мав назву Німецькі ворота.

В Галичі, як і в інших великих центрах древньої Русі, була і неукріплена частина міста — Поділ (місцева назва — Підгороддя), розташована біля західного підніжжя Крилоської гори на обох берегах р. Лукви. Площа Подолу найзначніша — до 200 га. Південна частина цієї території забудована сучасним селом, що має ту ж назву.

На схід і північ від Крилоської гори, на висотах правого берега р. Лукви розташовувалися пригородні боярські і монастирські садиби древнього Галича. Ці садиби і стали об'єктом розвідки 1951 р.

Розвідки в околицях Галича

Першим пригородним пунктом, обстеженим розвідкою, було урочище Прокаліїв сад, розташоване на схід від посаду городища, через яр Мозолевого потоку (рис. 1). Це урочище являє собою витягнуту паралельно Мозолево-му потоку вузьку гору довжиною до 0,6 км і шириною від 0,1 до 0,2 км. Із заходу гора обривається крутим схилом до струмка, а із сходу має пологий схил до шляху Станіслав — Галич.

На північному мисі цієї гори стояла церква Іллі, яку досліджували Л. Лаврецький та І. Шараневич ще в 1882—1884 рр.¹

¹ До складу Галицької експедиції 1951 р. входили: В. Гончаров і В. Довженко (Інститут археології АН УРСР), О. Ратич і В. Гемборович (відділ археології Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР), В. Тимошук, С. Русанова і Л. Дружиніна (Чернівецький музей), О. Літуева (Станіславський музей), А. Пославський (Львівський художній інститут) і Й. Винокур (Чернівецький держуніверситет).

¹ J. Pelenski, Halicz, Kraków, 1914, стор. 80.

Розвідкою поблизу старих розкопів біля церкви, а також на всій площі урочища, були знайдені на поверхні фрагменти посуду XII—XIII ст.

За розповідями місцевих жителів с. Крилос, в урочищі Прокаліїв сад ще кілька років тому,

гора захищена подвійною лінією штучних земляних валів, що проходять між балками. В зв'язку з тим, що поросле лісом плато гори не розорюється, вали тут збереглись порівнюючи добре. Тепер їх висота досягає 2,5 м, а ширина — 10—12 м.

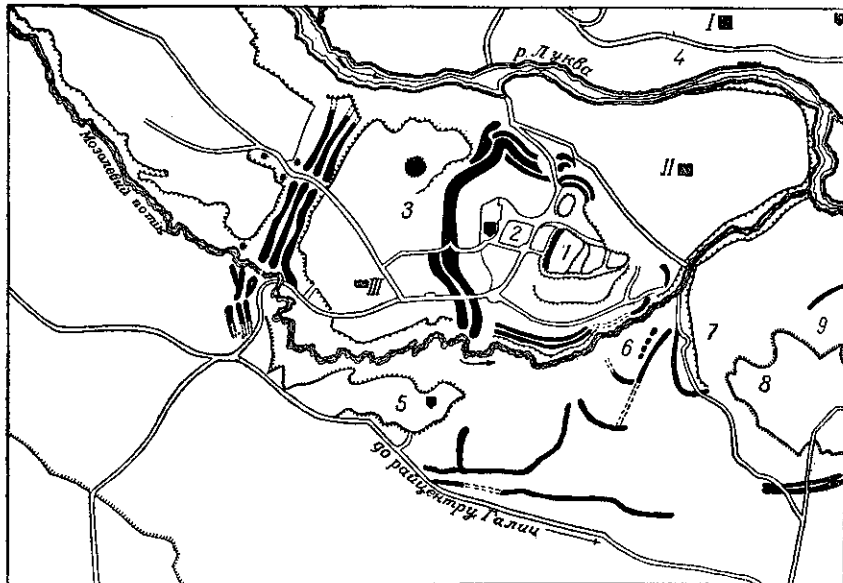

Рис. 1. План древнього Галича. 1 — Золотий тік (князівський двір); 2 — єпископська частина міста; 3 — ремісничо-торговий посад; 4 — Підгороддя, або Поділ; 5 — урочище Прокаліїв сад; 6 — урочище Штепанівка; 7 — урочище Юрівське; 8 — урочище Данилівське; 9 — урочище Іванівське; I — розкоп на Подолі в урочищі Церковиська; II — розкоп на Подолі в урочищі Царинка; III — розкоп на посаді в урочищі Качків; IV — місце знахідки скарбу срібних диремів.

коли ця площа не розорювалась, були помітні штучні земляні вали і рови, що відокремлювали гору від рівної місцевості на півдні.

Про існування валів в урочищі згадують також Л. Чачковський і Я. Хмельовський, що вивчали в 1927—1932 рр. топографію древнього Галича¹.

Вигідне стратегічне положення гори Прокаліїв сад, штучні укріплення, а також наявність культурного шару XII—XIII ст. дають підставу вважати, що на цьому місці знаходився один з приміських боярських дворів або монастирів, згадуваних літописом.

Далі розвідкою обстежена гора, що має назву Штепанівка і знаходиться за 0,6 км на північ від урочища Прокаліїв сад. Ця гора має рівне плато площею до 2 га, витягнуте із сходу на захід, густо поросле лісом. В бік Мозолевого потоку гора обривається крутим схилом, а з південного і північного боків її простягаються глибокі балки. З східного боку

Речовий матеріал, знайдений в цьому урочищі, відноситься також до XII—XIII ст.

Найімовірніше, що якраз на цій горі і була садиба галицьких бояр Штепановичів, згадуваних у Галицько-Волинському літопису, від імені яких, очевидно, і походить назва урочища.

На північ від гори Штепанівка через глибоку балку знаходиться Юр'ївська гора, захищена з півдня валом, який починається над урвищем до Мозолевого потоку і тягнеться із сходу на захід, а потім повертає на північ і, не доходячи до сусіднього урочища Данилівське, обривається. Цей відрізок валу простежується довжиною до 150 м і має в середньому висоту до 1,5 м. Незначні сліди дуже зруйнованого валу є і в північній частині гори. На плато гори, оточеному цими валами, виявлено фрагменти керамічного посуду часів Київської Русі, що вказують на заселення цієї гори в XII—XIII ст.

В західній частині Юр'ївської гори, над балкою, що відокремлює її від урочища Воскресенське, помітні сліди археологічних розкопок, проведених Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР у 1939—1941 рр. Матеріа-

¹ Л. Чачковський і Я. Хмельовський, Княжий Галич, Станіслав, 1938, стор. 70—71.

ли цих розкопок вказують на існування тут в XII ст. якогось крупного феодального двора з житлами дворових людей, челяді і залежних ремісників.

Далі розвідкою обстежена місцевість, де стоїть відома церква Пантелеймона, що знаходиться за 2,5 км від Крилоської гори в сучасному с. Шевченківському. Тут, на одній з висот, що має назву Станіславової гори, існувало давнє городище. З півночі ця місцевість захищена урвищем до долини Дністра, з заходу — крутим схилом до р. Ломниця, із сходу — глибоким ярмом. Крім цього, на городищі з усіх сторін по краю плато порівнюючи добре збереглися штучні укріплення, що складаються з валу і рову загальною довжиною до 800 м. В окремих місцях вал зберігся висотою понад 5 м. З півдня городища, де не було природного захисту, вали і рови були споруджені у два ряди. У валах зроблено двоє воріт: одні в східній частині, другі — в західній. Центральне положення в цій укріпленій частині займає церква Пантелеймона.

На всій площі городища в значній кількості знайдені фрагменти керамічного посуду XII—XIII ст., що вказує на густе заселення всієї укріпленої частини городища.

Городище на Станіславовій горі, очевидно, являє собою один з великих приміських монастирів Галича, який мав власні міцні укріплення, що охоплювали велику площу.

Дальшим пунктом дослідження був райцентр Галич і його околиці. Тут обстежено дві висоти, розташовані при впадінні р. Луква в Дністер. На найвищій точці гори, розташованій на правому березі р. Лукви, поблизу її впадіння в Дністер, збереглися залишки масивних кам'яних стін польського замка XVI—XVII ст. Інших пам'яток, які вказували б на більш раннє заселення гори, тут не виявлено.

Розвідкою на горі, розташованій на лівому березі р. Луква, над заплавою правого берега Дністра, були виявлені на поверхні фрагменти керамічного посуду XII—XIII ст. На місці цієї гори, що вдається в місце злиття Лукви з Дністром, у відслоненнях ґрунту простежувався культурний шар цього ж часу товщиною до 1 м. Такий потужний культурний шар, безумовно, міг утворитись лише при тривалому існуванні поселення на цьому місці.

Слідів штучних укріплень тут не виявлено. З півночі гора оточена крутим схилом до заплави Дністра, із сходу — схилами до р. Луква, а із заходу — неглибоким ярмом.

Як з'ясувалось дальшою розвідкою, ця площа являла собою неукріплений посад невеликого городища, розташованого безпосередньо за

згаданим ярмом, що відокремлював дитинець городища від посаду.

Площа дитинця становить лише 0,7 га. Вона оточена з півночі Дністром, із заходу і сходу — ярмом, а з півдня — штучним валом і ровом, кінці яких упираються в яри.

Культурний шар на дитинці відноситься до того ж часу, що і на посаді.

Слід думати, що городище було торговим пригородом Галича з пристанню при впадінні Лукви в Дністер. Відкриттям цього віддаленого від князівського дитинця поселення в гирлі р. Луква підтверджується думка М. Н. Тихомирова про великі розміри території, зайнятої древнім Галичем¹.

Розкопи на Підгородді та на Крилоській горі

Як згадувалось, Галицьке Підгороддя, або Поділ, займало велику площу під Крилоською горою, вздовж берега р. Луква.

В давнину Поділ був розташований тільки на лівому березі річки, яка протікала під крутим схилом укріпленої частини міста. Тепер річка пробилася собі нове русло, відхилившись на північ від підніжжя гори, поділивши в цьому місці Поділ на дві частини: лівобережну і правобережну. Біля посаду городища р. Луква, як і раніше, тече біля самого підніжжя гори, і тому в цій частині Поділ знаходиться, як і в давні часи, тільки на лівому березі річки.

У відслоненнях древнього культурного шару в урвищах над річкою вдалось простежити протяжність заселеної частини Подолу, яка досягала 2,5 км. На півдні Поділ починався напроти потрійної лінії валів і ровів посаду городища і закінчувався біля крутого повороту річки в урочище Острінець. Ширина Подолу, як свідчать культурні рештки на поверхні, досягала приблизно 800 м.

На території Подолу відомі залишки двох древніх кам'яних церков. Одна з них — церква Благовіщення, що знаходиться в північній частині Подолу в урочищі Церковиське, розкопана ще в 1884 р.² Друга церква знаходиться на північно-західній околиці сучасного села, біля дороги, що веде до райцентру Галич.

Сліди руїн цього храму були виявлені під час оранки.

Робота експедиції на Подолі була спрямована на розшуки жилих і ремісничих комплексів.

На віддалі 55 м від млинового рукава, там, де в обриві лівого берега Лукви спостерігалось

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, «Ученые записки Московского госуниверситета», вып. 92, М., 1946, стор. 121.

² J. Pelenski, Halicz, Kraków, 1914, стор. 78—79.

особливо велике скупчення культурних решток вздовж річки, була закладена розвідкова траншея довжиною 14 м і шириною 2 м.

В північній частині траншеї на глибині 0,35—0,40 м від сучасної поверхні почав виявлятися завал глиняної обмазки товщиною до 0,30 м, що простягався майже на всю ширину траншеї. Окремі невеликі плями такого завалу простежено і на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Куски глиняної обмазки мали різний ступінь випалу. Місцями він був настільки слабим, що глина навіть не втратила свого природного кольору. Всі куски обмазки мали одну зовсім гладку поверхню і зворотну, з відбитками дерев'яних плах. В глині у більшості уламків була домішка половини.

В північній частині траншеї, де простежувався найтовщий шар обмазки, виявлена також і дуже обпалена печина, куски якої були товщі за обмазку і не мали в тісті домішки половини. В цьому ж завалі знайдені досить тонкі куски печини від череня печі.

В багатьох місцях траншеї, зверху над обмазкою і під нею, виявлені обгорілі залишки дерев'яних плах, купи вугілля і різні побутові речі: все це не залишає сумніву в тому, що на даному місці маємо завал залишків згорілого дерев'яного житла з обмазаними глиною стінами і глинобитною піччю.

Повністю розкрити житла не вдалося тому, що більша його частина зруйнована обривом берега річки, яка прорізала в цьому місці нове русло.

Будівельні залишки від згорілої дерев'яної будівлі лежали вузькою смугою довжиною 12 м. Це дає підставу думати, що житло складалось із двох приміщень, розділених поперечною стінкою. Залишки цієї стіни у вигляді обгорілих плах, що лежали впоперек траншеї, виявлені поблизу розвалу печі. Очевидно, ця будівля являла собою будинок з двома приміщеннями — кімнатою і кухнею.

При розборці будівельних залишків, крім звичайних побутових речей, виявлена значна кількість фрагментів різнокольорового вітражного скла з прорисовкою на ньому фарбами рослинного орнаменту в жовтих, зелених і коричневих тонах. Окремі фрагменти мали заокруглені краї у вигляді вузького потовщеного бордюра. Слід думати, що якась частина вікон у житлі була прикрашена вітражами.

Серед завалів дерев'яних частин будівлі були виявлені окремі плахи з добре затесаною гладкою поверхнею. Це дозволяє припустити, що підлога в приміщенні була викладена з дерев'яних дощок, які кріпилися за допомогою залізних кованих цвяхів, знайдених у великій кількості в різних місцях траншеї.

Від печі не збереглися ні склепіння, ні черинь, куски якого виявились на різних рівнях і були розкидані на значній площі. Це справляє враження, що обвал печі стався з якогось більш високого рівня. В зв'язку з тим, що основна маса речових знахідок виявлена серед завалу вище рівня глинобитної підлоги, стало очевидним, що будова мала два поверхи. Нижня частина її, мабуть, була кліттю з глинобитною підлогою і служила для господарських потреб, а верхня, з дерев'яною підлогою і піччю, була житлом.

На віддалі 50 м на південний захід від розкопаної траншеї і за 20 м від берега річки, на більш підвищеній частині Подолу розкрита ділянка площею 120 м².

Вже з глибини 0,3—0,35 м від сучасної поверхні почав виявлятися потужний культурний шар, представлений кусками глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, кусками печини, скупченнями каміння-вапняка, попелу і вугілля. На цьому ж рівні часто траплялись розтрощені кістки свійських тварин (корови, вівці, свині), кістки і луска риби, фрагменти керамічного посуду, мідні і залізні шлаки, фрагменти скляних браслетів і різні залізні вироби, серед яких найбільше було кованих цвяхів.

На глибині 0,45—0,55 м були виявлені рештки трьох глинобитних печей. В одній із них повністю зберігся черинь і частина склепіння. Форма її підковоподібна, розміри 1×0,8 м. Склепіння було споруджене на дерев'яному каркасі, відбитки якого збереглися на внутрішній поверхні глиняної обмазки. Черинь залягав на рівні глинобитної підлоги, яка була простежена невеликою площею біля печі під розвалом склепіння. Контурів житла, якому належала ця піч, простежити не вдалось. Проте можна з певністю сказати, що це житло було наземного типу, бо слідів заглиблення від землянки ніде не виявлено. Можливо житло було побудовано в зруб, стіни якого були обмазані глиною.

Біля залишків двох інших печей також не простежувалось будь-яких ознак, характерних для землянок. Житла, яким належали ці печі, були наземні, дерев'яні стіни яких погнили від часу або ще в древності були розібрані і тому не залишили після себе будь-яких слідів.

Крім цих трьох звичайних варистих печей, що належали наземним житлам, на розкопі, в його північній частині, виявлена піч зовсім іншого характеру. Форма її овальна, розміри зовні 2×1,65 м, всередині — 1,6×1,25 м. Склепіння її, з незначним нахилом всередину, збереглося висотою на 0,65 м (рис. 2). Відсутність челюстей в цій печі вказує на те, що вона му-

сила загрузатись тільки зверху. В ній також був відсутній і черинь, замість якого на дні печі лежав грубий шар піску і перепаленого вапна, а під ним залягав шар сажі. Такого ж характеру купи піску і вапна, перемішані з вугіллям і попелом, виявлені і поблизу печі. Біля неї знаходився великий завал печини від

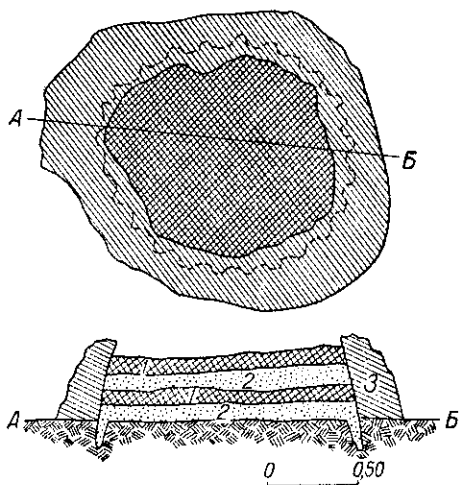

Рис. 2. План і розріз залишків мідноплавильного горна, виявленого на Подолі в урочищі Церковиська. 1 — перепалене вапно; 2 — пісок, попіл, вугілля; 3 — глиняна стінка горна.

верхньої частини склепіння. Безумовно, цей завал міг утворитися під час зруйнування досить високої споруди, якою, очевидно, і була ця печ.

Як з'ясувалось після розчистки внутрішньої частини печі, вона була збудована на дерев'яному каркасі, що складався з густо вкопаних у землю стовпів, які стояли трохи похило до середини і були обмазані товстим шаром глини.

Відбитки на глині такого типу стовпів простежувались по всій внутрішній поверхні збереженої частини склепіння. Ямки від стовпів цього каркасу були простежені в ґрунті глибиною в 0,20—0,30 м.

Конструкція печі, з високим куполоподібним склепінням, яке не мало череня і челюстів, а також великі, незвичайні для варистої печі розміри її вказують на те, що вона служила якимось виробничим цілям. При дальшому дослідженні ділянки виявилось призначення цієї споруди. Недалеко від неї виявлені дві неглибокі ями, заповнені мідними шлаками, попелом і вугіллям, а також скупчення шлаків поблизу печі діаметром 1 м.

Ці факти вказують на те, що виявлена споруда була горном для виплавки міді.

Про те, що ця галузь виробництва на Галицькому Подолі була широко розвиненою, свідчать матеріали розкопок не тільки 1951 р., а і більш давніх. У 1884 р. при дослідженні церкви Благовіщення знайдено велику кількість мідних шлаків, але тоді на це не звернули належної уваги.

Розкопами ділянки в урочищі Церковиська виявлені сліди інших галузей ремісничого виробництва, що існували на галицькому Подолі. В південно-східному куті розкопу виявлена смітничова яма, в якій, крім фрагментів керамічного посуду та кісток свійських тварин, знайдені залізні шлаки, що вказує на існування десь поблизу сиродутного горна для виплавки заліза із руд. Поблизу цієї ями виявлені відходи виробництва бронзових виробів у вигляді невеликих обрізків бронзової бляхи, а також кількох фрагментів керамічних тиглей для розплавлювання металів.

Все це свідчить про те, що в цьому районі Подолу існувало багато різних галузей ремісничого виробництва.

Найчисленнішим матеріалом серед знахідок були фрагменти керамічного посуду, близького за формою і орнаментациєю до посуду цього ж часу XII—XIII ст. на Середньому Подніпров'ї.

Крім звичайного посуду, тут виявлено кілька фрагментів посудини, що мала незвичайну, досі ще невідому форму. Це була невелика ваза з вузьким дном, дуже розширеним коло плічків реберчатим корпусом і плоскими, майже горизонтальними вінцями (табл. I, 3). Ця форма посуду, очевидно, запозичена у сусідніх західних землях Польщі або Чехословаччини.

На розкопаній ділянці знайдені й інші господарські та побутові речі з металів, скла, каміння і кістки.

Із залізних предметів знайдені ножі, трубчаті замки, ключі, цвяхи, наконечники стріл, кресала для добування вогню та ін.

Скляні вироби, в основному, представлені різнокольоровими витими і гладкими браслетами і денцями тонкостінних флаконів. З камінних предметів були знайдені прясла від веретен з овруцького шиферу і фрагменти жорен. З костяних виробів були знайдені двосторонні гребінці з рідкими і густими зубцями, кілька ручок ножів і орнаментовані циркульним орнаментом гудзики.

Всі ці речові пам'ятки в основному відносяться до XII і першої половини XIII ст., тобто до періоду найбурхливішого розвитку економічного і культурного життя міста. Однак в нижніх шарах розкопу знайдено ряд предметів, що свідчать про заселення цієї частини Подолу і в більш ранній час. На глибині 0,80—

1 м знайдені фрагменти керамічного посуду, близького до кераміки поселень VIII—IX ст. типу Луки-Райковецької. На цьому ж рівні знайдені дві бронзові лунниці, що можуть бути датовані тим же часом, що і кераміка.

Будь-яких залишок від дерев'яних будівель у нижньому культурному шарі простежити не вдалось. Очевидно, при новому заселенні цієї території був пошкоджений культурний шар

При розборці завалів глиняної обмазки і вугілля виявлено велику кількість фрагментів керамічного посуду: горщиків, великих корчаг для зерна, амфор і глеків з прямими горизонтальними вінцями і двома вушками. Майже весь посуд, за винятком амфор, орнаментований звичайним для цього часу хвилястим і лінійним орнаментом. Знайдено дві зовсім цілі посудини. Це невеликі безвухі горщики, при-

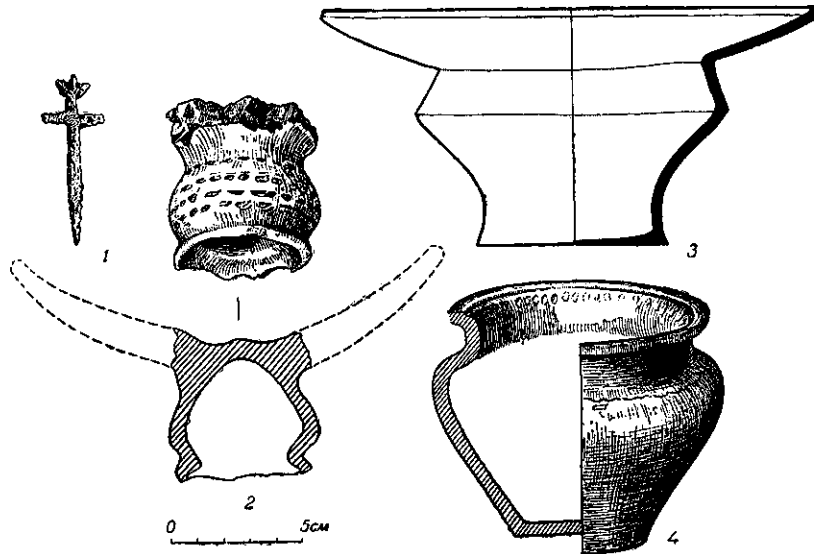

Табл. I. Предмети із розкопів на Подолі. 1 — бронзова прикраса до пояса; 2 — фрагмент глиняного світильника; 3 — глиняна вазочка-світильник; 4 — глиняний горщик.

древнього поселення, що передував міському Подолу.

Другий розкоп, закладений експедицією на Подолі, знаходився на правому березі р. Луква в урочищі Царинка біля північно-західного підніжжя Крилоської гори. Це урочище являє собою рівну площу, розташовану у трикутнику між р. Луква, Мозолевим потоком і Крилоською горою.

Ділянка закладена у найвищій точці урочища, в садибі колгоспника Д., і мала площу 8×12 м.

На всій площі ділянки, починаючи з верхнього орного шару, почали зустрічатися культурні залишки XI—XII ст.: фрагменти керамічного посуду, уламки скляних браслетів, залізні цвяхи, кістки свійських тварин і риби.

Найбільше речових пам'яток виявлено в культурному шарі на глибині 0,50—0,70 м від сучасної поверхні. На цьому рівні по всій площі зустрічались окремі куски глиняної обмазки. На більшості з них були відбитки дерев'яних плах. Весь шар, де знайдена глиняна обмазка, насичений вугіллям, попелом і окремими кусками обгорілих балок.

крашені у верхній частині хвилястим орнаментом. Один з них мав орнамент всередині і по краю вінця (табл. I, 4).

Серед посуду виявлено кілька фрагментів вазочок з вузьким дном і широкими горизонтальними вінцями, аналогічних своєю формою вазочці з розкопу в урочищі Церквиська.

З інших керамічних виробів звертає на себе увагу частина мініатюрної посудини з високою порожньою всередині ніжкою і верхньою частиною у вигляді мисочки. Від посудини повністю збереглась ніжка, оздоблена орнаментом, що складається з ліній трикутників і трьох ліній квадратиків. Очевидно, ця посудина є світильником, який відрізняється від звичайних світильників з Подніпров'я тим, що має не дві, а тільки одну мисочку (табл. I, 2).

З інших предметів, знайдених серед завалу глиняної обмазки, у великій кількості зустрічались цвяхи з голівками і без них. Всі вони дуже окислені і в більшості зігнуті. Знайдено також два наконечники заступів, куски обручів від дерев'яних відер, трубчатий висячий замок, вкритий зверху міддю, ключ від замка,

дужка відра, залізні пута для коней, фрагменти коси і острога для биття риби.

З бронзових предметів знайдено два гудзики-бубенці, лунниця і мініатюрний предмет

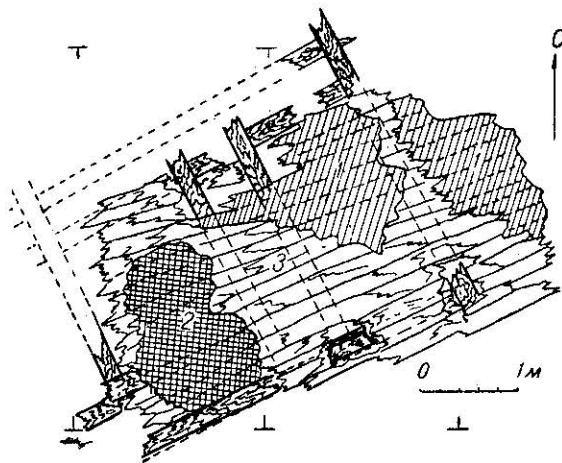

Рис. 3. Залишки згорілого наземного житла в урочищі Царинка. 1 — глиняна обмазка; 2 — розвал печини від печі; 3 — залишки обгорілої дощатої підлоги; 4 — обгорілі дерев'яні балки.

(очевидно, оздоба пояса чи кінської збруї), що імітує собою древньоруський меч з трьохчастим навершям (табл. I, 1). У значній кількості

центру угинались і досягали глибини 1 м. Таке положення їх вказує на те, що весь дощатий настил завалився донизу з вищої точки. Під дошками виявлені обгорілі балки, на яких і був закріплений весь настил. Частина балок покладена вздовж настилу, друга частина — під прямим кутом до них (рис. 3). У п'ятьох місцях простежувались перехрестя-балок. В цих місцях в балках були і заглиблення для з'єднання їх.

В південно-західному куті настилу виявлений безформний розвал печі, що займав площу понад 2 м² і складався з масивних кусків печини від склепіння і тонких плоских кусочків печини від череня.

Після розборки дощок настилу виявлена глинобитна долівка, на якій знайдено значну кількість фрагментів керамічного посуду і кісток свійських тварин.

Наявність основної маси речових знахідок поверх дерев'яного настилу переконає в тому, що тут виявлено спалене житло, подібне до того, яке виявлено в урочищі Церквиська, де верхня частина з дощатою підлогою була жилою кліткою, а внизу під нею знаходилась господарська підкліть з глинобитною підлогою.

Серед знайдених речей із житла на урочищі Царинка особливу увагу привертає фрагмент кришки шкатулки із світлого сланцю. На ли-

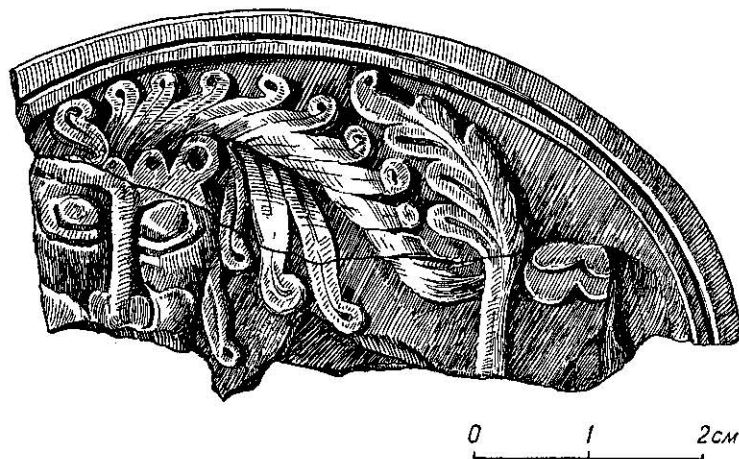

Рис. 4. Фрагмент кришки шкатулки з різбленим зображенням лева (із житла в урочищі Царинка).

знайдені фрагменти скляних браслетів, шиферні пряслиця і різні вироби з кістки.

При дальшій розчистці ділянки, під завалом глиняної обмазки і вугілля, виявився суцільний настил обгорілих тесаних дощок, що лежали щільно одна до одної і займали площу довжиною 6,3 м по лінії північ — південь і 4,5 м по лінії схід — захід. По краях дошки залягали на глибині 0,75 м від сучасної поверхні, а до

цьовому боці в овальному обрамленні, що складається з двох вузьких бордюрів, вміщене дуже тонке різблене відображення лева з пишною у завитках гривовою і стилізованим у вигляді пальметки хвостом, закинутим на спину (рис. 4). В художньому відношенні цей предмет є чудовим зразком витонченої різьби по каменю, яку можна порівнювати із скульптурною різьбою володимиро-суздальських май-

стрів. Зокрема, подібний стиль зображення левів є в скульптурному оздобленні зовнішніх стін Дмитріївського собору у Володимирі. Аналогічне зображення лева знаходимо в різьбле-

Крім досліджень на Подолі, експедиція провела також невелику роботу і в нагірній частині міста. Для встановлення місць розкопів минулих років на Золотому току проведена поглиб-

Табл. II. Декоративні облицьовувальні керамічні плитки із Золотого току.

ному оздобленні Георгієвського собору в Юр'єві Польському і на стінах церкви Покрова на Нерлі. Близька аналогія у відображенні левів є і в пластичних браслетах Середнього Подніпров'я.

Безумовно, двоповерхові житла на урочищі Церквиське і на урочищі Царинка з багатим інвентарем не могли належати простим ремісникам. Мабуть поряд з ремісниками і дрібними торговцями окремі частини на Галицькому Подолі були заселені пануючими верхівками суспільства.

лена розвідка, під час якої в південно-західному куті, у найвищому місці, на розореній площі зібрано значну кількість декоративних облицьовувальних керамічних плиток, відомих по розкопах Золотого току в довоєнні роки, які зберігаються тепер у Львівському історичному музеї.

Деяку кількість керамічних плиток передали експедиції місцеві жителі, які знайшли їх у своїх садибах.

Зібрані керамічні плитки однакові за розмірами і мають квадратну форму з рельєфним

зображенням в центрі грифонів, орлів, пав і фігур воїнів, рослинних орнаментів та ін. (табл. II, 1—7). Зображення вміщені в круглих медальйонах. Птах і звірі на плитках скрізь зображені в русі. Вільна площа в медальйонах по кутках заповнена рослинним орнаментом, що гармонійно поєднується з характером зображення, вміщеного всередині медальйонів.

Близькі за своїм стилем зображення звірів і птахів ми знаходимо на різних декораціях володимиро-суздальських храмів і на срібних пластинчатих браслетах з Подніпров'я.

У своїй творчості галицькі керамісти-художники безумовно використали мотиви володимиро-суздальських каменерізів і київських ювелірів, перенісши на кераміку аналогічні за формою і змістом зображення. Галицьким керамістам були знайомі також і дорогоцінні византийські і східні тканини, що були у вжитку у руських князів і бояр, і на яких зображались фантастичні звірі і птахи, вміщені у круглих медальйонах. Такі зображення були, наприклад, на тканинах з гробниці Андрія Боголюбського у Володимирі.

Декоративні керамічні плитки з Галича вироблялись в дерев'яних матрицях. На окремих плитках збереглися відбитки структури дерева. Рисунок вирізувався на дні коробки і відбивався на сирій глині позитивом. Після просушування плитки потрапляли на обпал у керамічне горно.

Місце знахідок керамічних плиток у князівській частині міста дає підставу відносити їх до облицьовувальних прикрас стін князівського палацу і церкви Спаса, відомих з літопису.

Під час розвідки в нагірній частині міста вдалося зібрати решту скарбу срібних предметів, які були випадково знайдені у 1947 р. під час копання колодязя. Знайдені тоді 3 масивні шийні гривни, 3 срібні браслети, 437 арабських диргемів і глиняний глек, в якому знаходились монети, були передані Станіславському обласному музею. Решта скарбу, яку вдалося зібрати у місцевого населення, складається з 668 диргемів і однієї шийної гривни.

Монети скарбу належать до IX і першої половини X ст. В основному це саманідські монети, більшість з яких карбована при Наср ібн-Ахмеді (913—942 рр.). Менша частина саманідських монет карбована при Ахмеді ібн-Ісмаїлі та Ісмаїлі ібн-Ахмеді. Скарб мав понад десяток більш ранніх аббасідських монет. Близько ста монет були наслідуваннями. Окремі монети скарбу мають пробиті дірки і використовувались як прикраси.

Очевидно цей скарб був закопаний у землю в другій половині X ст. Посудина, в якій знаходився скарб, має риси, які дозволяють датувати її цим самим часом.

В нагірній частині міста на міському посаді проведені незначні розкопувальні роботи в його центральній частині, де на поверхні виявлені великі скупчення залізних шлаків. Орієнтований за сторонами світу розкоп мав тут розміри 10×10 м.

Приблизно в центральній частині ділянки, зразу ж під дерновим шаром, на глибині 0,15—0,20 м виявлено рештки зруйнованого сиродутного горна, в якому виплавлялось залізо з болотних руд. Від горна залишився лише розвал обпаленої глини приблизно округлої форми діаметром до 2,6—2,8 м, товщиною до 0,15 м. Серед завалу зустрічались невеликі плями вапна, яке вживалось в сиродутному виробництві заліза як флюс. Тут же, поблизу завалу і на площі його, зустрічалось і деревне вугілля, яким розпалювалось горно. Безпосередньо біля завалу глини і вугілля виявлено велике скупчення залізних шлаків вагою понад 0,5 т, і серед них кілька уламків керамічних трубок-сопел, за допомогою яких нагніталось повітря у горно. Повністю реконструювати будову горна, дуже пошкодженого оранкою, не вдалося.

У зв'язку з тим, що більша частина площі древнього Галича до цього часу залишається незабудованою, для археологів у майбутньому відкривається можливість широкого всебічного дослідження цієї визначної древньоруської пам'ятки.

В. К. ГОНЧАРОВ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕГО ГАЛИЧА В 1951 г.

Резюме

Галичская археологическая экспедиция 1951 г. производила археологические исследования в нагорной части древнего Галича (Крылоская гора) и на его Подоле (Подгородье). Кроме

раскопок, произведены разведки высот правого берега р. Луква от с. Крылос до райцентра Галич.

Раскопками в нагорной части города, на

его посаде, раскрыты остатки сыродутного горна по выплавке железа. Развал горна диаметром 2,6 м состоял из обожженной глины, древесного угля и извести, служившей флюсом при сыродутном производстве. Вблизи развала горна обнаружено до 0,5 т железных шлаков и несколько керамических трубок-сопел для нагнетания в горн воздуха.

На галичском Подоле раскопки произведены впервые. Здесь раскрыто два участка. Первый участок на урочище Церковиска дал остатки трех наземных жилищ с глинобитными печами и инвентарем XII в. Вблизи жилищ открыты остатки медноплавильного горна овальной формы размером 2,00×1,65 м.

Горн сооружался на деревянном каркасе, обмазанном толстым слоем глины. Стены его сохранились на высоту 0,65 м. В них отсутствовали челюсти, что и указывает на загрузку такого горна сверху. Возле горна обнаружено

большое количество отходов производства — медных шлаков и древесного угля.

На втором участке Подола, на урочище Царинка, открыты сгоревшие остатки богатого наземного жилища, сооруженного в два яруса, с верхней жилой клетью, имеющей деревянный пол, и подклетью с земляным полом.

Среди развала строительных остатков жилища найдено значительное количество бытовых предметов из железа, цветных металлов, стекла, кости и др. Особое внимание среди массы предметов привлекает фрагмент крышки шкапулки из светлого сланца с резным изображением льва.

Разведки на север от Галичского городища показали, что высоты, расположенные на правом берегу р. Луква вплоть до ее впадения в Днестр, были заняты в древности пригородными боярскими и монастырскими усадьбами.

І. Д. СТАРЧУК

(Львів)

РОЗКОПКИ НА ГОРОДИЩІ ПЛІСНЕСЬКО В 1949 р.¹

Пліснеською експедицією Львівського відділу Інституту археології АН УРСР² в 1949 р. досліджувалось городище Пліснесько, яке є залишками древньоруського літописного міста³. Роботи цього року були продовженням розкопок, розпочатих в 1946 р.

Протягом попередніх 1946—1948 рр. експедиція проводила роботи на дитинці городища, де було виявлено 20 напівземлянок та ряд наземних жител, а також на могильнику, розташованому біля городища⁴.

З метою дальшого вивчення городища в 1949 р. проведені розкопки на дитинці і посаді городища та на могильнику біля городища.

Розкопки на дитинці городища

Розкопки почались дослідженням валу. В західній частині дитинця, на валу, був закладений розкоп Г площею 65 м², доведений до глибини 2,5 м.

У розкопі на глибині 0,30—0,60 м виявлено шар каміння, яке посередині розкопу (по хребту валу) мало вигляд кладки довжиною близько 4 м (рис. 1). Під кладкою на глибині близько 0,50 м знаходився шар чорнобурої глини, що далі переходила в суцільну, обпалену до червоного глиняну масу завтовшки 0,30—0,40 м. В шарі глини знайдено багато

уламків перепаленого посуду XI—XII ст., звичайно з лінійним орнаментом і трикутно оформленими, профільованими вінцями, шиферні пряслиця, залізні ножі та обручі, скляну намистину.

На відстані 2—3 м від центральної кладки нижче по схилу валу виявлено другу (захід-

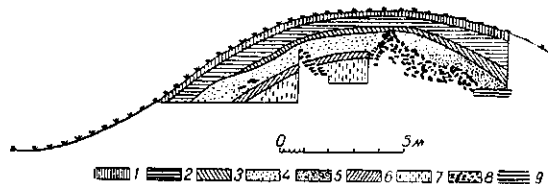

Рис. 1. Розріз кам'яної кладки в високому валі, розкоп Г. 1 — гумус; 2 — сіра глина; 3 — прошарок темної глини; 4 — темножовта глина; 5 — чорнобура глина; 6 — жовта глина; 7 — червона перепалена глина; 8 — каміння; 9 — попіл; 10 — прошарки вугілля.

ну) кладку, споруджену паралельно першій. Західна кладка мала такі розміри і такий саме глиняний шар внизу, як і центральна.

У східній частині розкопу під шаром обпаленої глини лежав товстий шар вугілля, а нижче шар попелу і залишки тонких обвуглених дерев'яних балок. Між ними знаходились численні керамічні фрагменти та перепалені кістки тварин.

Кераміка і інші знахідки дають можливість припустити, що вал споруджено в середині або в кінці XI ст. Вал, очевидно, скріплений кількома (не менше трьох) кам'яними стінами, між якими був земляний насип, переважно з культурного шару XI ст. Можливо, що на східному (внутрішньому) схилі валу була дерев'яна огорожа (древньоруська «го-

¹ Стаття підготована до друку О. О. Ратичем.

² У складі експедиції: І. Д. Старчук (жерівник), О. О. Ратич, О. І. Костюк, Я. І. Лабій, Е. Е. Гук.

³ Городище знаходиться біля с. Підгірці, Олеського району, Львівської обл. Як встановлено розкопками минулих років, нижні культурні шари городища належать до VIII—X ст., верхні — до XI—XII ст.

⁴ І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП, т. I, К., 1949; І. Д. Старчук, Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр., АП, т. III, К., 1952.

родня») або інші укріплення, можливо велика дерев'яна башта. Наступні розкопки дадуть можливість повністю з'ясувати структуру валу цієї частини городища.

На північній-захід від розкопу на валу, на краю городища, в розкопі Д були виявлені за-

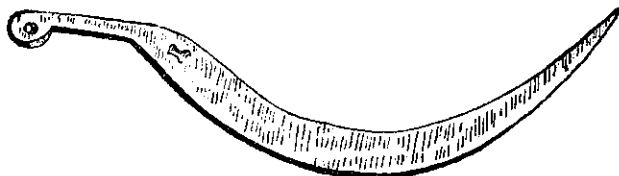

Рис. 2. Залізний серп з ділянки Д.

лишки кількох жилих споруд. Біля східної стінки розкопу на глибині близько 0,72 м відкрито цілу піч, від якої збереглись куполоподібне склепіння і черинь, що трохи виступав за челюсті печі. Черинь печі складався з двох шарів глиняної обмазки, відділених один від

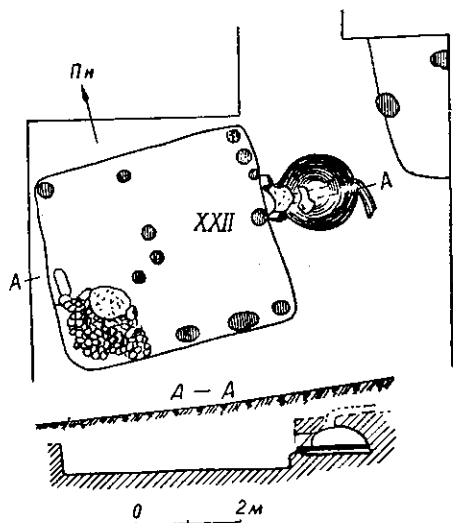

Рис. 3. План і розріз напівземлянки № 22.

одного шаром дрібного каміння. Перед черем було скупчення попелу і вугілля, в якому знайдено понад десяток керамічних фрагментів, типових для XI—XII ст., невеликий, слабо вигнутий залізний серпик з ручкою, яка закінчувалась кільцем (рис. 2), та глиняне прясло. У східній частині склепіння виявлено залишки димоходу у вигляді півциліндра завширшки 0,2 м і завдовжки 0,35 м.

На захід від печі виявлена чотирикутна напівземлянка (XXII). Конструкція житла стовпова, в південно-західному кутку знаходилась піч-кам'янка (рис. 3).

В житлі XXII знайдено такі речі: 5 кістяних проколов, 2 фрагменти полив'яних плиток, уламок корчаги, дещо глиняної посудини з клеймом (у вигляді хреста у колі), залізу

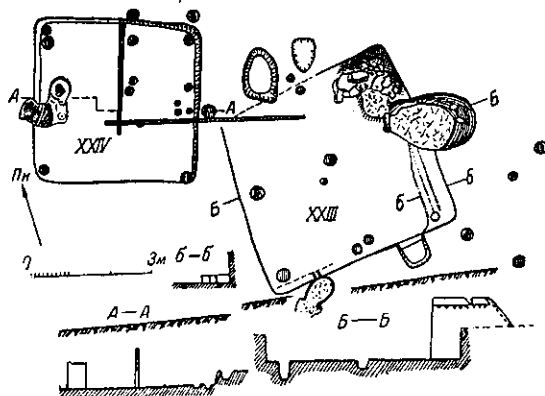

Рис. 4. План і розрізи напівземлянок № 23 і № 24.

стрілку, вушко відра, 2 цяхи та 2 уламки посуду скіфського часу.

На північ від житла XXII виявлені напівземлянки XXIII і XXIV (рис. 4) такої ж кон-

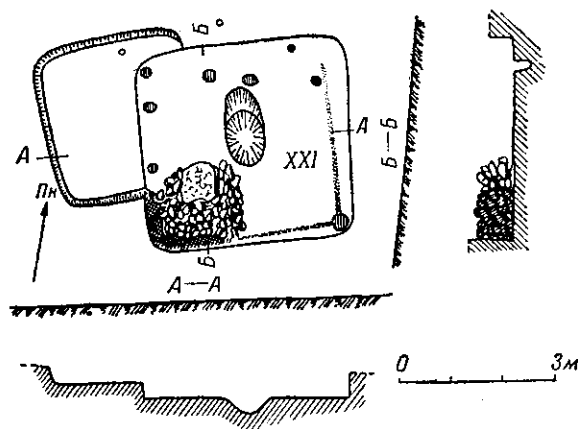

Рис. 5. План житла № 21 з ділянки Е.

струкції, як і житло XXII. Напівземлянка XXIII мала добре збережені східці і піч-кам'янку. Споруда XXIV була значно менша; в ній знаходилась яма з крижками, шлаками, вугіллям та обпаленою глиною.

Вище напівземлянок XXIII і XXIV (які належать до нижнього городища) були виявлені залишки дуже зруйнованих пізніших споруд — дерев'яного зрубу та кількох глиняних черенів.

У культурному шарі в цьому місці знайдено кістяк коня, кістки дрібних домашніх тварин та срібні S-видні кільця.

У розкопі *E*, закладеному недалеко від валу, в південно-західній частині городища на глибині 20—40 см було виявлено сліди черевів від печей надземних жител, а на глибині 39—70 см — купи каміння. В південній частині розкопу на глибині 1,18—1,95 м була розкрита напівземлянка XXI (рис. 5).

Напівземлянка мала розміри 4×4 м. Біля її стін збереглися ями від стовпів, посередині

передсінок. У верхніх шарах знайдено 17 пізніх поховань.

Розкопки могильника в урочищі Поруби

На могильнику було розкопано 4 кургани, які збереглися до цього часу¹.

На глибині 0,20—0,60 м від поверхні курганів зустрічались окремі, часом повторно перепалені уламки кераміки, виготовленої на

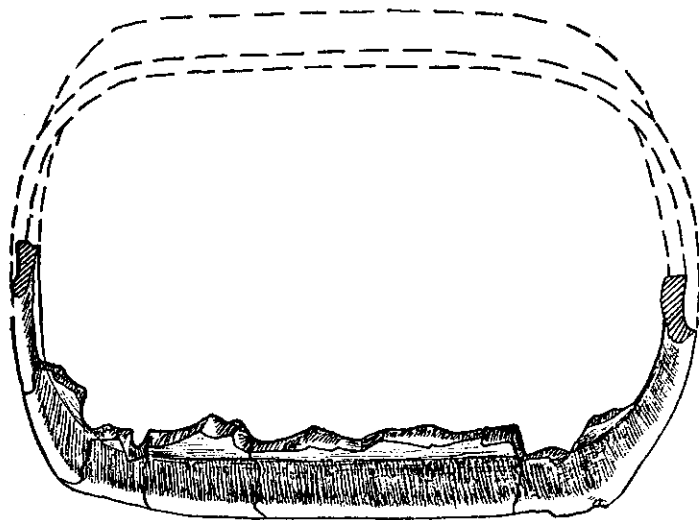

Рис. 6. Глиняне блюдо з ділянки *E*.

знаходилась яма, а у південно-західному куті — піч-кам'янка. З заходу до напівземлянки примикала ще одна, менш заглиблена в землю, споруда (сіни?). Напівземлянка в XI ст. згоріла, а на її руїнах нашарувалися пізніші наземні споруди.

У напівземлянці виявлена незначна кількість залізних шлаків та численні керамічні фрагменти. Біля житла знаходилась яма, в якій виявлена добре відмулена гончарська глина.

У західній частині розкопу *E* у неглибоких ямах знайдено значну кількість уламків кераміки та обпаленої глини, обгорілі зерна проса і великі фрагменти глиняних блюд (рис. 6), призначених, мабуть, для випікання хліба або для просушування у печі зерна.

Розкопки проводились і на посаді городища. Тут виявлено три чотирикутні землянки (XXVI, XXVII, XXVIII), одна з яких мала

гончарському крузі і прикрашеної лінійним орнаментом. На цій же глибині у кургані I знайдено 3 срібні S-видні кільця, 2 фрагментовані наконечники стріл та уламок ножа, а в кургані III — залізне долото і точильний брусок.

На глибині 0,40—0,60 м в курганах II, III та IV були виявлені окремі дрібні людські кістки (в кургані IV — частина черепа). На глибині 0,60 м і трохи глибше в цих курганах знаходились тонкі прошарки вугілля, перепаленої глини та каміння. На цій же глибині були виявлені перепалені залізні цвяхи (всього 25), які, очевидно, походять з домовин, що спалювались разом з померлими.

Можна думати, що обряд поховання в розкопаних курганах являв собою часткове трупопалення.

¹ Інші кургани могильника розкопані раніше або зруйновані.

РАСКОПКИ НА ГОРОДИЩЕ ПЛИСНЕСКО В 1949 г.

Резюме

Раскопки в Плиснеско в 1949 г. производились в разных частях городища и вблизи него.

Раскопки вала детинца, в котором были обнаружены каменные кладки, дали новые материалы для изучения строительной техники оборонительных сооружений древнерусских городов. На детинце, на участках *Д* и *Е*

и на посаде обнаружено 8 полуземлянок и ряд наземных жилищ. Из числа обнаруженных полуземлянок 2 состояли из двух частей—жилища и сеней.

На урочище Порубы исследовался древнерусский курганный могильник с обрядом трупопожжения.

Р. І. ВИЄЗЖЕВ

РОЗКОПКИ В КАНЕВІ У 1949 р.

Кафедра археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка разом з Інститутом археології АН УРСР продовжувала в 1949 р. розкопки в м. Каневі на горі Московка¹.

Слов'янське городище, розташоване на цій горі, складається з дитинця, який займає

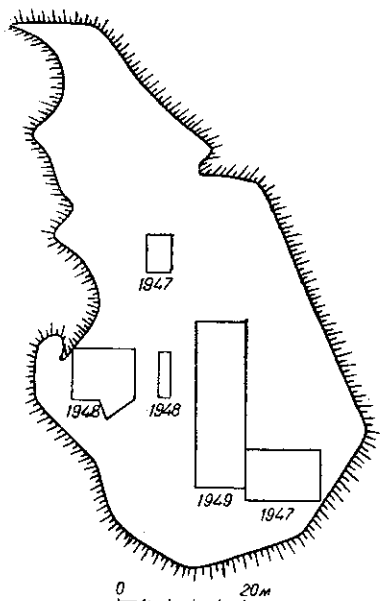

Рис. 1. План дитинця городища Московка та розміщення розкопів на ньому.

окрему висоту, та великого «окольного города», що прилягає до дитинця з північного заходу, розташованого на плато і його схилах та оточеного ровом.

В 1949 р. розкопки провадились на дитинці та на території «окольного города».

¹ Під час цих розкопок проходили польову археологічну практику студенти III та IV курсів історичного факультету КДУ, які спеціалізуються з археології. Роботи провадились з 9.VII по 3.VIII під керівництвом автора та за участю аспіранта КДУ М. М. Бондаря.

Археологічне вивчення дитинця городища Московки було розпочате Т. С. Пассек в 1945 р.² Далі розкопки тут продовжувались в 1947 р. В. А. Богусевичем та в 1948 р. Р. І. Виєзжевим. Розкопками встановлено, що на території дитинця знаходились послідовно поселення епохи бронзи (катакомбна культура), ранньослов'янське поселення культури полів поховань зарубинецького типу, поселення епохи Київської Русі та XIV—XVII ст. Були виявлені залишки глинобитних та кам'яних будов і кілька поховань епохи Київської Русі.

Розкопки дитинця в 1949 р. мали на меті дальше вивчення культурних шарів древніх поселень, існування яких було встановлено роботами минулих років.

В 1949 р. розкоп на дитинці закладений на східному схилі плато між розкопом 1948 р. та розкопом 1947 р., з яким розкоп 1949 р. змикався частиною своєї східної стінки. Виягнутий в напрямі північ—південь, розкоп був 8 м завширшки і 26 м завдовжки (рис. 1). Розкоп доведений до глибини 1,4 м, на якій в західній частині з'явився жовтий материковий лес.

В північній частині розкопу на глибині 0,25—1,20 м виявлено 30 дитячих та дорослих поховань. Дитячі поховання без гробів, більшість дорослих поховань — у дощатих трунах, збитих без цвяхів. Дошки трун згнили, але зберегли свою форму. Поховання безінвентарні, крім одного, в якому знаходилась мідна польська монета — солід, карбований у 1665 р. Знахідка ця дозволяє встановити час цих поховань — друга половина XVII ст.

Знайти на площі розкопу незаймані древні культурні шари не вдалося. Разом із знахідками епохи Київської Русі, зарубинецького часу та доби бронзи тут виявлений у великій кількості посуд та кахлі XVI—XVII ст., що

² Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. 1, стор. 213—214.

вказує на повну перемішаність культурних відкладень.

Виявлена кераміка часів Київської Русі представлена фрагментами горщиків, зроблених на крузі, з яких значна кількість була

ліпна, неорнаментована кераміка, з незначною домішкою шамоту в тісті. Аналогічний посуд відомий з Пилипенкової гори.

Посуд, який відноситься до катакомбної культури доби бронзи, представлений двома

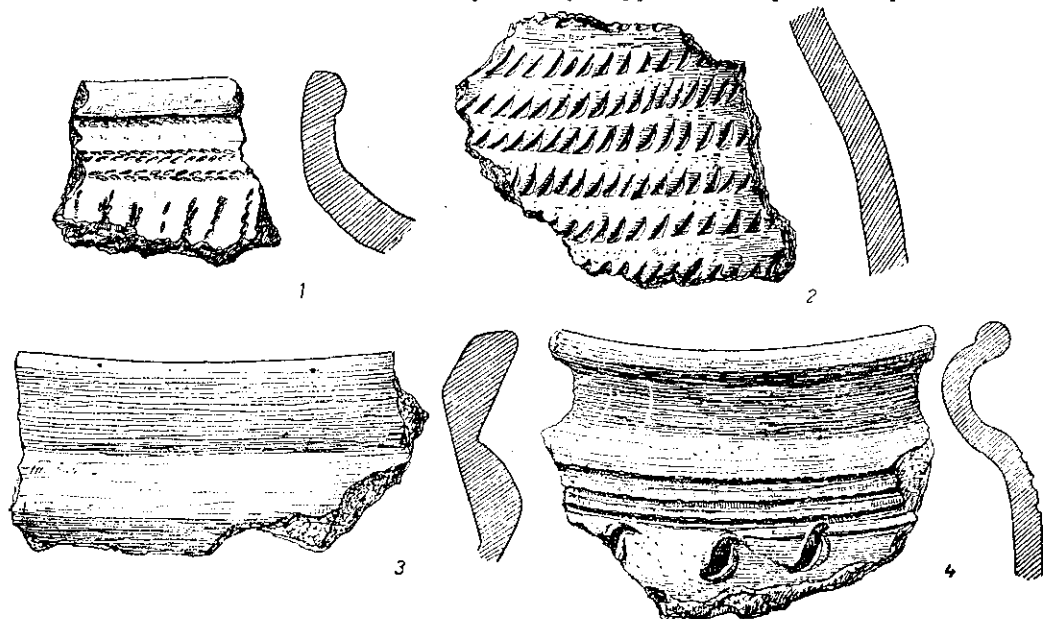

Рис. 2. Кераміка епохи бронзи (1—2), ранньослов'янського часу (3) і періоду Київської Русі (4). 1/2 н. в.

прикрашена лінійним та нігтьовим орнаментом (рис. 2, 4). За формою вінець ця кераміка датується XI—XIII ст. Були також знайдені окремі предмети побуту — залізні ножі та наконечники стріл (рис. 3, 2, 3), трубчатий замок, шиферне прясло, бронзові персні та браслети (рис. 3, 4, 5).

Посуд, що відноситься до зарубинецького часу, знайдений на розкопі в незначній кількості і представлений трьома типами: 1) Ліпний, темносірого або жовтого кольору, з лощеною поверхнею, зроблений з добре відмученої глини, неорнаментований. Знайдені фрагменти стінок горщиків та великих мисок. Вінця у мисок відігнуті назовні, в двох місцях косо зрізані, в розрізі мають форму трапеції (рис. 2, 3). Під вінцями знаходиться широкий валик. Такі миски відомі з поселень цього часу на Пилипенковій горі в м. Каневі (розкопки В. А. Богусевича). 2) Ліпна кераміка з шершавою поверхнею жовтуватосірого кольору, вкрита набрызками глини, неорнаментована. Такий посуд відомий на поселеннях біля сіл Пражів, Жуківці, Козацьке та в пам'ятках зарубинецького типу — в с. Корчовате та на Пилипенковій горі¹. 3) Груба,

видами. 1) Уламки посуду коричневаточорного кольору в зломі, дуже піщанисті, вкриті, головним чином з внутрішнього боку, смугастим згладжуванням. На окремих фрагмен-

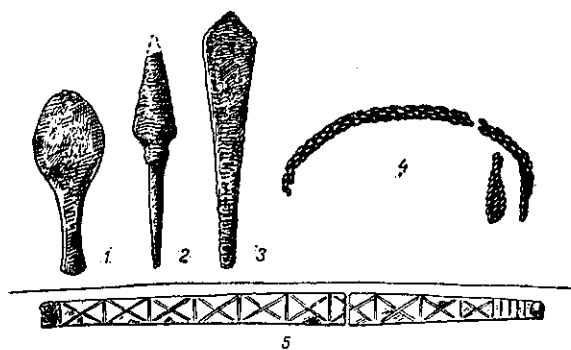

Рис. 3. Металеві вироби епохи бронзи (1) і Київської Русі (2—5). 2/3 н. в.

тах сліди згладжування помітні також на зовнішній поверхні. Стінки та вінець прикрашені в більшості випадків шнуровим орнаментом (рис. 2, 1). Цей вид кераміки складав основну масу знайденого матеріалу. Подібний посуд відомий з ряду місцевостей Каневщини (Пилипенкова та Княжа гори в Каневі та

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. 1, К., 1949, стор. 17.

біля с. Пекарі)¹. 2) Кераміка лонкостінна, неорнаментована, з поверхнею сірого та рожевуватого кольорів, тісто якої містить домішку товченої черепашки. Кераміка ця знайдена в незначній кількості. Посуд цього типу відомий з поселення на Пилипенковій горі в Каневі². До цієї доби відносяться знайдені мідний наконечник дротика (рис. 3, 1), кістяна намистина та глиняне прясло.

Археологічне дослідження території дитинця городища Московки в 1949 р. підтвердило спостереження минулих років про заселеність цієї території, починаючи з доби бронзи і кінчаючи XVI ст. В XVII ст. тут знаходилось кладовище, внаслідок чого культурні шари попередніх часів були зруйновані.

На площі «окольного города» розкопки провадилися на двох ділянках. Одна з них, розмірами 6×6 м, знаходилась на південно-східному схилі плато, за 70 м від дитинця городища.

В північній частині цієї ділянки на глибині 0,25 м від поверхні виявлено завал печини, який тягнувся смугою з заходу на схід. Після зняття завалу були виявлені 4 черені від печей, з яких добре збереглися два. Крайній, західний черінь був овальної форми і мав розміри 1,3×1,15 м. Черінь другої печі (із заходу на схід) був, мабуть, такої ж форми, як і попередній, але південний та західний боки його виявилися частково зруйнованими, тому встановити розміри його неможливо. Третій черінь, що зберігся добре, був овальної форми, розмірами 1×0,9 м; черінь четвертої печі розкритий тільки в західній своїй частині через те, що додаткова прирізка ділянки в цьому місці утруднювалась наявністю незнятих навкруги горбів. Челюсті всіх трьох печей були орієнтовані на північ. Віддаль між черенями, починаючи із західного,— 0,4 м, 1 м, 1,1 м.

¹ Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 213—214.

² Т. С. Пассек, Там же, стор. 213.

У культурному шарі розкопу виявлено кераміку епохи Київської Русі. Крім того, на різних глибинах зустрічалася і незначна кількість фрагментів посуду зарубинецького типу (ліпний грубий посуд, тісто якого містило велику кількість домішки шамоту і дресви).

Трудно з певністю судити про призначення відкритих печей, оскільки навколо них ніяких слідів жител не було виявлено; можна припустити, що це були надвірні літні печі або печі якогось виробничого призначення.

Друга ділянка площею 56 м² була розташована на тому ж схилі, що і перший розкоп, за 22 м на схід від нього. Розкоп досліджувався до глибини 0,65 м, нижче залягав материк.

В північно-західній частині цієї ділянки були виявлені розташовані близько один до одного черінь печі, вогнище та яма.

Черінь печі мав добру збереженість і залягав на глибині 0,6 м від поверхні. Челюсті печі повернуті на північ. Розміри череня 1,45×1,25 м, товщина обмазки 4 см. Стінки печі не збереглися. Коло челюстей знаходилось вогнище, складене з невеликих каменів, на яких було дерев'яне вугілля. Розміри вогнища 0,7×0,8 м. По відношенню до челюстей печі камені вогнища лежали на різних рівнях: одні на одному рівні, інші нижче або вище челюстей на 10 см. На схід від вогнища, на віддалі 0,8 м від нього, виявлена довгаста яма довжиною 2,9 м, шириною 1,35 м і глибиною 0,5 м від сучасної поверхні. Вся яма заповнена битим кружальним посудом XI—XIII ст.

Зважаючи на великі розміри череня, що не відповідають звичайним господарським печам, а також на наявність поблизу нього ями, наповненої битим посудом епохи Київської Русі, можна припустити, що піч використовувалась для випалу глиняного посуду.

Виробниче призначення відкритих печей стає ще правдоподібнішим, якщо зважити на те, що розташовані вони на території «окольного города».

Р. И. ВЫЕЗЖЕВ

РАСКОПКИ В г. КАНЕВЕ В 1949 г.

Резюме

В 1949 г. в г. Каневе продолжались начатые в предыдущие годы раскопки дитинца и «окольного города» древнерусского городища, расположенного на горе Московка.

На дитинце, в его восточной части, был заложен раскоп, который вскрыл часть христианского кладбища второй половины XVII ст.

Культурный слой на площади раскопа достигал 1,40 м и содержал в перемешанном состоянии большое количество посуды и кафель XVI—XVII ст. вместе с находками эпохи Киевской Руси, зарубинецкого времени и периода бронзы.

На площади «окольного города» были

исследованы два небольших участка на юго-восточном склоне плато. На одном из них были выявлены 4 пода от печей, расположенные в один ряд с интервалами от 0,40 до 1,0 м.

На другом участке был обнаружен под печи большого размера (1,45×1,25 м) около него

яма, заполненная битой посудой XI—XIII ст. Повидимому, все открытые печи имели производственное назначение.

Культурный слой на вскрытых участках содержал фрагменты керамики эпохи Киевской Руси и в незначительном количестве посуды зарубинецкого времени.

Ю. М. ЗАХАРУК і О. О. РАТИЧ

(Львів)

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. РІПНІВ, ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В червні 1950 р. до Львівського відділу Інституту археології АН УРСР надійшли відомості про археологічні знахідки, здобуті під час земляних робіт в с. Ріпнів, Новомилятинського району, Львівської обл. Як вияви-

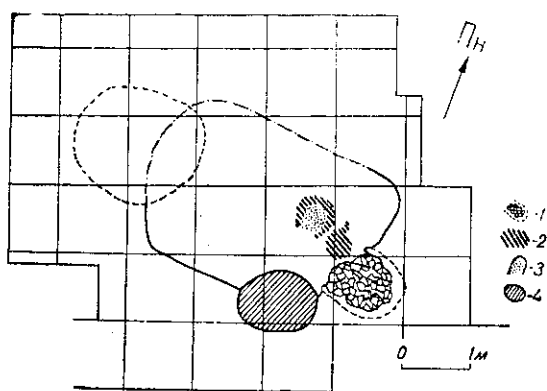

Рис. 1. План житла 1. 1 — черинь печі; 2 — обпалена долівка; 3 — попіл; 4 — господарська яма.

лось проведеним на місці знахідок обстеження¹, тут під час копання котловану під колгоспну цегельню був порушений культурний шар з археологічними знахідками древньоруського часу та висоцької культури.

В зв'язку з цим було організовано Ріпнівську археологічну експедицію, яка провела тут археологічні розкопки влітку² і восени³ 1950 р.

¹ Обстеження проведено науковими співробітниками Львівського відділу Інституту археології О. П. Чернишем і О. О. Ратичем.

² Літом 1950 р. експедиція працювала з 19 червня до 24 серпня у складі Ю. М. Захарука (начальник експедиції), наукових співробітників О. В. Феніна, І. К. Свешнікова та ст. лаборанта Т. І. Данилович.

³ Осінню 1950 р. експедиція працювала з 22 вересня до 17 жовтня в тому ж складі, тільки замість О. В. Феніна працював О. О. Ратич.

Археологічні розкопки провадилися в урочищі Базнище, яке знаходиться за півкілометра на північний схід від села і являє собою підвищений мис, що тягнеться з північного заходу і поступово спадає в південно-східному напрямі. З південно-західного боку цього мису протікає невеликий струмок, а з південного знаходиться лугова долина.

Перші розвідувальні траншеї закладено експедицією навколо котловану. З розширенням площі розкопів тут знайдено комплекси знахідок висоцької культури⁴ та древньоруського часу. З древньоруських пам'яток розкопано 6 жилих споруд і кілька ям із значним речовим матеріалом.

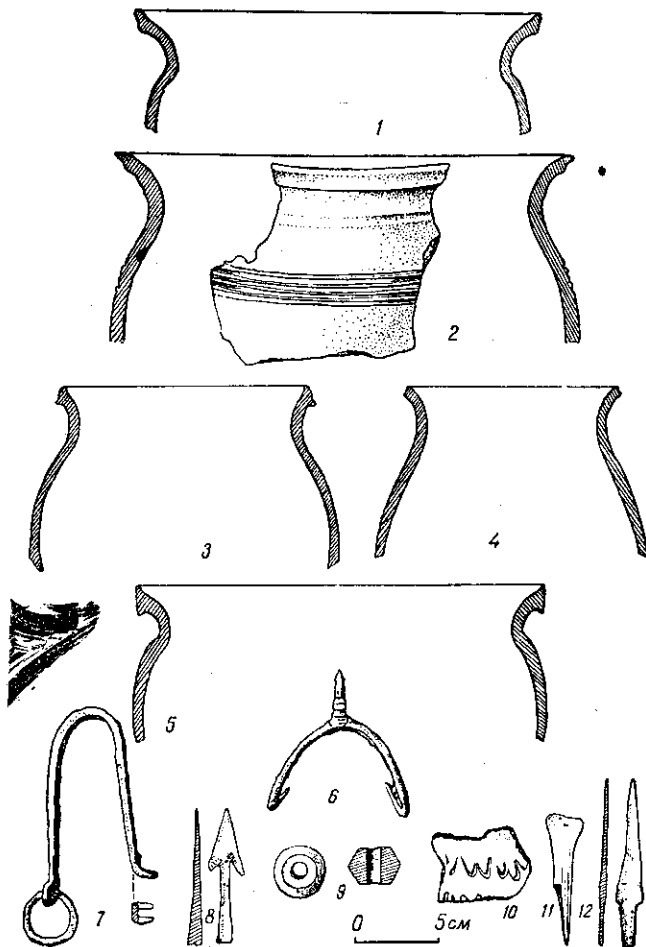
Житло 1 (рис. 1) розмірами 3,5×2,5 м виявлене у розкопі П. Контури його намітились на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Житло являло собою землянку, орієнтовану з заходу на схід. Долівка її знаходилась на глибині 1,15 м від сучасної поверхні. Стіни збереглися погано. На долівці знаходився ущільнений шар чорної землі з вугіллям і попелом. Ближче до південно-східного кута житла знайдені залишки печі, яка була вирізана в глині і виходила за межі житла. Склепіння печі збереглося погано. Краще зберігся черинь, який двічі підмазувався. Під ним виявлено шар дрібного каміння. В печі знайдені фрагменти кружального посуду.

На захід від печі, на долівці, знаходилось невелике заглиблення з дуже обпаленими стінками і попелом, в якому, мабуть, розкладалось вогнище. Між піччю і вогнищем долівка обпалена.

⁴ Про пам'ятки висоцької культури, які виявлені і досліджені в урочищах Базнище та Жучків біля Ріпнева, готується окрема стаття.

У південній стінці житла, ближче до печі, виявлено господарську яму овальної форми, яка наполовину виходила за межі житла. Максимальний діаметр ями 1,10 м, глибина — 0,75 м. Яма заповнена вугіллям і попелом. В ній знайдено уламки кружальної кераміки.

дають фрагменти кераміки. Весь посуд кружальний, виготовлений з глини з домішкою дрібного піску доброго випалу. Частина фрагментів мала горбкувату поверхню, інші — гладку. Посуд сірого кольору різних відтінків. Характерною ознакою посуду є потовщені три-

Таблиця 1. Знахідки на слов'янському поселенні біля с. Ріпнева. 1, 9, 11, 12 — з житла 1; 2 — з житла 2; 3, 5, 8 — з житла 5; 4, 10 — з житла 6; 6, 7 — з ям.

В західній частині житла виявлено сліди ями із знахідками висоцької культури.

У заповненні землянки знайдено значну кількість фрагментів кружального посуду, уламки кам'яних брусків, жорнового каменю, кам'яне біконічне прясло (табл. 1, 9), залізний ніж і 2 уламки ножа (табл. 1, 12) та кістяну проколку. На дні землянки лежали фрагменти кружальної кераміки та ще одна кістяна проколка. У житлі знайдені кістки свійських тварин: бика, свині, кози або вівці, коня та собаки.

Найбільшу кількість знахідок у житлі скла-

гранні вінця (табл. I) з заокругленим або сплющеним ребром на зовнішньому боці. Більша частина посуду має тонше в порівнянні із стінками дно. Посуд, як правило, не орнаментований. В окремих випадках верхню частину покриває лінійний орнамент. Кераміку цього типу можна датувати X—XI ст.

Ж и т л о 2, дуже цікаве своєю будовою, виявлене на віддалі 125 м, на південний схід від житла 1.

На глибині 0,3 м від поверхні простежено невелику яму (А) з дном розміром 1,0×1,0 м, глибиною 0,8 м. З південного боку цієї ями

зроблені східці у глибшу яму овальної форми (Б), розмірами 1,6×1,1 м. Дно цієї ями глибше від дна першої ями на 0,85 м (рис. 2).

Із східного боку простежено сліди чотирьох невеликих ямок, що мали форму, близьку до трикутника, глибиною 0,03—0,12 м. Ямки знаходились на одній лінії попарно на віддалі

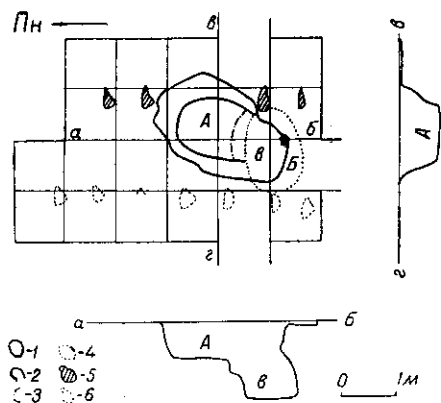

Рис. 2. План і розріз житла 2. 1 — план ям на глибині 0,3 м; 2 — дно ями А на глибині 0,8 м; 3 — східць на глибині 1 м; 4 — план ями Б на глибині 1,16 м; 5 — ямки упорів даху; 6 — плями ямок упорів.

близько 0,5 м одна від одної. З західного боку простежуються чіткі контури аналогічних семи ямок, розташованих в ряд в такому ж порядку.

Речові знахідки виявлено головним чином у ямах. В ямі А біля північної стінки майже на рівні дна знайдено скупчення обпаленої глини, а також плями з шматками вугілля, що, можливо, є залишками зруйнованої печі. На схід від скупчення печини на цьому ж рівні знайдено кістяну проколку, фрагменти кераміки та кістки тварин. На цьому ж рівні над ямою Б виявлено лезо залізного ножа. Дуже насиченою фрагментами кераміки і кістками тварин була яма Б. Тут знайдено також залізний ніж, уламок якогось залізного знаряддя та зламану кістяну проколку.

Остеологічний матеріал, знайдений у заповненні житла, представлений кістками домашнього бика, коня, кози або вівці, свині, зайця, хом'яка та дикої птиці.

Враховуючи малі розміри ям, їх можна розглядати як поглиблену частину житла. Межі житла визначаються, очевидно, рядами ямок від стовпів, які простежувались по боках цих ям. Неглибокі ямки слід розглядати як сліди косих упорів стовпів двосхилого даху. Якщо така інтерпретація окремих частин споруди є правильною, її можна вважати житлом з дво-

схилим дахом, розмірами 4×2 м з передпичною ямою (А) та погребом (Б). Проте можливо, що зазначене приміщення могло мати і інше призначення.

Археологічний матеріал, виявлений як на поверхні біля ям, так і в ямах, мав однаковий характер. Фрагменти кружальної кераміки (табл. I, 2), залізні ножі та проколки, цілком аналогічні знахідкам з землянки 1, дають підставу датувати і це житло Х—ХІ ст.

На південний схід від житла 2, на віддалі 75 м від нього виявлено ще 4 житла землянкового типу, які відносяться до древньоруського часу.

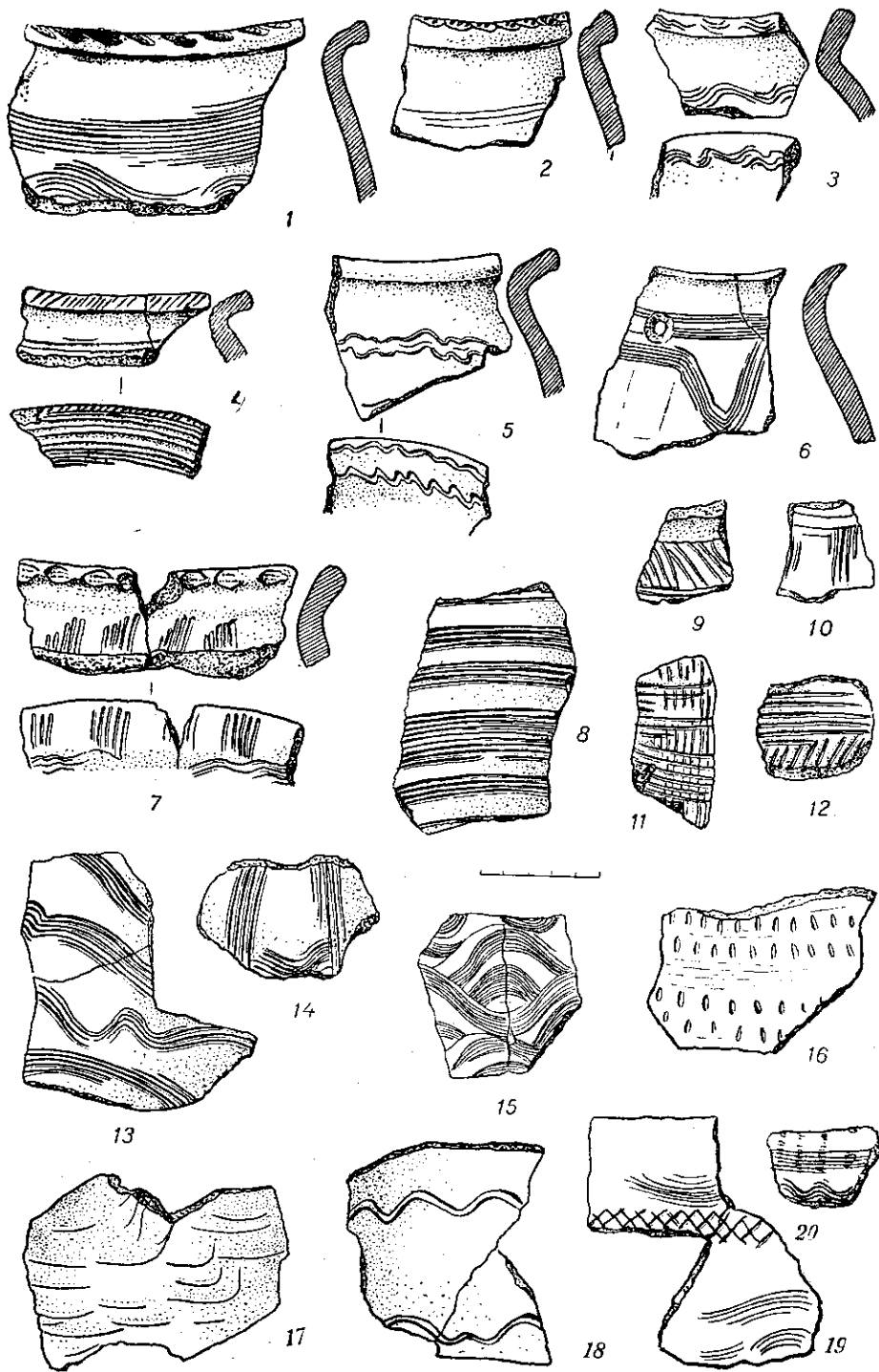
Значний інтерес являє матеріал із розкопу Б. Житло 3 виявлене на глибині 0,5 м. Воно має землянковий тип і погано збереглося.

Житло, розмірами приблизно 4×3,5 м, орієнтовано з заходу на схід. Вздовж південної стіни на глибині 1,15 м від поверхні землі знаходився лежак, розмірами 3×1 м, а вздовж північної стіни було заглиблення, дно якого знаходилось на глибині 1,9 м від сучасної поверхні. Можливо тут знаходилась піч, про що свідчить значна кількість обпаленої глини та перепалених камінців, знайдених у цьому місці. Тут, в найглибшій частині житла, знаходилась також велика кількість фрагментів кераміки, кісток тварин та інших предметів.

Найцікавішу і найбільшу щодо кількості знахідок групу становить кераміка, яка багатством своєї орнаментатії відрізняється від кераміки, виявленої в інших житлах поселення. Уламки посудин відносяться до горщиків біконічної форми з більш або менш відігнутими невеликими вінцями. Профілі вінців різноманітні, вони мають прості, зовні косо зрізані та потовщені краї (табл. II, 1—5). Але тут нема потовщених тригранних вінець, які характерні для посуду з інших жител поселення. Один уламок верхньої частини горщика мав потоншені вінця (табл. II, 6).

Знайдений посуд багато орнаментований. На відміну від орнаментатії кераміки інших жител, тут орнамент займає всю поверхню посуду за винятком приденцевої частини. Орнаментатія, нанесена зубчастим штампом, складається із смуг паралельних прямих або хвилястих ліній і різниться кількістю цих ліній, їх густотою і напрямом (табл. II, 1—15). В одному випадку орнамент ускладнено відтиском зубців (табл. II, 20). У другому — нарізний лінійний орнамент утворює мотив косої сітки (табл. II, 19), зустрічається також ямковий (табл. II 16).

Особливістю орнаментатії посуду житла є нанесення орнаменту по краях вінця. Звичайно це більші або менші заглиблення, в яких зубчастим штампом нанесено лінії (табл. II, 1)

Таблиця II. Зразки кружальної кераміки з житла 3.

або зроблено відтиски зубців (табл. II, 2). Іноді зубчастим штампом нанесено рівні або хвилясті смуги ліній просто по краю вінець (табл. II, 3, 4). Крім цього, орнаментовано також і внутрішню частину вінець переважно зубчастим штампом, яким виконано більш або менш складні лінійні мотиви (табл. II, 3—5, 7).

З інших знайдених керамічних виробів слід назвати половинку глиняного прясла. З кістяних знарядь знайдено дві голки. Кам'яні вироби представлені уламками бруска і прясла з округлими боками. Крім того, в житлі знайдено залізне долото, а на долівці скляні намистини сіро-зеленого кольору, які мали форму маленьких кулькок діаметром 0,6 см. Намистини з'єднані в низки: одна складалась з трьох, друга — з п'яти намистин.

В житлі виявлено багато кісток тварин: бика, коня, кози або вівці, свині, домашнього kota, зайця, хом'яка і дикої птиці.

Виявлений в житлі 3 археологічний матеріал, особливо кераміка, відрізняється від кераміки інших жител, досліджених в урочищі Базнище. Це кружальний, товстостінний посуд, недостатньо обпалений, з горбкуватою поверхнею та орнаментом по всій поверхні, за винятком приднецевої частини. Якщо житла 1, 2 датуються X—XI ст., то житло 3 слід датувати VIII—IX ст.

Житло 4 виявлене в розкопі В, на віддалі 15 м на південний схід від житла 3. Воно заглиблене в ґрунт, має чотирикутну форму, розміри його 4,5×3,5 м, орієнтація з південного сходу на північний захід. В північно-західному куті житла виявлені залишки печі, зробленої безпосередньо в ґрунті. Для цього в куті житла залишено квадратний в плані останець ґрунту розмірами 1×1 м, який виступав у середину житла. В ньому вирізана піч, від якої добре зберігся черинь овальної форми, розмірами 0,9×0,8 м. Перед черенем печі виявлено невелику яму з попелом.

Житло надзвичайно бідне на знахідки. Виявлено лише фрагменти глиняних вальків різних розмірів і форм. Виліплені з глини з домішкою полови вальки мали переважно овальну форму з одним сплющеним боком. Глиняні вальки знайдені головним чином біля печі, а також на підлозі житла. В печі знаходились окремі перепалені фрагменти слов'янської ліпної кераміки, в тому числі фрагменти ліпної товстостінної посудини з виступаючим краєм денця. Кілька фрагментів такого товстостінного посуду знайдено також у заповненні ями. В межах житла і в завалі печі виявлено кістки домашнього бика, кози або вівці, свині, зайця і риби. Зважаючи на наявність у житлі фрагмен-

тів лише ліпної слов'янської кераміки, житло 4 слід віднести до найбільш ранніх слов'янських жител урочища Базнище і датувати його орієнтовно VII—VIII ст.

Житло 5 досліджено в розкопі Г, який знаходився за 10 м на схід від розкопу В. У розкопі Г, на глибині 0,7 м від поверхні, виявлено житло розмірами 5×3,5 м. Воно збереглося погано, за винятком печі, яку виявлено у західному куті. Піч вирізана в глиняній стінці і тому виходила за межі житла. Добре зберігся черинь печі і місцями склепіння висотою до 0,3 м. На збережених частинах склепіння лишилися сліди горизонтальних заглиблень від знаряддя, яким піч була вирізана в глині. Черинь мав овальну форму і розміри 1×0,9 м. Челюсті печі мали ширину близько 0,4 м. Для кращого зберігання тепла під вимазкою череня знаходився шар каміння і битої кераміки.

В житлі виявлено різноманітні знахідки. Найбільшу групу становлять керамічні вироби. Весь посуд кружальний, виготовлений з глини з домішкою піску. Зустрічаються керамічні фрагменти товстостінного і тонкостінного посуду. Уламки посуду належать опуклобоким горщикам з вінцями діаметром від 14 до 26 см. Переважають горщики з профільованими вінцями (табл. I, 3, 5). Більшість посуду не орнаментована. Лише на кількох фрагментах, головним чином товстостінного посуду, є лінійний або хвилястий орнамент. Порівнюючи кераміку з череня печі і з самого житла, слід зазначити, що в черені переважали фрагменти товстостінного посуду без орнаменту.

Крім керамічних знахідок, у житлі виявлено уламок кам'яного бруска і кам'яного біконічного пряслиця, кістяну проколку та кілька залізних виробів: залізний ніж, дужку від відра, вістря стрілки з втулкою та крильцями (табл. I, 8). Знайдено також кілька кусків залізних шлаків. Кістки тварин, що походять із житла, належать домашньому бику, коню, козі або вівці, свині та дикій птиці. Житло 5 на підставі виявленої в ньому кераміки можна датувати X—XI ст.

Житло 6 виявлене на північ від житла 4 і 5 у розкопі Д. Контури його простежені на глибині 0,8 м від поверхні. В плані житло чотирикутної форми, розмірами 3,5×3 м (рис. 3), біля західної стінки на глибині 1,4 м від сучасної поверхні знаходився лежак довжиною 3 м і шириною 1 м. Південно-східна частина житла заглиблена на 2 м. В центрі її знаходився завал печі, що займав площу 1,5×1 м і являв собою скупчення обпаленої глини. Між завалом печі і південною стіною житла знаходилось заглиблення, яке простежене нижче долівки і входило в стінку житла.

В житлі виявлено порівнянно незначний археологічний матеріал. Найбільша кількість знахідок — це фрагменти посуду, виготовленого, за винятком кількох фрагментів, на гончарському крузі з глини із значною домішкою піску. Випал посуду нерівномірний, з плямами. Переважають фрагменти від кількох вузькогорлих посудин біконічної форми (табл. I, 4). Вінця горщиків відрізняються від профільованих вінця, виявлених в інших житлах селища: вони відігнуті назовні, невеликі, косо зрізані, злегка потовщені. Посуд цього типу не орнаментований. Крім цього керамічного матеріалу, в житлі знайдено кілька фрагментів посуду з орнаментом. Один із них, від ліпної посудини, орнаментований хвилястою лінією (табл. I, 10), решта — прямими і хвилястими лініями.

З інших виробів слід відзначити частину глиняного валька, аналогічного знайденому у житлі 4, кістяні проколки, а також кістки тварин. Кераміка цього житла порівняно з керамікою жител 1, 2 і 5 більш архаїчна. Тому житло слід датувати більш раннім часом — IX—X ст.

В культурному шарі розкопу Д знайдено уламок леза залізної сокири та уламки залізних ножів. В кількох місцях в урочищі Базнище виявлено невеликі ями, в яких знайдена кружальна кераміка. Крім того, в одній ямі знаходилась залізна щпора (табл. I, 6), а в іншій — залізний ключ (табл. I, 7).

Дослідження 1950 р. в с. Ріпнів показали наявність на території поселення хронологічно різних об'єктів, що свідчать про тривале життя на поселенні, починаючи від VII і кінчаючи XI ст.

Найдавнішим можна вважати житло 4, в якому виявлена виключно ліпна товстостінна слов'янська кераміка. Це житло можна датувати орієнтовно VII—VIII ст. Пізнішим є житло 3 з товстостінною недостатньо обпале-

ною кружальною керамікою з горбкуватою поверхнею, густо орнаментованою. Це житло слід датувати VIII—IX ст., а може і X ст.

Найпізнішими є житла 1, 2 і 5, в яких знаходилась кружальна кераміка, виготовлена з відмученої глини з домішкою піску з тонкими або середньої товщини стінками без орнаментатії, з вінцями тригранної форми з заокругленим або сплющеним краєм. Ці житла

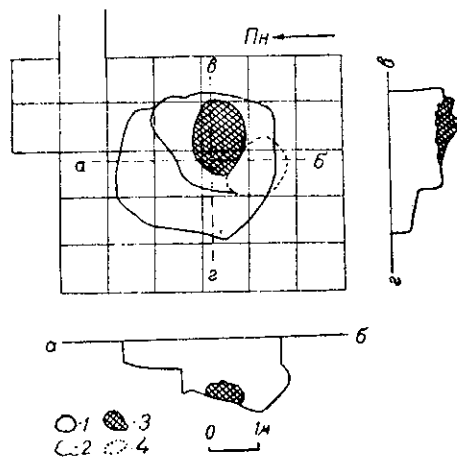

Рис. 3. План і розріз житла 6. 1 — план ями житла на глибині 0,8 м; 2 — край лежача на глибині 1,4 м; 3 — завал печі; 4 — план заглиблення.

дуються X—XI ст. Житло 6 можна вважати перехідним між другою і третьою групою пам'яток. В ньому знаходились керамічні фрагменти типу знайдених в житлі 3, а також уламки посудин, близьких до кераміки жител 1, 2 і 5, але з більш архаїчними формами.

Відкрите в с. Ріпнів слов'янське поселення становить значний інтерес для вивчення історії сільського населення древньої Русі і заслуговує на дальші широкі дослідження.

Ю. Н. ЗАХАРУК и А. А. РАТИЧ

СЛАВЯНСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У с. РИПНЕВ, ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Раскопками открытого славянского селища в с. Рипнев, Новомилятинского района, Львовской обл., обнаружено 6 жилищ земляночного типа и несколько ям с археологическим материалом, относящимся ко времени в пределах VII—XI в. н. э.

Жилище 4, в котором обнаружена исключительно лепная славянская керамика, ориентировочно можно отнести к VII—VIII в.

Жилище 3, содержащее толстостенную кружальную керамику с обильной и разнообразной орнаментацией, можно датировать VIII—IX в., а возможно и X в.

Жилища 1, 2 и 5, в которых найдена тонкостенная керамика с профилированными венчиками различных типов, следует датировать X—XI в.

Жилище 6, где обнаружена керамика, ана-

логичная встреченной в жилище 1, 2, 3 и 5, можно, повидимому, датировать промежуточным временем IX—X в.

Из обнаруженных жилищ определенный интерес представляет жилище 3, со следами ямок, возможно от упоров шалашевидной крыши.

Славянское поселение в с. Рипнев с жилищами, относящимися к длительному периоду времени в пределах VII—XI в., имеет большое значение для изучения истории и культуры сельского населения древней Руси и поэтому заслуживает дальнейших исследований.

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК
НА СЕЙМІ В 1949—1950 рр.

Територія Посейм'я, де провадила свої роботи Сейминсько-слов'янська експедиція в 1949—1950 рр., дуже багата на археологічні пам'ятки різних часів.

В 1948 р. тут були відкриті нові пам'ятки — поселення та могильник VII—VIII ст. біля с. Волинцеве, що на цій території передують роменським. В 1949 та 1950 рр. головною метою експедиції були розвідки та розкопки сіверянських пам'яток, а також пам'яток близьких до них за часом.

В 1949 р.¹ розкопувалось поселення біля с. Волинцеве, поселення та могильник біля м. Сосниця, курганний могильник в с. Дорошівка, городище в с. Волокитино та городище Вишнева Гора біля с. Воргол.

В 1950 р. були проведені розкопки на поселенні зарубинецько-корчоватівського типу в с. Харівка та розвідка на території Путивльського району, Сумської обл.

Волинцевське поселення

Розкопки 1949 р. були продовженням робіт 1948 р. в с. Волинцеве, Путивльського району, Сумської обл.² Розкопки провадились в північній частині поселення.

В 1949 р. розкопано 9 споруд (рис. 1). Чотири житла-напівземлянки попарно перерізували одне одне (рис. 2). Житла майже квадрат-

ної форми, площею 24—36 м², заглиблені на 0,50—1,25 м від сучасної та на 0,15—0,90 м від древньої поверхні. В північно-західному кутку

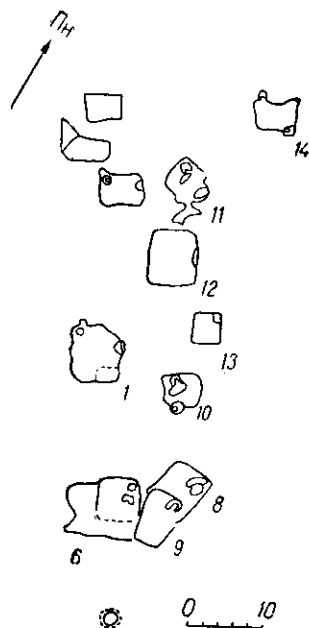

Рис. 1. План розкопок 1948 та 1949 рр. на Волинцевському поселенні.

¹ В 1949 р. експедиція працювала в складі: Д. Т. Березовець (начальник експедиції), мол. наукові співробітники Ю. С. Виноградський (Сосниця) і А. П. Леонтьєва (Путивль), лаборант Ю. С. Парадун та фотограф В. Я. Березовець.

До складу експедиції 1950 р. входили Д. Т. Березовець та Н. П. Амбургер.

² Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1952.

жител знаходились прямокутні в плані печі, орієнтовані челюстями на південь. По кутках жител простежувались ямки від стовпів, в кожному житлі була досить велика яма-комора.

В південно-західній частині житла 7 виявлена яма глибиною 1,5 м, розміром 2×2,5 м. На різній глибині в стінах ями викопано чотири печерки з рівним дном. Стіни печерок і ями

старанно обмазані глиною і випалені. Печерки призначались, мабуть, для зберігання продуктів.

В житлах 7, 8 та 9 виявлені передпечні ями, заповнені прошарками попелу з дрібним вугіллям.

На північ від згаданих жител досліджено ще три житла, також майже квадратні в плані.

В північно-західному кутку житла 10 знаходився вхід з одним східцем, що зберігся і підвищувався над рівнем долівки на 0,3 м.

частина зрубу з чотирьох деревин товщиною 25—30 см, обтесаних з внутрішньої сторони та скріплених по кутках в «обло».

Вся площа житла була вкрита обгорілими балками перекриття, що лежали в напрямі південь—північ. Під ними, вперек, лежав коньок. За стінами житла знаходився котлован 6×7 м, в якому й будували житло. В котловані виявлені дві ямки від стовпів, на які спирався коньок даху.

Від поверхні землі до входу в житло, що

Рис. 2. Розкоп № 4.

Долівка завтовшки 3—4 см дуже міцна і являла собою материковий пісок, змішаний з вапняковою масою.

Біля середини північної стінки стояла масивна прямокутна в плані піч, повернута до стінки під кутом 45°. Стіни печі висотою 0,6 м збереглись повністю.

З західного боку за межами житла знаходилась яма-комора, розміром 1,8×3 м, що сполучалась з житлом вузьким (0,5—0,6 м) проходом. Яма на 0,6 м глибша за підлогу житла, стіни і дно її обмазані глиною та випалені. В цьому ж житлі виявлена і зернова яма, викопана поблизу середини західної стінки, яка мала грушовидну форму; діаметр верхнього отвору — 1 м, дна — 1,4 м, глибина — 1 м.

Житло 13 згоріло і тому збереглось краще від інших. Воно мало квадратну форму (4×4 м) і було заглиблене на 1—1,2 м від древнього горизонту. Добре збереглась нижня

знаходився з півночі і мав ширину 1 м, ішов, поступово знижуючись, коридор, який закінчувався на 0,75 м нижче долівки житла і з'єднувався з нею двома східцями.

В північно-східному кутку житла знаходилась масивна піч (рис. 3), що дуже добре збереглась. Тут перпендикулярно до північної стінки зроблена перегородка з обтесаних колод висотою 0,6 м, що разом із стінками утворювала засіку розміром 1,1×1,2 м. По кінцях перегородки в підлогу були забиті прямокутні стовпчики, що не давали їй розсуватись. Стіни печі ліпились в середині засіки, товщиною 0,20 м біля челюстів та 0,40 у тильній частині. Вони мали висоту 40—45 см. Черинь з жовтої глини робився на викладці з камінців та черепків. Склепіння печі виводилось з задалегідь виготовлених і випалених кусків глини у формі невеликих хлібців, розплесканих кружалець, конусів або товстих циліндрів. Крім того, для виведення склепіння вико-

ристовувались і уламки посуду, переважно кружального. Простір між цими своєрідними цеглинами і черепками заповнювався глиною.

Біля південної стіни житла були викопані дві круглі ями-комори, що виходили за його межі. Одна яма має форму зрізаного конуса з отвором 1,3 м, діаметром дна 1,8 м і глиби-

ною 0,8 м. Від печі збереглися стінки на висоту 0,15 м, які дуже перепалені майже на всю свою товщу, що не простежувалось в жодній іншій печі. В передпечній ямі виявлено багато кусків шлаку, а безпосередньо за піччю в південно-східному кутку житла знайдена залізна криця. Посередині житла, трохи ближче

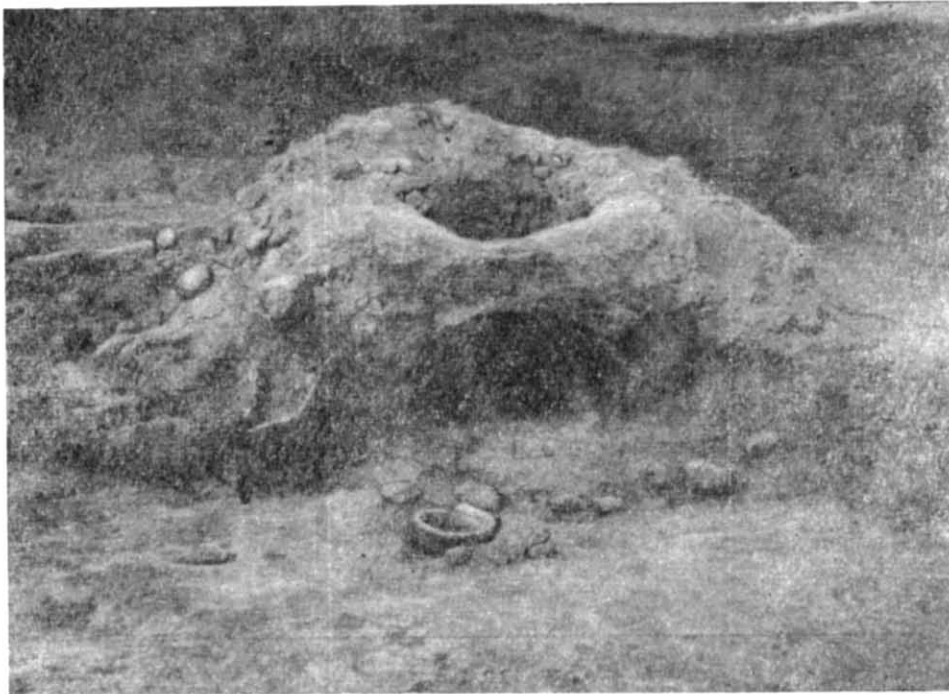

Рис. 3. Піч в житлі № 13.

ною 0,75 м. Стінки ями обмазані глиною і випалені. В тій частині, що виходить за межі житла, помітні залишки дерева, що прикривали яму. Друга яма глибиною лише 1,15 м. Біля середини західної стінки житла забиті в підлогу два стовпчики діаметром 8 см, що, можливо, підтримували настил, на якому спали.

Крім зазначених жител, досліджено два приміщення з трьома печами в кожному, що мали яесь виробниче призначення.

Одне з них (12) прямокутне, видовжене по лінії південь-північ, розміром 4,6×9 м, глибиною 1—1,1 від сучасної поверхні.

Східна стінка мала в середній частині нішу шириною 4 м і глибиною 1,4 м. В північно-східному кутку ніші знаходилась піч з таким самим склепінням як і в житлі 13. Піч побудована на підвищенні і, на відміну від інших, із звичайної (не спонділової) глини. В південно-східній частині житла знаходилась друга піч. Її черинь знаходився нижче рівня підлоги на 0,5 м, а перед нею була передпечна яма глиби-

до західної стіни знаходилась третя піч такої ж конструкції, як і інші печі поселення. В приміщенні було дві ями. Одна — круглої форми діаметром 1,2 м і глибиною 0,45 м, знаходилась в північній частині, друга — неправильної овальної форми діаметром 0,8 м і глибиною 0,25 м, розташована на захід від третьої печі.

Таке розташування печей можна пояснити виробничим призначенням приміщення, в якому добувалось та оброблялось залізо.

Друге приміщення (14) розміром 4,8×4,6 м глибиною 1,4 м від сучасної поверхні (рис. 4) мало також три печі, що знаходились по кутках. Печі відмінні від печей жител. В південній частині західної стінки приміщення добре простежувався вхід у вигляді східця, що вів до коридору, нижчого за рівень підлоги на 0,3 м. Коридор мав ширину 1,2 м, довжину близько 6 м. Стінки споруди збудовані з дерева; від них збереглась зовсім струхлявіла балка біля південної стіни. За піччю в південній стіні знаходилась ніша шириною 1,4 м, заглиблена на

0,7 м в стіну. В східній стінці також була ніша еліпсоподібної форми шириною 1 м, заглиблена на 1,4 м.

Печі в північно-східному та південно-західному кутках вирізані в глиняних стінках. Північно-східна піч цілком зруйнована. Піч в північно-західному кутку добре збереглася до половини своєї висоти. Внутрішні порожнини обох печей заповнені кусками випаленої глини та

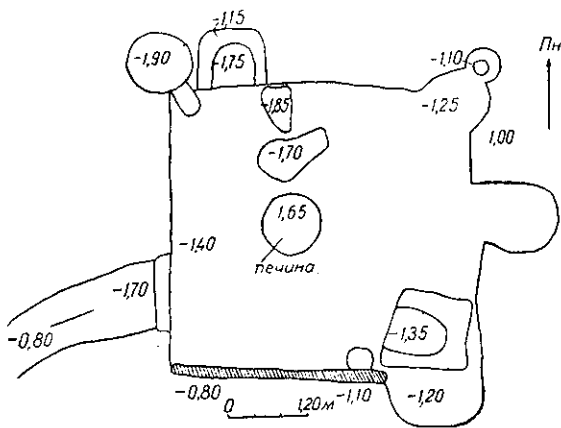

Рис. 4. План приміщення № 14.

глиняними грудками такої ж форми, як і в житлі 13.

За межами житла виявлена яма діаметром 1,1 м і глибиною 0,55 м від рівня підлоги, яка сполучалася з житлом вузьким входом, глибиною 0,2 м. Майже посередині житла знаходилась кругла яма діаметром 0,8 м, глибиною 0,15 м від рівня підлоги. Дном її був товстий шар печини.

На долівці житла знайдені: уламок круглого бронзового браслета з розширеними кінцями та дві намистини з синього скла.

На площі поселення за межами жител виявлені дві зернові ями діаметром 1,2 і 1,5 м та глибиною 0,6—1 м від древнього горизонту. Ями мають циліндричну форму, нижні частини їх стінок обмазані глиною і випалені.

В заповненні всіх жител знайдені численні уламки керамічного посуду, кістки свійських тварин, глиняні пряслиця, залізні ножі. Окремо слід відзначити знахідку в заповненні житла 10 залізного серпа досить досконалої конструкції, що нагадує серпи з древньоруських городищ.

Майже в усіх житлах знайдені численні глиняні грудки дуже різноманітних форм, з яких ліпилось склепіння печей. Тут зустрічались і конуси, виліплені з невимішаної глини, які розсипались на дрібні кусочки при дотику до

них. Шамот, який був домішкою до глини ліпного посуду, за своєю структурою дуже нагадує кусочки грудок цього типу.

Кераміку, знайдену на поселенні, можна поділити на кілька груп.

1. *Груба ліпна кераміка* (рис. 5). Основними формами цієї групи є горщики або макітри коричневого та сірого кольору. Горщики досить високі з майже рівними боковими стінками та вузькими денцями, мають невеликі відігнуті назовні вінця. В більшості вінця прикрашені защипами. Стінки дуже товсті (до 1,8 см), верхня нерівна, шершава, з кусками шамоту, глина погано вимішана. Випал посуду нерівномірний. Цей тип кераміки є основним на поселенні.

2. *Ліпна кераміка з заглаженою поверхнею*. В цю групу входять: а) горщики з високими вертикальними вінцями, з широким отвором і порівняно вузьким денцем. Стінки іноді трохи опуклі, але завжди без орнаменту. Поверхня старанно вирівняна, коричневого або сірого кольору. Випал слабкий і нерівномірний. В матеріалах поселення зустрічаються лише поодинокі уламки від таких горщиків; б) макітри червоного кольору з вузьким денцем, що нагадує підставку, з розлогими стінками та невеличкими відігнутими вінцями (рис. 5, 1). Посудини ці досить товстостінні, зроблені з добре вимішаної глини з домішкою дуже дрібного шамоту. Поверхня посуду рівна, випал добрий. Дві макітри по верхньому зрізу вінця орнаментовані відбитками вірвовочного штампу, інші — защипами; в) сковорідки круглої та овальної форми з невисокими гладкими бортиками, прикрашеними по верхньому краю вдавленнями. Поверхня сковорідок заглажена, випал добрий (рис. 5, 4, 5); г) невеликі глибокі мисочки доброго випалу з розхиленими під кутом (близько 45°) стінками, зробленими з глини без домішки шамоту.

3. *Кераміка, зроблена на гончарському крузі* (рис. 5, 9, 10, 12, 13, рис. 6, 2, 3). Це майже виключно горщики з вертикальними вінцями та рівними боками з крутими плічками. Діаметр верхнього отвору завжди набагато більший за діаметр денця. Деякі горщики мають на денцях клейма у вигляді кола з перпендикулярними діаметрами або чотирикутника з діагоналями.

Посуд чорного, сірого або коричневого кольору, як правило, прикрашений орнаментом із вдавлених та пролощених смуг. Вдавлені — горизонтальні у вигляді прямих та хвилястих ліній, пролощені — вертикальні, виконані недбало. Ширина їх рідко буває однаковою; іноді вони обриваються, не доходючи до денця або плічків. Стінки горщиків різної товщини від

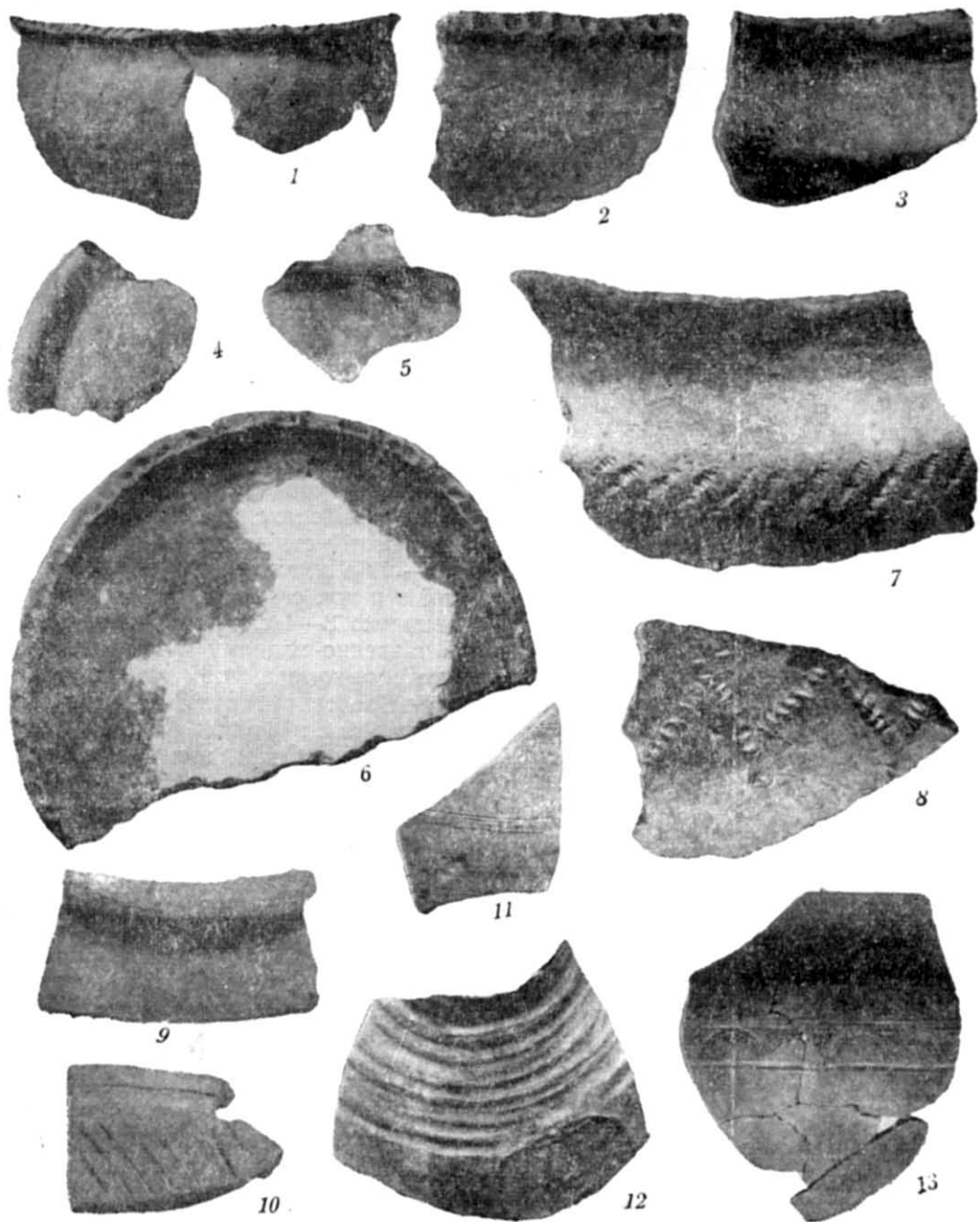

Рис. 5. Кераміка Волинцевського поселення. Груба ліпна — 3, 4, 6, 7, 8; ліпна із за-
гладженою поверхнею — 1, 2; кружальна — 9, 10, 12, 13; амфорна — 11.

0,5 до 2 см. Глина з домішкою дрібного піску, випал неоднаковий.

В цій групі зустрічаються також уламки дуже присадкуватих горщиків з невеликими відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 3).

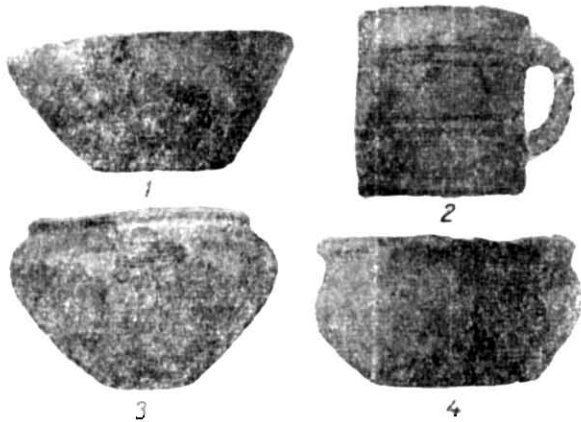

Рис. 6. Посуд з Волинцевського поселення.

4. *Амфорна кераміка*. Має сірий або коричневий колір, тонкостінна зроблена з добре вмішаної глини. Ця кераміка іноді орнаментована поясками з тонких прокреслених ліній. Амфори східного походження, кількість їх дуже незначна, форми не встановлені (рис. 5, 11).

На поселенні зустрічались також уламки посуду скіфського та зарубинецько-корчоватівського типу.

Поселення та могильник біля Сосниці

За 2,5 км на північ від м. Сосниця, на правому березі р. Убідь, в урочищі Лан розташовані поселення і могильник¹, аналогічні поселенню і могильнику у с. Волинцеве.

В цьому місці Убідь віддалена від правого корінного берега на 600—700 м. Між берегом і сучасним руслом є останець, що підвищується над рівнем річки на 3—4 м, оточений з трьох боків заболоченими просторами. Поселення, яке розташоване на останці, весною заливається водою приблизно на $\frac{3}{4}$ своєї площі. На віддалі близько 750 м від поселення на високому корінному березі розташований могильник. Таким чином, топографія поселення і могильника біля Сосниці така сама, як і пам'яток біля с. Волинцеве.

¹ Могильник був випадково відкритий в 1941 р. під час прокладення грейдерної дороги Чернігів—Новгород-Сіверський. В 1948 р. Ю. С. Виноградський дослідив тут одне поховання (Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосниця, «Краткие сообщения», вип. I, К., 1952, стор. 50—53).

Під час робіт 1949 р. на Сосницькому поселенні досліджені залишки кількох напівземлянкових жител, близьких своєю будовою до жител Волинцевського поселення.

Житло 1 правильної чотирикутної форми (4,25×3,75 м) заглиблене в землю до шару піску (1,35 м від древнього горизонту) орієнтоване по сторонах світу.

У південно-східному та північно-східному кутках житла простежувались ямки від стовпів діаметром 0,25—0,4 м та глибиною 0,35—0,45 м. Посередині північної стінки виявлено поруч дві такі ямки, а посередині південної стінки — одна. Вхід у житло не простежувався.

В північно-східному кутку була масивна піч розміром 1,4×1,25 м, з напівовальним глиняним черемом, спорудженим на викладці з дрібних каменів та черепків, який підвищувався над долівкою на 20 см. Середина печі заповнена завалом грудок глини — «конусів», з яких ліпилось її склепіння. Стіни печі добре збереглися на всю висоту. Піч орієнтована челястями на південь.

Коло печі знаходилась велика господарська яма, верхній отвір якої мав діаметр 0,55 м, а дно — 1,65 м, глибина 0,95 м. Стінки ями, виритої в піску, старанно обмазані шаром глини (товщиною 3—4 см) із слідами випалу.

В південно-східному кутку житла виявлена друга яма-комора, що майже вся виходила підбоек за межі житла. Розміри її 2×1,5 м, глибина 0,9 м від рівня підлоги, висота (в підбоек) 1,54 м. Стіни ями старанно обмазані глиною.

В заповненні житла знайдена ліпна кераміка і, в незначній кількості, кружальна. На підлозі житла знайдені: половинка пряслиця, зробленого з стінки амфори, залізний ніж та уламок круглого дзеркала, що мало на зворотному боці рельєфне коло. Дзеркало дуже нагадує подібні речі з Салтовського могильника.

Житло 2 (4,75×5 м) орієнтоване по сторонах світу, глибиною 1,45 м від сучасного рівня (рис. 7). По його кутках посередині східної та західної стінок були ямки від стовпів діаметром 0,4—0,5 м.

Вхід в житло мав вигляд коридорчика розміром 1×2,5 м і прилягав до житла з південної сторони. В коридорчику зроблені три східця висотою 0,3, 0,6 та 0,35 м.

Південно-східний кут житла зрізаний, до зрізу прибудована масивна чотирикутна в плані піч з склепінням, яке викладене з конусів та черепків кружального посуду.

Піч мала розміри 1,5×1,5 м, черинь — 0,8×0,6 м. Він був вищий за долівку на 0,2—0,25 м. Стіни печі зліплені з споділової глини і збереглися на висоту 0,7 — 0,75 м.

В заповненні житла знайдено багато уламків кераміки, серед якої порівняно з іншими жителями, значну кількість складала уламки кружалних горщиків з високими вертикальними

Крім описаних жител, на самому березі р. Убідь, в береговому відслоненні простежувались три напівземлянки, в значній своїй частині зруйновані, за будовою такі ж, як і інші житла

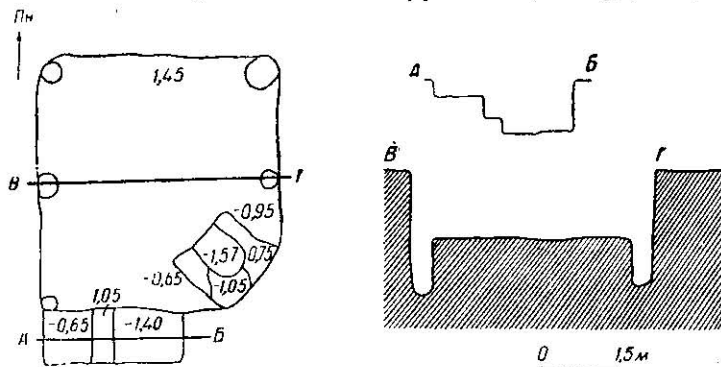

Рис. 7. План житла на поселенні біля Сосниці.

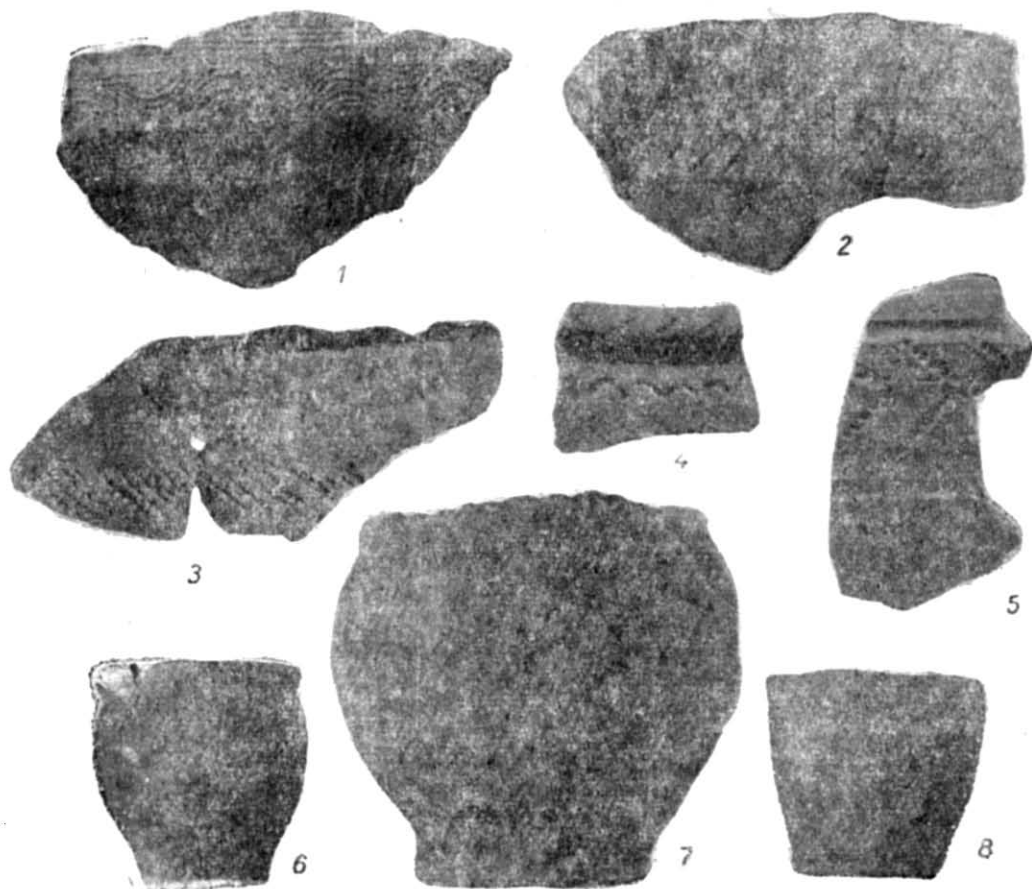

Рис. 8. Кераміка з поселення біля Сосниці. 1—5 — кружална; 6—8 — ліпна.

вінцями, прикрашеними орнаментом з пролощених ліній (рис. 8, 1—5). Крім того, знайдено уламок сіроглиняного глека салтівського типу, уламки амфор східного походження та посуду зарубинецького типу.

поселення. В житлі 4, наприклад, зберігся лише один куток з піччю.

Розвідкові траншеї, що були закладені майже на всій площі поселення, показали наявність добре збереженого культурного шару

товщиною 0,4—0,75 м, насиченого уламками кераміки, кістками тварин, кусками обмазки з відбитками плетеної лози, попелом та вугликами.

В траншеях знайдено 4 залізні ножі, залізний чотиригранний стрижень довжиною 15 см та товщиною 0,5 см, загострений з обох боків, невелике долотце, 7 біконічних глиняних пряслиць, багато виробів з глини у вигляді «конусів», «хлібців» та ін.

Глиняний посуд, знайдений на поселенні, за своїм складом, формами і технікою виготовлення не відрізняється від посуду з Волинцевського поселення.

Ще в 1941 р. під час прокладання грейдерної траси Чернігів — Новгород-Сіверський, поблизу урочища Лан знайдено кілька глиняних посудин, заповнених перепаленими кістками, з яких 14 зберігаються тепер у Сосницькому музеї. Однією з посудин був великий, грубо зліплений від руки горщик з шаровидними боками і слабо відігнутими вінцями. Інші посудини цілком аналогічні кераміці Волинцевського могильника (груба ліпна, ліпна із заглаженою поверхнею та кружална кераміка). В 1948 р. науковим співробітником Сосницького музею Ю. С. Виноградським тут виявлено ще три урни, що стояли поруч, в тому числі призмкуватий глек без ручки з округлими боками, невисокою шийкою, з трохи розхиленою верхньою частиною. Глек зроблений з добре відмученої глини, має зглажену поверхню.

В урнах, знайдених в 1941 та 1949 рр., найбільше було скляних та пастових намистин.

Скляні намистини невеликі, часто спарені або строені, жовті, сині і зелені. Тут же знайдено кілька намистин-трубочок, покритих золотою плівкою, дуже попованих вогнем. Пастові намистини мали вигляд невеликих циліндрів.

Крім того, в урнах виявлені злитки скла з прикипілими до них кусочками бронзи та кісточками.

Експедиція обслідувала територію могильника та провела розвідувальні розкопки.

Під час розкопок поховань виявити не вдалось. Знайдені лише два невеликі ліпні горщики, вже переміщені при земляних роботах (рис. 8, 6, 8), кілька черепків розбитих посудин і перепалені людські кістки біля них.

Один з цих горщиків, банковидної форми, був дуже грубої роботи, глина мала в собі значні домішки шамоту. Поверхня його шершава, нерівна. Ледве помітні вінця прикрашені по зовнішньому краю косими зарубками. Висота горщика 8 см.

Другий горщик відрізняється від першого тим, що має тонші стінки та гладкі вінця.

В двох місцях могильника виявлені два настили прямокутної форми, зроблені з товстих дерев'яних колод. Розміри настилів 1,2 × 1,84 м та 1,12 × 1,17 м. Деревини, з яких вони зроблені, скріплені стовпчиками, забитими в землю на глибину 0,15 — 0,17 м (від нижнього боку колод), по два з обох кінців настилу. Настили, що згоріли в давнину, являли собою вугільний шар, що добре зберіг розміри, форму і структуру дерева. Колоди орієнтовані на схід — захід. На них лежали в дуже незначній кількості дрібненькі кісточка та попіл. В східній частині одного настилу серед попелу трапилася сinya подвійна намистина з слідами перебування у вогні.

Ці дерев'яні настили могли бути місцем спалення.

Курганний могильник у х. Дорошівка

В х. Дорошівка, Шалигінського району, Сумської обл., на правому високому березі р. Клівень, на території сучасного кладовища, знаходиться курганний могильник, в якому збереглося 18 курганів.

Могильник розташований над обривом і обвалюється внаслідок підмивання весняними водами. Дуже близько від нього, в с. Волокитине, за глибоким ярмом, знаходиться городище.

Могильник розкопувався в 1873 р. Д. Я. Самоквасовим, який дослідив тут 9 курганів¹.

Кургани мають сферичну форму. Висота їх тепер становить 1,5—2,8 м, діаметр — 5—8 м. На деяких курганах помітні сліди пограбування. Експедиція 1949—1950 рр. розкопала 8 курганів.

Курган 1 мав висоту 1,4 м, діаметр 6 м. За 0,5 м на південний захід від центра, на глибині 0,15 м, на боці лежав горщик, заповнений перепаленими кістками. Поблизу нього виявлена невелика купка перепалених людських кісток, а також частина ліпного горщика роменського типу. Цілий горщик—товстостінний з прямими вінцями, трохи відігнутими всередину, з маленькими опуклими плічками та невеликим плоским денцем. Глина має домішку дрібного шамоту, випал слабій, поверхня гладка, коричневого кольору. По плічках е орнамент з подвійних трикутників, відтиснутих паличкою, обмотаною тоненькою ниткою. Висота його 22 см, діаметр вінець 17,3 см, плічків — 23 см, денця — 11 см (рис. 10, 3).

Курган 2 мав висоту 1,85 м, діаметр 3,5 м. В насипу кургана знайдені: кременне знаряддя, уламки ліпного посуду, орнаменто-

¹ Д. Я. Самоквасов, Могильные древности Северянской Черниговщины, М., 1916.

ваного відбитками палички, обмотаної ниткою, та уламки кісток тварин. Можна думати, що ці речі потрапили до насипу випадково.

На глибині 1,5 м добре простежувався похований чорнозем. На древньому горизонті була овальна пляма попелу розмірами 1,6×1,4 м, де знайдено кілька ліпних черепків та вуглики. Ознак поховань в кургані не було.

Курган 3 мав висоту 2,2 м, діаметр 8 м. Форма насипу конічна з округлим верхом. За 0,5 м на південний схід від центра кургана на глибині 0,15 м виявлено дві урни (рис. 9), до країв заповнені великими уламками перепалених людських кісток, а також кісток кози або вівці¹. Речей в урнах не було. Одна урна являла собою високий горщик з широкою шийкою, вузьким денцем та прямими стінками. Горщик мав прямі вінця і майже горизонтальні плічка. Глина з домішкою дрібного шамоту. Поверхня рівна, коричневого кольору. По переламу плічків та нижче їх горщик орнаментований подвійними трикутниками, які витиснуті паличкою, обмотаною досить товстою ниткою. Висота 22,5 см, діаметр вінець — 17,4 см, денця — 9 см (рис. 10, 2).

Друга урна являла собою високий банкоподібний горщик з невеликими, трохи відігнутими назовні вінцями, покатими плічками та рівними стінками коричневого кольору. В глині є домішка крупного шамоту, поверхня нерівна.

По краю вінець нанесені косі відбитки палички, обмотаної ниткою. Тією ж паличкою по плічках зроблено орнамент з подвійних трикутників. Висота 28 см, діаметр вінець 18,6 см, денця — 18 см (рис. 10, 1).

Кургани 4, 5, 6 і 8. В цих курганах ознак поховань не виявлено. Треба думати, що в них також були урни, закопані у верхній частині, які, проте, пізніше були знищені.

Курган 7 мав відмінну від інших курганів форму — насип його був сплюснений. Висота кургана 0,55 м, діаметр 6,5 м. В центрі, на глибині 0,5 м виявлена пляма попелу у формі правильного кола діаметром 0,6 м, завтовшки 2—3 см. Крім попелу, тут знайдені дрібненькі вуглики та перепалені кісточки. За 2,3 м на південний захід від центра кургана виявлена яма грушовидної форми, глибиною 0,7 м з верхнім діаметром 0,4 м і нижнім 0,6 м, яка дуже нагадує звичайну зернову яму.

За 2,5 м на південний схід від центра, на древньому горизонті (на глибині 0,15—0,20 м від поверхні кургана) виявлене поховання, орієнтоване головою на захід. Кістяк лежав на спині з витягнутими ногами. Ліва рука знаходилась на грудях, права — на правій ключиці. Речей не виявлено.

¹ За визначенням І. Г. Підплічка.

Внаслідок розкопок встановлено, що трупоспалення відбувалося на стороні, рештки склалися в урну, яку ставили на вершину заздалегідь насипаного кургана і, можливо, присипали зверху землею. Аналогічний ритуал виявлений Д. Я. Самоквасовим як в цьому могильнику, так і в інших, які він розкопував по берегах Сейму або його притоках.

Інтерес могильника біля х. Дорошівка полягає в тому, що він являє собою найраніший

Рис. 9. Урни в кургані № 3.

тип поховань в курганах Лівобережжя, пов'язаний з городищем роменського типу.

Звичай ставити урни на вершину заздалегідь насипаного кургана відповідає, мабуть, зафіксованому літописцем звичаю сіверян, радимичів та вятичів ставити урни «на стовпах».

Урни, що знаходились в курганах з таким типом поховань, тільки ліпні і мають досить істотні відміни, що відрізняють їх від типової роменської кераміки. Вони мають гладку зовнішню поверхню і вертикальні вінця, що наближає їх до урн могильників Волинцевського типу. Спільна риса в обряді поховань могильників полягає також в тому, що в обох випадках урни не закопували в ями, а ставили на поверхню: на Волинцевських могильниках — на поверхню землі, а в Дорошівському — на поверхню кургана.

Ці спостереження дають право вважати, що похоронний обряд дорошівських курганів є дальшим розвитком обряду поховань могильників Волинцевського типу.

На нашу думку, Дорошівський могильник слід датувати кінцем VIII—IX ст.

Городище біля с. Воргол

У Воскресінському літописі під 1283 р. згадується Воргол¹. Місце, де колись знаходився

на стороні городища, яка виходить до долини річки. З напільного боку городища мають спільний рів та окремі вали висотою 2—2,5 м. Західне городище більше виступає в заплаву

Рис. 10. Урни з Дорошівського могильника.

літописний Воргол — урочище Вишнева Гора, знаходиться на високому правому березі р. Клівень, за 2,5 км вверх по течії від сучасного с. Воргол (рис. 11).

Клівені, має овальну форму розміром 190×50—70 м. Східне городище має чотирикутну форму з витягнутим південно-східним кутом розміром 185×70 м.

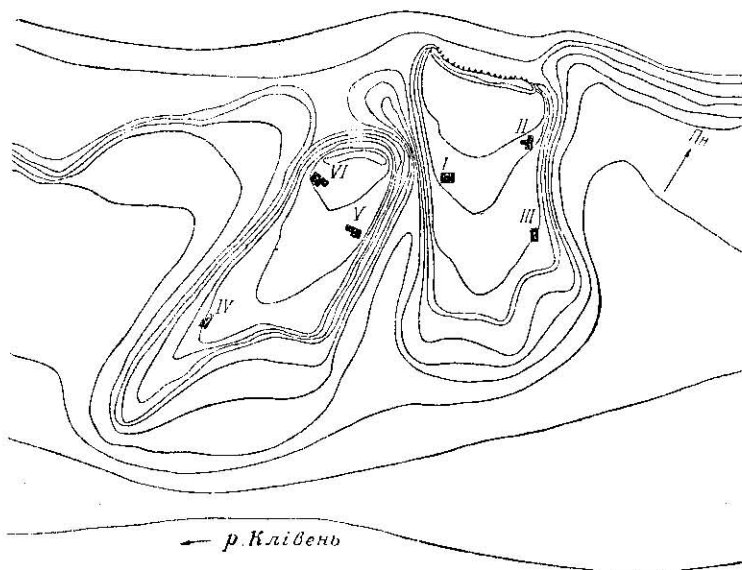

Рис. 11. План городища Вишнева Гора (літописний Воргол).

Літописний Воргол займав два високі миси корінного берега, відділені один від одного та від плато глибокими ярами. Схили гори штучно зрізані, що особливо добре простежується

Поверхні городищ рівні з крутим схилом в бік річки, вкриті численними уламками кераміки. Городища інтенсивно розорюються.

На городищах були закладені траншеї, які показали наявність рівномірного культурного шару завтовшки до 0,5 м, головним чином з ліпною роменською керамікою та керамікою ча-

¹ Н. В. Голубовский, Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г., Труды XIII АС, М., 1908.

сів Київської Русі. В одному місці було виявлено скупчення кераміки скіфського часу.

Східне городище. Тут було виявлено три житла, що заглиблювались до шару піску. Найкраще збереглось житло 2 — напівземлянка, чотирикутна в плані, розміром 5,3×4,4 м, орієнтована з північного сходу на південний захід. Житло заглиблено до 1,45—1,50 м від сучасної поверхні. Долівкою житла був дрібний

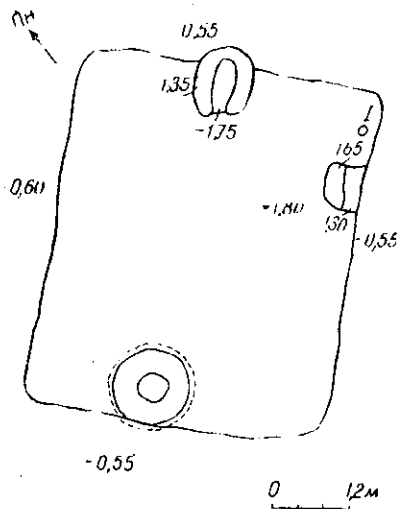

Рис. 12. План житла № 2.

пісок, на який накладалось дерево, що служило підлогою. Залишки дерева виявлені на долівці біля стін. У північно-східному кутку житла добре збереглися сідці, що мали ширину 0,6 м і висоту 0,25 м та 0,3 м (рис. 12).

Посередині північно-східної стінки була піч, яка трохи виступала за межі житла. Стіни печі товщиною 0,35—0,40 м збереглись на висоту 0,35 м. В своїй верхній частині вони горизонтально зрізані. Розміри печі 1,0×1,14 м, чериня — 1,0×0,6 м. Черинь зроблений з маленьких обтесаних камінців, покладених на материкову глину і старанно обмазаних зверху.

Внутрішня частина печі заповнена завалом обпаленої глини, серед якої знаходилось багато уламків «конусів» від склепіння печі.

Посередині стінки, протилежної до печі, виявлено господарську яму грушвидної форми. Глибина її 0,95 м, діаметр — 0,25 м вгорі та 0,65 м по дну. Стінки ями обмазані глиною в тих місцях, де вони проходили через шар піску.

В заповненні житла та навколо нього знайдено багато обмазки від стін з відбитками плетеної лози.

У східному кутку житла стояла нижня частина великого ліпного товстостінного горщика, заповненого спресованою торфоподібною масою ясножовтого кольору та трісочками (рис. 14, 3). В торфоподібній масі знаходилась видовбана з липи мисочка чи черпачок¹, що мав діаметр дна 5,5 см, вінець — 9,7 см та висоту 5,5 см. За хімічним складом торфоподібна маса схожа на мед або віск, в ній було багатопилку,

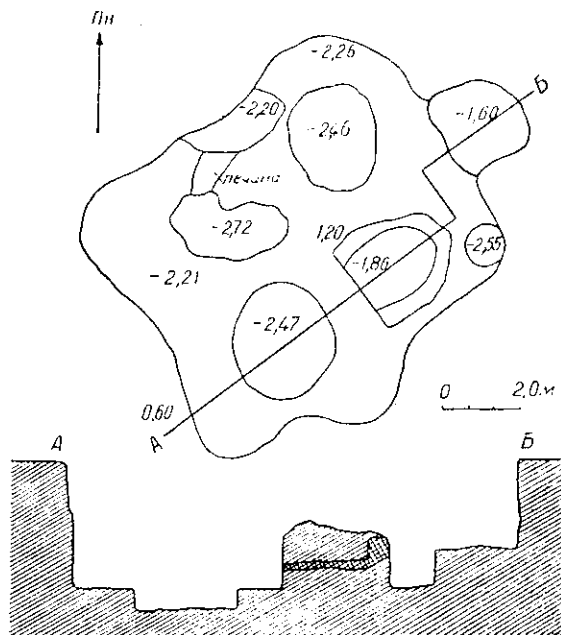

Рис. 13. План житла № 4.

медоносних рослин та жувальні апарати бджіл. Очевидно, це залишки дикого меду, вирубаного разом із стільниками з дупла дерева.

Конструкція житла та печі наближують його до жител Волинцевського поселення. Беручи до уваги відсутність тут кружальної кераміки, можна вважати, що це є одне з ранніх жител городища.

Західне городище. На західному городищі в одній з розкопчених траншей виявлено напівземлянкове житло, заглиблене на 2,4 м.

Піщана підлога житла обмазана товстим шаром глини, місцями дуже обпаленим.

В середній частині житла виявлена доброї збереженості піч, вирізана в лесовому останці. Між стінами житла і печі був низенький прохід. Черинь вищий за долівку на 0,6 м і споруджений на вимостці з дрібних камінців.

¹ Визначення породи дерева зроблено в Інституті ботаніки АН УРСР.

В північно-східній стінці землянки добре простежувався вхід у вигляді площадки розміром $1,4 \times 1,4$ м, що виступала за контури житла і була на 0,65 м вища від долівки.

В одній ямі трапились уламки двох великих посудин.

Одна з них являла велику банку з трохи відігнутим верхнім краєм та маленьким круг-

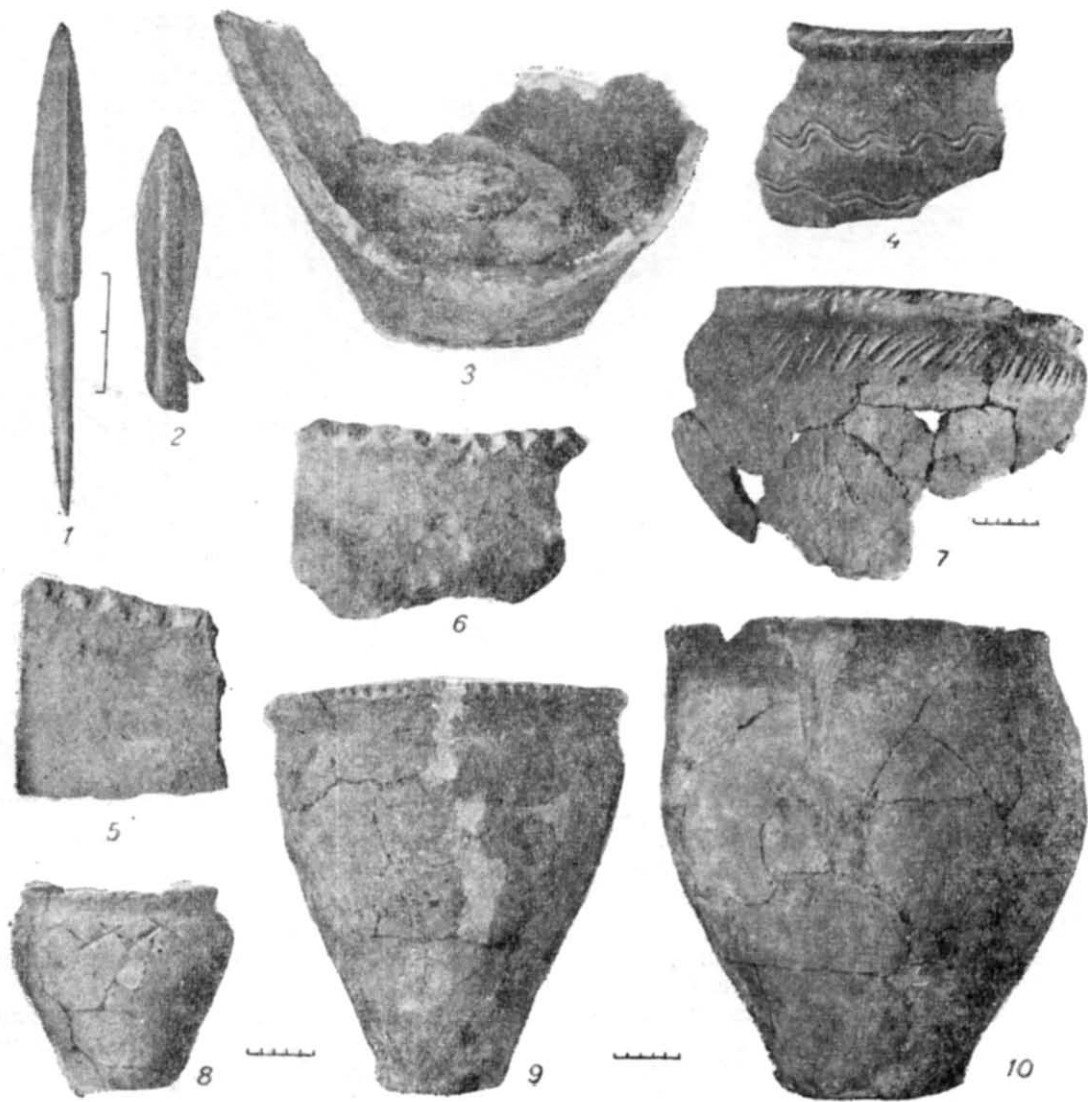

Рис. 14. Речі з городища Вишнева Гора. 1 — кістяний наконечник стріли; 2 — бронзовий наконечник стріли; 3 — посудина з залишками меду та черпачком; 4 — кружальна кераміка; 5—10 — ліпна кераміка.

В долівці було дві ями — одна проти печі, друга — в північній частині житла. Ями мали діаметр 1,6 м, глибину 0,3 м. Дном їх був материковий пісок.

Між стіною печі та південно-східною стіною житла знайдений бойовий ніж типу скрамасакса з широкою спинкою та загостреним кінцем, а також пряслице з рожевого шиферу, орнаментоване циркульним орнаментом.

лим денцем, тонкими стінками доброго червоного випалу. В глині, з якої вона зроблена, є домішки дуже дрібного шамоту та піску. Висота 0,33 м, діаметр верхнього краю 0,31 м та дна 0,13 м (рис. 14, 10).

Друга посудина конусоподібна з маленькими відігнутими назовні вінцями, орнаментованими вдавливами, товстостінна з нерівною поверхнею, з домішками великих кусків ша-

моту в тісті. Висота її 0,29 м, діаметр вінець 0,27 м та денця — 0,9 м (рис. 14, 9).

Основну кількість знахідок на городищах становить кераміка, яку можна поділити на три групи.

Кераміка скіфського часу представлена кількома уламками ліпних горщиків з відігнутими вінцями, рівною поверхнею і добрим випалом. Горщики досить тонкостінні, під краєм вінець вони мають проколини або косі зарубки. Ця кераміка знайдена поблизу житла 1 на східному городищі.

Ліпна кераміка роменського типу (найчисленніша) представлена уламками та цілими посудинами. За формами це різноманітні горщики та сковорідки, зроблені з глини, яка має велику домішку шамоту, що надає грубість та шершавість поверхні.

Посуд цієї групи має різні розміри в залежності від призначення. Кухоні горщики порівнюючи невеликі, посудини для зберігання запасів — значно більші.

Плічки значної частини цього посуду прикрашені орнаментом, виконаним паличкою, обмотаною ниткою. Вінця часто прикрашені защипами або вдавлинами, зробленими пальцями (рис. 14, 5—8).

Крім грубої ліпної кераміки в тих же культурних шарах без будь-яких стерильних прошарків виявлена кружальна кераміка часів Київської Русі, зроблена з добре вимішаної глини з домішками дрібного піску, і має добрий випал. На денцях деяких посудин трапляються клейма.

Своїми формами вся ця кераміка дуже близька до посудин з слов'янських поховань IX—X ст. в Шестовиці та інших місцях Лівобережжя (рис. 14, 4).

Крім кераміки, під час розкопок городищ знайдені: широке залізне тесло з півкруглим лезом та втулкою, залізне кресало, 8 залізних ножів з рівними спинками, 13 глиняних пряслиць, багато загострених товстих трубчастих кісток, заповірованих на кінцях, точильні бруски та три ведмежі ікла-амулету (рис. 15).

На східному городищі, крім того, знайдені речі, які можна пов'язувати із скіфським часом: бронзовий наконечник стріли (рис. 14, 2), пряслиця біконічної або конусоподібної форми, іноді залощені або вкриті геометричним орнаментом. Біля житла 2 знайдено кістяний наконечник стріли з довгим черенком, тригранний у верхній частині та циліндричний біля черенка (рис. 14, 1).

Крім зазначених робіт, досліджений також вал та рів східного городища.

У поперечному перерізі валу зафіксовано кілька шарів чорнозему та глини, що чергу-

вались між собою. На глибині 3,15 м виявлені опалена глина та вугілля, які були перемішані і потрапили сюди внаслідок руйнування якихось споруд, що існували тут до побудови валу.

Рів мав у перерізі коритоподібну форму. Глибина його становила 3,5 м, ширина—20 м.

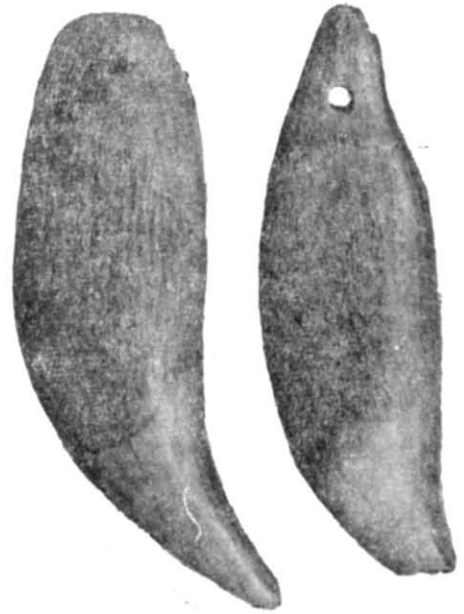

Рис. 15. Амулети з ікол ведмедя.

Таким чином, можна вважати, що в скіфський час було заселено лише східне городище. В кінці VIII або на початку IX ст. обидва городища були заселені слов'янами (сіверянами), які збудували рів та вал, а також зробили схили городища стрімкішими.

Ліпна типово роменська і кружальна кераміка часів Київської Русі в усіх випадках зустрічалась в одному шарі, а також у заповненні жител, що дає можливість твердити про одночасне існування обох цих типів кераміки. Можна думати, що городища існували довгий час.

Поселення біля с. Харівка

В 1950 р. в с. Харівка, Путивльського району, Сумської обл., в урочищі Трифон досліджувалось поселення зарубинецького типу¹.

Поселення знаходилось в заплаві р. Сейм

¹ В 1949 р. в с. Харівка випадково було знайдено скарб золотих та срібних речей, більшу частину яких вдалось зібрати. На місці знахідки скарбу проведені невеликі розкопки. Скарб опублікований. Див. Д. Т. Березовець, Харівський скарб, «Археологія», т. VI, К., 1952.

Рис. 16. Кераміка з поселення біля с. Харівка. 1, 2, 5—7, 17—19 — ліпна кераміка; 8—13 — профілі кераміки з лощеною поверхнею; 15—16 — кераміка з імітацією випадання зерен кварцу; 20 — реконструкція посудини з рустованою поверхнею; 3 — залізний наконечник стріли; 4 — залізне вістря списа.

на незначному підвищенні, яке щороку за-топлюється весняними водами. Культурний шар дуже зруйнований.

На поселенні було закладено кілька роз-відкових траншей та два розкопи по 100 м² кожний. Під час цих робіт виявлено залишки двох наземних жител та п'яти печей.

Від одного житла частково збереглись роз-вали стін, піч, що стояла в кутку, та куски обмазаної глиною долівки. Площа житла ста-новила 50—60 м², а його довша сторона — 10—12 м.

В стіну однієї печі вмазана мініатюрна по-судина, що нагадує високу вазочку з велики-ми відігнутими назовні вінцями та двома руч-ками (рис. 16, 17).

Кераміка Харівського поселення ліпна, до-сить різноманітна. Її можна поділити на кіль-ка груп.

Ліпні горщики з шершавою поверхнею близькі до місцевої кераміки скіфського часу. Денця їх масивні з закраїнами. Тіло сферич-не, високі відігнуті вінця іноді прикрашені за-рубинами або пальцьовими защипами (рис. 16, 1, 2, 5—7). Іноді посудини мають невеличкі ручки.

До цієї ж групи належать і мисочки, близькі за формою до мисочок скіфського часу, та своєрідні керамічні «диски».

Іншу групу становлять лощені горщики чор-ного або коричневого кольору з прямими він-цями і різко профільованими плічками (рис. 16, 8—14), виготовлені з добре вимішаної гли-ни з незначною домішкою дрібного шамо-ту або піску. Зовнішня поверхня згладжена, внутрішня шершава. За формами це горщи-ки з широким горлом, високими дуже відігну-тими вінцями і порівняно вузьким денцем.

Уламки посудин (так звана кераміка з рустикою), в якій сполучається лощіння верхньої та нижньої частини посуду з груби-ми наліпами рідкої глини в середній частині (рис. 20).

Кружальна кераміка знайдена в кількох екземплярах, близька до посуду культури полів поховань черняхівського типу.

Великий інтерес становлять уламки стінок ліпних посудин, на яких є рисочки, що імі-тують наявні в кераміці культури полів по-ховань сліди випадання зерен кварцу (рис. 16, 15, 16).

Знайдені також денця ліпних лощених ми-сочок з кільцевою ніжкою, що дуже нагадують черняхівські мисочки (рис. 16, 14).

Ці особливості можна пояснити намаган-ням наслідувати добре відомий кружальний посуд черняхівських пам'яток, що дає підста-ву припустити одночасне існування Харів-

ського поселення і черняхівських пам'яток приблизно в II—IV ст. н. е.

Беручи також до уваги відсутність в По-сейм'ї пам'яток черняхівського типу, можна твердити, що пам'ятки зарубинецького типу, які в Подніпров'ї датуються часом III—I ст. до н. е., в Посейм'ї існують і пізніше.

Розвідки 1950 р. на території Путивльського району

В 1950 р. проводились розвідки на правому корінному березі Сейму та його заплаві від с. Олексієвка, Курської обл., до с. Червоний ранок (Божки), Кролівецького району, Сум-ської обл.

Розвідкою обстежені стоянки часів неоліту та бронзи¹, поселення зарубинецького типу (села Каліші, Пересипки, х. Латишів), ро-менські і древньоруські городища, а також слов'янські могильники.

Одне роменське городище знаходиться за 2,5 км на північний схід від с. Бунякіне, на місі високого берега Мовчанського болота. З трьох боків городище обмежено стрімкими, штучно зрізаними схилами ярів. Перешийок, що сполучає його з плато, перерізаний гли-боким (2,5—3 м) ровом та валом, який добре зберігся (7—8 м висоти). Городище круглої форми, діаметром близько 120 м. В'їзд в нього зроблений у вигляді уступу шириною 1,5—2 м, що починається в глибокій балці з північно-східного боку городища і, обертаю-чись навколо нього на 3/4 оберти, виводить на шпиль. Вся площа городища густо заросла старим лісом. Від воєнних часів на городищі залишилось багато ям та траншей, в стінах яких простежується культурний шар товщи-ною 0,75—1 м, насичений вугіллям, попелом, кістками тварин та керамікою.

В південній частині городища були зачи-щені стінки ям, в одній з них на глибині 0,6 м трапилось шиферне пряслице та числен-ні уламки кераміки роменського типу. Крім ліпної кераміки, тут є і кружальна кераміка шестовицького типу. Обидва типи кераміки залагають на однаковій глибині і в одному шарі.

Друге роменське городище відкрите в с. Горки над кар'єром, в якому добувають крейду, і розташоване на місі високого пла-то, утвореному двома глибокими ярами. Пе-решийок з напільного боку укріплений валом та ровом. Городище добре збереглося, але при інтенсивній розробці кар'єру буде швидко знищене. Зараз воно поросло густим лісом

¹ Матеріали, зібрані на стоянках, публікуються Н. П. Амбургер.

і чагарником. Форма його овальна, розміри 90×50 м.

Шурфи показали наявність добре збереженого культурного шару товщиною до 0,3 м з численною ліпною роменською керамікою та кружалним посудом курганного типу.

В одному шурфі, крім кераміки, знайдені два шиферні і три глиняні пряслиця та бронзовий плоский браслет.

В лісі по дорозі з с. Мар'янівка в с. Горки збереглись залишки слов'янського могильника, в якому зараз є до двох десятків курганів, що поросли лісом. Найбільший з них має висоту 3 м, діаметр 20 м.

В 1873 р. Д. Я. Самоквасовим в цьому могильнику розкопано сім курганів, у верхніх частинах яких знайдені урни з рештками трупоспалення¹.

Тут розкопано два кургани висотою близько 1,2 м та діаметрами 11 і 13 м, в кожному з них було по одному безінвентарному, орієнтованому на захід, похованню з витягнутими ногами та складеними на грудях руками.

На Мовчанському болоті під Софронтівською пустинею на задернованій діоні виявлено курганний могильник значних розмірів (53 кургани висотою 0,4—3 м, діаметром 6—18 м) з насипами різної величини, більшими всередині і меншими по краях. Два найбільші кургани розташовані в центрі. Експедицією розкопаний один курган висотою 1,2 м і діаметром 8 м. На дні ями на глибині 1,7 м від поверхні лежали поруч два кістяки — один головою на схід, другий — на захід. Поховані покладені на спинах з витягнутими ногами та складеними на тазових кістках руками. Речей не виявлено.

Нижче дна могильної ями залягав шар ортзандів, які дуже нагадували болотну руду товщиною 0,35—0,40 м. Під ортзандами знаходилась ґрунтова яма основного поховання, прямокутна в плані, розміром 1,1×1,9 м, глибиною 2,3 м від поверхні кургана (10,2 м від низу ортзандового шару). В ямі лежав кістяк, орієнтований на захід, на спині, з витягнутими ногами. Права рука лежала зігнута на грудях, ліва — на тазових кістках. Інвентаря не було.

Ще один могильник виявлено в заплаві Сейму проти м. Путивль. Могильник складається з двох груп курганів, розташованих на віддалі 250—300 м одна від одної.

В південній групі є 13 курганів, найбільший з яких 2,7 м заввишки і діаметром 14 м. В північній групі 11 курганів.

В північній групі розкопаний курган висо-

тою 0,8 м, діаметром близько 5 м. В центрі кургана була викопана в материк невелика овальна яма розміром 0,25×0,40 м і глибиною 0,15 м від древнього горизонту. Яма заповнена перепаленими людськими кістками, серед яких знайдені дві намистини з зеленого скла (одна з них потрійна) та кілька невеликих скляних злитків.

Намистини аналогічні намистинам з поховань Волинцевського та Дорошівського могильників.

Обстежене городище розташоване за 300 м від с. Нова Слобода з правого боку дороги на Путивль¹. Городище овальне, розміром 35×50 м, розміщене на рівній місцевості. З одного боку його межею є схили балки висотою 4—5 м, з інших боків воно оточене валом і ровом.

Укріплення найкраще збереглись у східній стороні, де вал має пині висоту 1,4 м, а рів — глибину 1,5 м.

Шурфи, закладені в різних місцях городища, показали, що на всій його поверхні є сліди великої пожежі, від якої залишилися численні обгорілі деревини і конструкції. Відкриті також кам'яні вимостки, призначення яких залишилось неясним. Серед згорілих конструкцій знайдені уламки обгорілих дерев'яних мисочок, частини бочки, перегорілі зерна жита. Тут же виявлена кераміка XII—XIII ст., прикрашена лінійним та хвилястим орнаментом.

Це єдине відоме нам в Посейм'ї слов'янське городище, на якому не виявлено ліпної кераміки роменського типу.

Поверхня городища не має руйнувань, згорілі залишки знаходяться не глибоко. Малі розміри городища, його збереженість, наявність слідів великої пожежі, після якої життя тут не поновлювалось, — все це вказує на доцільність дослідження городища, яке, можливо, було садибою феодала.

Можна думати, що городище загинуло під час татарської навали.

Результати робіт, проведених 1949—1950 рр. на Посейм'ї, дозволяють зробити деякі висновки.

Підтвердилась думка про відсутність тут пам'яток черняхівського типу. В той час, коли в Подніпров'ї існувала культура полів поховань черняхівського типу, для Посейм'я характерними є пам'ятки зарубинецько-корчоватівського типу, які мають деякі спільні риси з пам'ятками черняхівського типу правобережного Полісся: кераміка з шершавою по-

¹ Д. Я. Самоквасов, Могильные древности Северянской Черниговщины, М., 1916, стор. 76.

¹ Про це городище згадує І. І. Ляпушкін; див. «Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр.», АП, т. III, К., 1952, стор. 297.

верхню з Харівського поселення подібна до кераміки з Пражівського поселення на Тетеві¹.

На Волинцевському поселенні були напівземлянки з стінами, зробленими з обтесаних деревин або плетеними з лози і обмазаними глиною. В усіх житлах печі ліпились з споділової глини і мають однакову конструкцію.

Однією з особливостей цього поселення є розміщення зернових ям в самих житлах, поруч з ямами-льохами, виритими підбоєм в одній з стінок.

Житла розміщувались рядами з півдня на північ вздовж берегів мису. Треба думати, що поселення існувало досить довго, про що свідчать житла, які перерізають одне одне, фіксуючи цим принаймні два будівельні періоди без ознак катастроф.

Із знайдених при розкопках кісток основна кількість (до 80%) належить свійським тваринам. Серед них є кістки бика (36%), свині (27,2%), коня (20%), дрібної рогатої худоби (9%), собаки, кішки, курей та качок.

Дикі тварини представлені лосем, благородним оленем, кабаном, ведмедем, бобром, лисицею. Крім того, під час розкопок знайдені кістки та луска щуки, коропа та інших риб.

Розкопки поселення біля м. Єосниці дали аналогічні матеріали і показали майже повну тотожність цих пам'яток.

Розкопки пам'яток роменського типу (могильник в с. Дорошівка та городища в селах Воргол та Волокитине) виявили наявність багатьох спільних рис між ними та пам'ятками волинцевського типу. До них можна віднести звичай закопувати урни у верхній частині насипу курганів, що треба розглядати як дальший розвиток ритуалу могильників волинцевського типу.

Житла на роменських городищах конструктивно майже нічим не відрізняються від жител волинцевського поселення.

¹ Є. В. Махно, Поселення культури «полів поховань» на північно-західному Правобережжі, АП, т. II, К., 1949, стор. 172.

Ліпна кераміка роменських городищ дуже схожа з ліпною керамікою волинцевських пам'яток формами, керамічною масою, що характеризується великими домішками шамоту, елементами орнаментативної. Відрізняється вона лише більш сильним випалом, трохи більшою різноманітністю форм та наявністю орнаменту не тільки по краю вінець, а й по плічках посудин.

Думка, що ті роменські городища, де є ліпна і кружална кераміка, мають два окремі культурні шари, на матеріалах розкопок не підтвердилася. Спостереження, зроблені на городищі Курган в с. Волинцеве, на городищі Вишнева Гора, свідчать, що ліпна роменська кераміка співіснує з кружалною керамікою типу ранніх пам'яток Київської Русі. Питома вага кружалної кераміки більша у верхніх шарах городища.

Порівнюючи пам'ятки волинцевського типу з роменськими, можна зробити висновок, що в Посеймі перші передують другим.

Пам'ятки волинцевського типу хронологічно можна поставити між зарубинецько-корчоватівськими пам'ятками (типу Харівки) та роменськими і віднести до часу від V—VI до VIII ст. Волинцевське поселення та могильник слід датувати часом VII—VIII ст.

Таке датування підтверджують знайдені тут речі: браслети з плоскими розширеними кінцями¹, інкрустовані намистини (пастові). Харівський скарб, що датується VIII ст., був знайдений в посудині волинцевського типу.

З сказаного вище не слід робити висновок, що пам'ятки волинцевського типу були єдиною основою виникнення культури городищ роменського типу на всій території її поширення. Роменська культура складалась також і на основі інших пам'яток другої половини I тисячоліття н. е.

¹ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1952, стор. 246.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ИССЛЕДОВАНИЕ СЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА СЕЙМЕ В 1949—1950 гг.

Резюме

На протяжении 1949—1950 гг. проводились исследования славянских памятников I тысячелетия н. э. на среднем течении р. Сейм.

В с. Волинцево, Путивльского района, Сумской обл., продолжались исследования поселения в урочище Стан. В 1949 г. было иссле-

довано 9 помещений. Два из них, повидимому, имели производственное назначение и были связаны с добычей и обработкой железа. Остальные семь полуземлянок были жилыми, со стенами, сплетенными из лозы и обмазанными глиной или же рубленными из дерева. Керами-

ка поселения в основном лепная. По форме и технике изготовления она очень близка к лепной керамике городищ роменского типа. Кроме этой группы керамики, на поселении найдена кружальная керамика, а также лепная, подражающая ей.

Вблизи г. Сосница, Черниговской обл., раскапывались аналогичные поселение и могильник. Здесь открыты полуземляночные жилища. Могильник почти разрушен. Значительный интерес представляют открытые здесь места сожжения покойников — обуглившиеся настилы прямоугольной формы, сделанные из толстых деревянных плах.

Поселения и могильники у с. Волянцево и у г. Сосница, которые могут быть датированы VII—VIII в. н. э., предшествуют памятникам роменского типа на Посеймье.

Около с. Дорошевка, Шалыгинского района, раскопаны курганы, находящиеся в непосредственной близости от городища роменского типа. В двух курганах обнаружены урны с остатками сожжений, находившиеся на вершине кургана на глубине 10—12 см от поверхности. Урны имели характерные для волянцевской керамики вертикальные венчики, но, в отличие от них, имели по плечикам свойственный ке-

рамике роменских городищ орнамент, сделанный палочкой, обмотанной ниткой.

Около с. Воргол, Путивльского района, были проведены раскопки этого летописного города. Древний Воргол находился на двух мысах высокого коренного берега р. Кливень. Тут раскопано несколько жилых полуземлянок, очень близких по конструкции к жилищам Волянцевского поселения. При раскопках встречена керамика роменская и кружальная, типичная для времен Киевской Руси. В результате наблюдений, сделанных во время раскопок, можно утверждать, что оба эти типа керамики сосуществуют.

Этот памятник можно датировать концом VIII—XII в.

Во время разведок, проводимых в 1950 году по правому берегу р. Сейм, было открыто несколько городищ роменского типа, расположенных на высоком берегу р. Сейм. Интересным оказалось небольшое городище у с. Новая Слобода, Путивльского района, находящееся на неукрепленном природой ровном месте. Шурфовкой обнаружены остатки сгоревших построек и материал XII—XIII в. Вероятно, это городище являлось феодальным замком, разрушенным во время татарского нашествия.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

НОВІ РОЗКОПКИ НА ПАСТИРСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Пастирське городище належить до найвизначніших пам'яток Середньої Наддніпрянщини. Розкопки В. В. Хвойки, проведені ним на городищі в кінці XIX та на початку XX ст.¹, дали багатий матеріал скіфської доби та часів переселення народів. Проте відсутність належних публікацій залишила нерозв'язаним ряд питань щодо здобутих матеріалів, а значить, і культурно-історичної характеристики городища.

Розвідки на городищі, проведені в 1938—1939 р. (І. В. Фабриціус та С. В. Коршенко)² та в 1946 р. (П. М. Третьяков)³, переконали дослідників у майже цілковитому знищенні культурних шарів внаслідок корчужання лісу, яким колись була вкрита площа городища, старих розкопок та земляних робіт, що з року у рік проводяться на території городища мешканцями розташованого тут дут. Свинолупівка.

Завданням Пастирської експедиції 1949 р. було з'ясування стану збереженості культурних шарів городища та, за можливістю, культурної стратиграфії пам'ятки.⁴

Розкопками встановлено, що, незважаючи на велику зруйнованість культурних шарів Пастирського городища, можливості щодо археологічного дослідження цього городища ще далеко не вичерпані і далі розкопки, безперечно, можуть дати багато цінних даних.

¹ В. Хвойка, Городища в Среднем Приднєпров'є, Труды XII АС, т. I, стор. 93—104.

² Звіт знаходиться в архіві в Інституті археології АН УРСР.

³ П. Н. Третьяков, Днепровская экспедиция, КС ИИМК, вип. XXI, М.—Л., 1947, стор. 98—99.

⁴ Пастирська експедиція провадила роботу з липня до вересня 1949 р. в с. Пастирське, Златопільського району, Черкаської обл. у такому складі: М. Ю. Брайчевський (начальник експедиції), мол. наукові співробітники А. Т. Сміленко та Г. Т. Тітенко.

Розкопки 1949 р. показали наявність на Пастирському городищі трьох основних культурних шарів: ранньоскіфського (VII—VI ст. до н. е.), пізньоскіфського (IV—II ст. до н. е.)¹ та ранньосередньовічного (VII—VIII ст. н. е.). Не підтвердилася думка, досить поширена в літературі², щодо існування на городищі культурних шарів черняхівського типу та епохи Київської Русі.

Пастирське городище (інші назви — Галущино, Жарище), розташоване за 3 км на захід від с. Пастирське. Нині площа його зайнята садибами хут. Свинолупівка.

Городище займає обидва береги невеликої річки Сухий Ташлик, яка влітку майже зовсім пересихає (рис. 1). Більша, південно-західна частина городища, яка займає правий берег річки, вища і являє собою площадку, обмежену з північно-східного боку схилом берега, стрімкішим у східній частині і пологішим у західній.

Менша, північно-східна частина городища, яка займає лівий берег річки, менш піднята над рівнем води і значно пологіша. Поверхня її є схилом, який потроху піднімається від самої заплави.

На правобережній частині городища є невеликий неглибокий яр, схили якого задерновані і нині розорюються; загалом поверхня тут більш-менш рівна. Лівобережна частина розрізана нині яр, дуже глибоким (дно його знаходиться на рівні заплави), який починається за межами городища.

Городище обведене досить високим валом і ровом. Насип валу, як з'ясувалося внаслідок зачистки ділянки валу в південно-східній частині городища, де культурний шар скіфського

¹ Звіт про дослідження пам'яток скіфської доби див. у статті Г. Т. Тітенко, АП, т. VI.

² Див., напр., В. В. Мавродин, Образование древнерусского государства, Л., 1945, стор. 17.

часу виходить за межі укріпленої площі, відносяться до ранньоскіфського часу. У пізніші часи вали не підсипалися, отже, оборонні споруди городища не мають жодного відношення до ранньосередньовічного поселення. Ця обставина дуже важлива, оскільки в літературі поширене уявлення про Пастирське городище як про приклад городища антського часу¹. Як бачимо, ця думка цілком невірна: в період раннього середньовіччя тут існувало відкрите поселення.

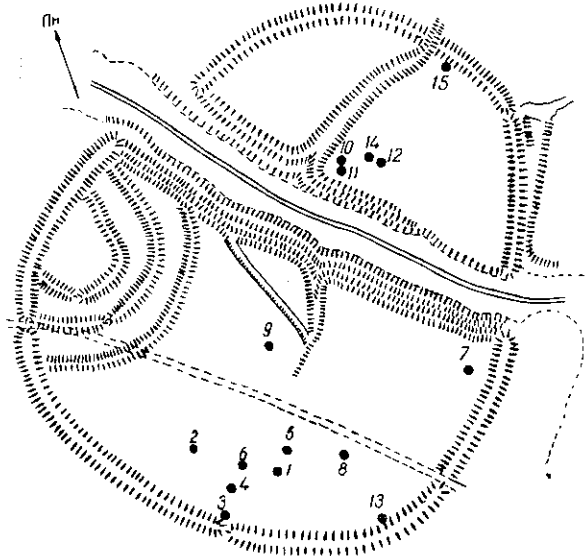

Рис. 1. Схематичний план Пастирського городища з позначенням місць розкопів 1949 р.

Взагалі до цього часу на Середній Наддніпрянщині нам невідомо буквально жодного городища, яке можна було б датувати першою половиною чи серединою I тисячоліття н. е.: в цей час відомі лише відкриті, нічим не захищені поселення, які до того ж розташовуються звичайно на плоских, низьких берегах річок та балок². В цьому відношенні назва «Пастирське городище» по відношенню до ранньосередньовічних шарів має цілком умовний зміст. За типом поселення воно цілком аналогічне більш раннім поселенням культури полів поховань.

На поверхні зібраний підйомний матеріал, що складається з великої кількості уламків посуду як скіфського, так і середньовічного часу, кусків печини, які утворюють де-не-де великі скупчення, що є, очевидно, залишками наземних глинобитних споруд, кісток тварин та ін.

В кінці XIX ст., коли городище тільки починало засіватися, тут зустрічалася величезна кількість металевих виробів ювелірного ремесла VII—VIII ст. н. е., що і поставило це городище в число відомих пам'яток Середньої Наддніпрянщини. Тепер такі знахідки також зустрічаються, але в значно меншій кількості¹.

Розкопки 1949 р. проводилися на правобережній, високій, і на лівобережній, низькій, частині городища. Всього було закладено 15 розкопів. Сліди культурного шару ранньосередньовічного часу зустрічалися скрізь (за винятком розкопу XIII, який являв собою зачистку валу), але залишки монументальних споруд цього часу вдалося виявити на розкопах IV, VIII, XII, XIV та XV.

Розкопані в 1949 р. споруди представлені двома основними типами: наземними будівлями та напівземлянками. Залишки наземних споруд виявлені на розкопах IV, VIII та XV.

Розкоп IV був закладений в центрі правобережної частини городища. Посередині розкопу, зразу під орним шаром, виявлено залишки розвалу печини. Матеріал, пов'язаний з цим розвалом, складався головним чином з уламків гончарного посуду ранньосередньовічного часу, а також невеликої кількості цілком невиразних уламків ліпної кераміки. Тут же знайдений залізний ніж.

Безсумнівно, це залишки наземного житла ранньосередньовічного часу, яке збереглося дуже погано. Контури приміщення встановити не вдалося. Лише в одному місці, біля значного скупчення печини, що, можливо, було рештками вогнища, вдалося виявити темну пляму з недосить чіткими контурами, яка мала витягнуту форму і була на кілька сантиметрів заглиблена в землю.

У північному кінці розкопу знайдені залишки другої наземної споруди, віддаленої від першої приблизно на 4 м, яка збереглася трохи краще. Тут, на глибині близько 0,3—0,4 м від сучасної поверхні землі, виявився розвал печини, який у двох місцях утворював невеликі за площею суцільні скупчення, що, можливо, відповідають вогнищам або пічним спорудам. Багато кусків печини мали цілком виразні відбитки дерев'яних конструкцій.

Навколо розвалу печини вдалося виявити темну пляму з невиразними контурами. Пляма, заповнена чорною гумусованою землею, мала дуже незначну глибину (лише кілька сантимет-

¹ В. В. Мавродин, *Образование древнерусского государства*, Л., 1945, стор. 40.

² М. Ю. Брайчевский, *К происхождению древнерусских городов*, КС ИИМК, вип. XLІ, М., 1951, стор. 32.

¹ Одна фібула була передана селянами І. В. Фабріціус в 1938 р., три фібули одержав П. М. Третьяков в 1946 р.; ряд речей, про які буде мова далі, були передані авторів під час робіт експедиції 1949 р. При цьому слід мати на увазі, що більшість речей, які знаходять селяни під час обробітку городів, гине безслідно.

рів), отже, відкрите приміщення можна вважати наземним.

Матеріал, пов'язаний з виявленою плямою та розвалом печини, в основному складався з уламків кружального посуду ранньосередньовічного часу, хоча трапилося і кілька уламків скіфської кераміки, які, зрозуміло, прямого відношення до споруди не могли мати. Крім кераміки та уламків обпаленої глини, тут знайдено кістки лише свійських тварин.

Немає сумніву, що й тут маємо справу з наземним житлом ранньосередньовічного часу.

Розкоп VIII був закладений також на правобережній частині городища, на схід від розкопу IV.

Залишки наземної споруди ранньосередньовічного часу, розкриті тут, збереглися особливо погано. Під орним шаром, на глибині близько 0,3 м, виявлено розвал печини, цілком аналогічний розвалом, дослідженим на розкопі IV. Проте цей розвал не простежувався суцільною площею. Контури плями виявити не вдалося. Кераміка, яка відноситься до рівня розчищеного розвалу печини, складалася головним чином з уламків посудин ранньосередньовічного часу, виготовлених на гончарському крузі.

Розкоп XV був закладений на території меншої, лівобережної частини городища, біля самого валу.

У південній частині розкопу виявлені залишки наземної споруди у вигляді великого за площею розвалу печини, який, подібно до попередніх об'єктів, залягав безпосередньо під орним шаром. Матеріал, знайдений тут, виразніший і складався з великої кількості уламків посуду (деякі з них були від однієї посудини), виготовленого переважно на гончарському крузі і в значній частині орнаментованого. Ця кераміка має високі технічні якості. Уламки ліпної кераміки траплялися значно рідше, причому частина їх, очевидно, відносилася до скіфського часу, зокрема уламки, прикрашені наліпним валиком та заціпами.

Таким чином, в 1949 р. на Пастирському городищі залишки наземних споруд ранньосередньовічного часу були виявлені в чотирьох місцях.

Погана збереженість виявлених залишків наземних споруд не дозволяє повністю реконструювати їх характер і будову. Зокрема, не вдалося з'ясувати дуже важливе питання про їх розмір і форму. Можна лише твердити, що це були цілком наземні споруди, які мали стіни з дерев'яним каркасом, обмазані глиною, про що свідчать знахідки великої кількості уламків печини з відбитками дерев'яних конструкцій. Зважаючи на характер завалів на розкопі IV,

можна припустити, що ці житла мали глиняні печі або вогнища.

Залишки аналогічних жител, що простежувались у вигляді розвалів печини, розкопував на Пастирському городищі й В. В. Хвойко, причому саме з ними була пов'язана більшість залізних знарядь, знайдених ним на городищі¹, які до недавнього часу дослідники без достатніх для того підстав відносили до доби Київської Русі.

Тип наземних споруд, виявлених на Пастирському городищі, знаходить собі аналогії серед подібних споруд культури полів поховань черняхівського типу (наприклад, у Жуківцях², Іванківцях³ та ін.) Тип таких споруд є характерним саме для пам'яток даної культури, поширених у Середній Наддніпрянщині на початку і в середині I тисячоліття н. е.⁴

В 1949 р. на Пастирському городищі виявлені в двох місцях і напівземлянкові споруди, розташовані близько одна від одної, на розкопах XII та XIV.

Розкоп XII був закладений на лівобережній низькій частині городища, яка безпосередньо підходить до заплави, на лівому боці яру. В цьому місці знахідки ранньосередньовічного часу більш численні, ніж в інших місцях городища.

Після зняття орного шару виявлена пляма, заповнена чорною, інтенсивно гумусованою землею, з виразними залишками завалу обпаленої глини. Після розчистки тут розкрито житло напівземлянкавого типу, заглиблене в ґрунт з рівня поверхні ранньосередньовічного часу, який знаходився безпосередньо під орним шаром (рис. 2).

Напівземлянка мала правильну чотирикутну форму. Довжина стінок становила близько 3 м. Вона заглиблена в землю приблизно на 0,4—0,5 м. В усіх чотирьох кутках виявлені невеликі ямки від стовпів, а посередині чотирьох стінок — більші ямки також від стовпів. Стовпи призначались для підтримки стін і даху житла.

В південно-східному куті напівземлянки знаходилася п'ч-кам'янка, викладена з кусків граніту, середнього розміру. Вона мала прекрасно збереженої черинь овальної форми, з устям, зверненим на захід. Стінки і склепіння печі не збереглися.

¹ Див. звіти В. В. Хвойка, що зберігаються в архіві ЛОІМК.

² Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 154—164.

³ Розкопки Інституту археології АН УРСР у 1952 р.

⁴ Є. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, т. IV, К., 1950, стор. 56—57.

Житло згоріло. Вся його площа була завалена суцільним шаром перепаленої до червоного обмазки стін. Під ним в процесі розчистки виявлено два горщики. Посудини стояли в момент пожежі на долівці напівземлянки і були розчавлені стінами, що впали на них. Один горщик з круглим тулубом і відігнутими назовні вінцями виготовлений на гончарському крузі з добре обробленої глини з домішкою дрібного піску. В найширшій частині тулуба, що знаходиться майже на середині його висоти, він прикрашений лінійним орнаментом, від якого

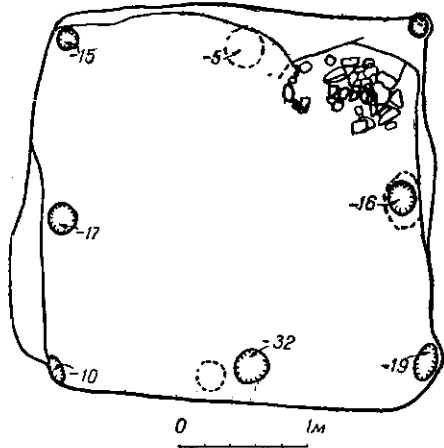

Рис. 2. План напівземлянки на розкопі XII.

вгору і вниз відходять вертикальні смуги пролощених ліній або окремі такі лінії (рис. 5, 1).

Спочатку цей горщик мав чорну, добре заглажену поверхню, але під час пожежі зазнав повторного обпалу, внаслідок чого його колір змінився на червоний. Лише кілька уламків, які були при падінні стінки відкинуті далеко вбік, зберегли свій первісний вигляд.

Другий горщик, виявлений під завалом печини, значно відрізняється від описаного. Він також виготовлений на гончарському крузі, але більш недбало і з грубішої глини. Форма його більш витягнута, орнамент відсутній (рис. 5, 2).

Крім того, в заповненні напівземлянки та на її долівці знайдені уламки посуду, виготовленого на гончарському крузі і ліпленого від руки. Серед цих уламків слід відзначити великий уламок сіроглиняного глека з ручкою (відбитою), за типом дуже близького до сірого лощеного посуду культури полів поховань черняхівського типу, та денце від великої посудини, ліпленої від руки. Обидва зазначені уламки знайдені на долівці напівземлянки.

Крім уламків посуду, траплялися кістки тварин. Незрозуміле походження знайденої на долівці житла, приблизно в його центрі, людської щелепи, яка, очевидно, лежала ін

situ. Інші частини кістяка виявити не вдалося, отже, припущення про те, що тут маємо справу з рештками мешканця житла, що загинув, навряд чи можливе.

У верхній частині заповнення напівземлянки знайдено глиняне прясло та глиняна лялька.

Розкоп XIV був закладений в тій же частині лівобережної частини городища, в кількох метрах від розкопу XII. Напівземлянкове житло виявлено проти описаної вище напівземлянки на розкопі XII, приблизно на відстані 7 м від неї.

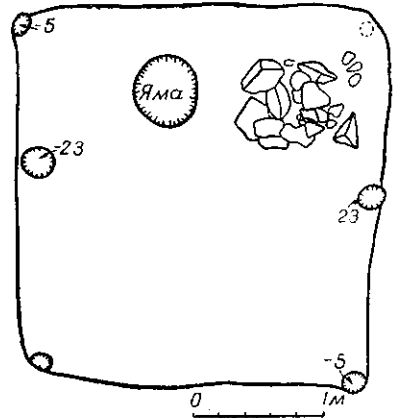

Рис. 3. План напівземлянки на розкопі XIV.

Це житло також мало правильну чотирикутну форму, розміри стінок близько 3 м і було заглиблене у землю на 0,4—0,5 м. В кутах житла виявлені ямки від стовпів, невеликих за розмірами, як і в напівземлянці на розкопі XII. Ямки від більших стовпів виявлені посередині стінок, але не всіх, а лише двох протилежних — західній і східній. Отже, в конструкції цього житла були деякі незначні відмінності (рис. 3).

В західній частині описуваної напівземлянки розчищена невелика ямка, діаметром 0,53 м і глибиною 0,28 м. Призначення її залишилося нез'ясованим.

В північно-західному куті знаходилася пічка-кам'янка, досить добре збережена, викладена з великих кусків граніту (рис. 4). Піч мала добре збережений черинь овальної форми і устя, звернене на схід. Отже, місцезнаходження і орієнтація цієї печі цілком протилежні місцезнаходженню і орієнтації печі, розчищеної в напівземлянці на розкопі XII. Можна припустити, що й самі житла були орієнтовані різно і мали двері в протилежних стінках. Задня стінка описуваної печі була врізана в материковий ґрунт (лесоподібний суглинок). Стінки збереглися на всю висоту, де-не-де збереглося навіть склепіння, яке в основ-

ному, очевидно, викладене з каміння (вся центральна частина печі була завалена уламками каміння).

Від стін цієї напівземлянки також залишився інтенсивний розвал дуже обпаленої глини, який суцільним шаром вкривав південну частину долівки. Крім того, тут у кількох місцях прекрасно збереглися обгорілі, досить значні куски стовпів, які лежали так, як впали на долівку житла під час пожежі. Під одним з цих стовпів виявлено розчавлений горщик. Це — невелика за розміром посудина мало-

наменту не має (рис. 5, 4). Відмінність описуваної посудини полягає також у наявності в середній частині тулуба рельєфних декоративних виступів у вигляді півкульок, які нагадують псевдовушка. Ця посудина, очевидно, в свій час також мала чорний колір поверхні, який під час пожежі частково змінився на червоний.

Крім описаних двох посудин, у заповненні напівземлянки знайдено уламки посуду тих же типів, що й у житлі на розкопі XII. Посуд виготовлений на гончарському крузі і ліпле-

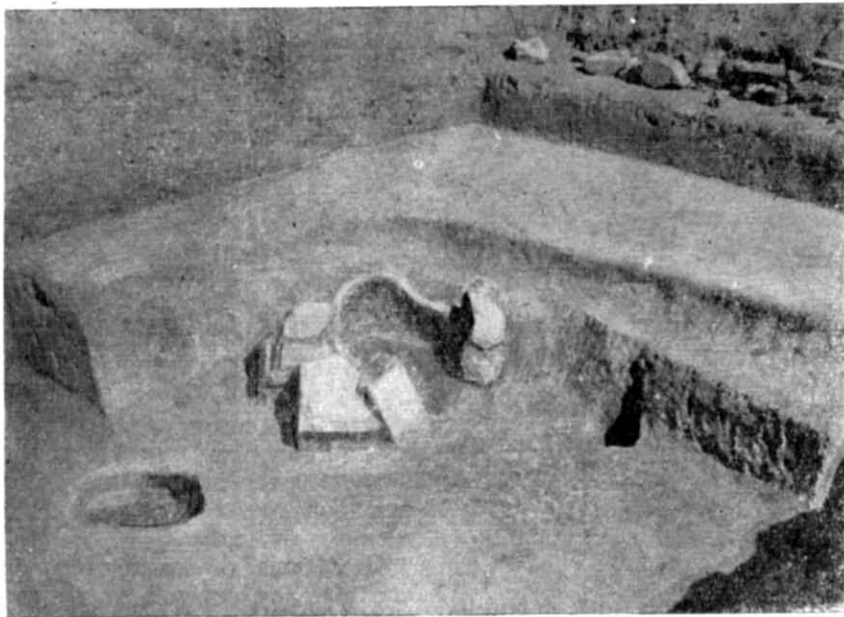

Рис. 4. Печ в напівземлянці на розкопі XIV.

розчленованої форми, виготовлена без допомоги гончарського круга. Глина дуже груба, із значною домішкою шамоту, чорного чи сірокоричневого кольору. Поверхня стінок заглажена грубо; орнамент відсутній (рис. 5, 3).

В південно-західному куті напівземлянки, на долівці, стояла друга горщикоподібна посудина, від якої збереглася тільки нижня частина, що була розчищена на місці *in situ*. За своїм типом цей горщик майже цілком подібний до горщика, знайденого в напівземлянці на розкопі XII: він виготовлений на гончарському крузі з добре обробленої глини з домішкою дрібного піску, має добре заглажену поверхню, прикрашений в найширшій частині тулуба лінійним орнаментом, від якого вгору відходять вертикальні пролощені лінії, але на відміну від горщика з напівземлянки на розкопі XII, в нижній частині пролощеного ор-

ний від руки. Крім кераміки, траплялися кістки тварин і уламки каменів. Знайдено також глиняне прясло, глиняна намистина округло-втягнутої форми, кілька глиняних кульок без отворів, призначення яких залишається незрозумілим (заготовки для намистин?) пастову намистину червоного кольору з блакитними вічками, маленьку залізну скобу з гачком на одному кінці та дуже цікавий предмет, виготовлений з рога оленя. Він являє собою неправильну за формою, вузьку, вигнуту і дуже товсту пластину з грубо обробленими, але заглаженими верхньою і нижньою поверхнями (бокові залишилися необробленими зовсім), на яких висвердлено заглиблення у вигляді правильних ямок напівсферичної форми, різних за розміром. Ці заглиблення розташовані окремо по одному або групами по три (рис. 6). Призначення описуваного предмета не цілком зрозуміле. Можливо він являє собою основу

вогневого лука або, що імовірніше, ручку від свердла з лучковим приводом.

Напівземлянки, розкопані на Пастирському городищі в 1949 р., як бачимо, збереглися значно краще, ніж наземні житла. Завдяки збереженості їх можна цілком уявити загальну конструкцію будівель. Це були невеликі, прямокутні у плані споруди, заглиблені в землю на 0,5 м, з стінами, збудованими на дерев'яному каркасі і обмазаними глиною. Основна вага стін та стелі, очевидно, припадає не на кутові

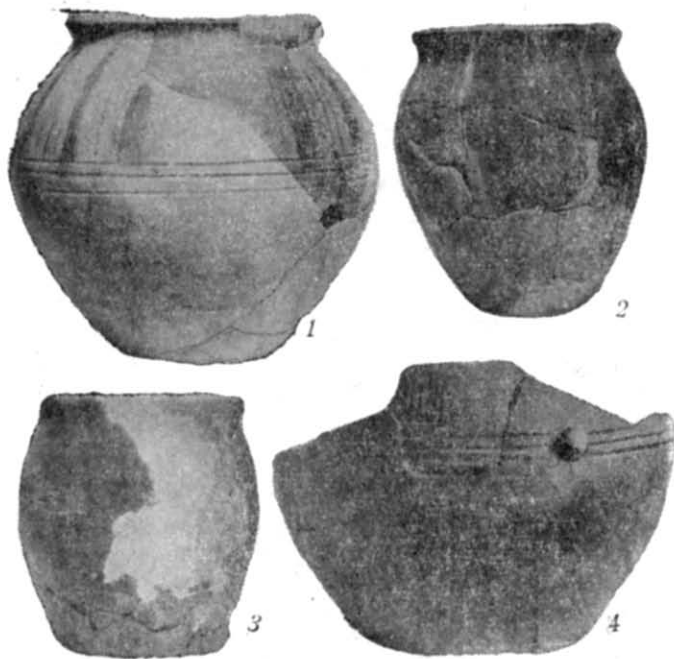

Рис. 5. Посудини з напівземлянок. 1, 2 — з напівземлянки на розкопі XII; 3, 4 — з напівземлянки на розкопі XIV.

стовпи, які мали невеликий діаметр, і, отже, треба гадати відігравали в конструкції будови другорядну роль, а на значно більші стовпи, вкопані посередині протилежних стін, в одному випадку всіх чотирьох, в другому — тільки двох: західної і східної.

Залишки напівземлянок на Пастирському городищі розкопував і В. В. Хвойко, проте сумарність залишених ним описів у звітах не дозволяє судити про їх характер. Неясно навіть, до якого часу відносилися розкопані ним об'єкти і чи були серед них споруди ранньосередньовічного часу.

Наявність на Пастирському городищі двох типів жилих споруд ранньосередньовічного часу є фактом дуже цікавим. Як зазначено, наземні житла характерні для культури полів поховань черняхівського типу, чого не можна сказати про напівземлянкові споруди, які

(особливо такого типу, як розкопані в 1949 р.) в пам'ятках цієї культури майже невідомі (якщо не рахувати периферійних поселень на Надпоріжжі або Лівобережжі, наприклад у Микільському¹, Пересічному² та ін., які мають деякі специфічні особливості).

Напівземлянкові споруди широко представлені у відомих нам пам'ятках східнослов'янської культури другої половини I тисячоліття н. е. Досить згадати пам'ятки волинцевського типу³, роменські городища⁴, Луку-Райковецьку⁵, нижній шар Пліснеська⁶, Липу⁷, Ріпнів⁸, Радванку⁹ та ін. При цьому важливо підкреслити, що у Луці-Райковецькій, в Пліснеську, Липі та на Радванці в напівземлянках виявлені печі-кам'янки.

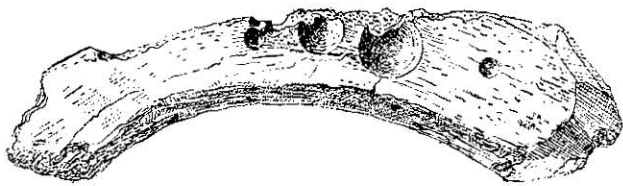

Рис. 6. Кістяна річ з напівземлянки на розкопі XIV.

Отже, характер домобудівництва на Пастирському городищі має безсумнівну спільність як з культурою полів поховань черняхівського типу, так і з східнослов'янськими пам'ятками пізнішого часу.

Чим була обумовлена необхідність або потреба у будівництві одночасно і наземних і напівземлянкових жилих споруд, з'ясувати поки що досить важко. Можливо, що напівземлянкові будівлі були не тільки житлами у

¹ Див. статтю А. Т. Браїчевської у цьому томі.

² І. І. Луцкевич, Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області, «Археологія», т. II, К., 1948, стор. 165—169.

³ Д. Т. Березовець, До питання про літописних сіверян, «Археологія», т. VIII, К., 1953, стор. 28—44.

⁴ И. И. Ляпушкин, Раннеславянские поселения Днепрового лесостепного Левобережья, СА, т. XVI, М.—Л., 1952, стор. 7—41.

⁵ В. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, т. I, К., 1949, стор. 31—35; Див. також: Райковецьке городище, К., 1950, стор. 7—13.

⁶ І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП, т. I, К., 1949, стор. 76—85; див. також статтю І. Д. Старчука, вміщену у цьому томі.

⁷ Матеріали і документація зберігаються в Дубенському музеї.

⁸ Див. статтю О. О. Ратича та Ю. М. Захарука у цьому томі.

⁹ К. В. Бернякович, Исследования древнеславянского поселения VIII—IX в. в г. Ужгороде, Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 3.

вужькому розумінні цього слова, але й разом з тим майстернями. Знахідка в одній з них глиняної лячки, а в другій кістяного предмета, який був, мабуть, ручкою свердла, робить таке припущення більш-менш імовірним. Проте для повного з'ясування питання, безперечно, потрібні дальші широкі польові дослідження.

Речовий матеріал, здобутий під час робіт Пастирської експедиції 1949 р., становить значний інтерес.

Зокрема, великий інтерес становить кераміка ранньосередньовічного часу, яка досить різноманітна і може бути поділена на кілька груп.

Насамперед вона поділяється на посуд, виготовлений на гончарському крузі і ліплений від руки. Ліпна кераміка характеризується грубістю виготовлення та неусталеністю типів. Виготовлена вона недбало, глина промішана погано і здебільшого має значну домішку шамоту. Обпал нерівномірний, що надає посуду різного кольору: бурого, сірого, чорного, жовтуватого та ін. Форми посуду цього типу здебільшого прості, малорозчленовані. Переважно це банкоподібні посудини або горщики. Прикладом цієї групи посуду є невеликий горщик, знайдений у напівземлянці на розкопі XIV.

Необхідно відзначити, що під час розкопок як наземних споруд, так і напівземлянок, зустрічалася кераміка, зроблена також від руки, проте значно краще виготовлена. Серед цієї групи посуду трапилося кілька уламків, прикрашених валиком з заощипами. Але ця кераміка за всіма своїми ознаками цілком подібна до посуду скіфської доби і, треба думати, походить з скіфського шару. Отже, до розкопаних об'єктів ранньосередньовічного часу вона прямого відношення не має.

Посуд, виготовлений на гончарському крузі, має вищі технічні якості і, в свою чергу, поділяється на кілька груп.

Одну з них становить посуд, дуже близький до сіролощеного посуду культури полів поховань черняхівського типу. Він виготовлений з тонко просіяної, добре відмученої глини, переважно сірого кольору, формований досить акуратно і здебільшого має тонкі стінки. Форми в основному представлені глеками і мисками. Нерідко трапляються уламки з лощеною поверхнею, але лощіння поганої якості, часто вкриває не всю поверхню посудини.

Уламки, які не мають лощеної поверхні, нерідко орнаментовані пролощеним орнаментом (табл. I, 2). Характерним прикладом цієї групи посуду може бути уламок глека, знайдений в напівземлянці на розкопі XII.

Виявлено також кілька уламків, які мають особливості, дуже характерні для групи сіро-

лощеного посуду культури полів поховань черняхівського типу: кільцеву ніжку (табл. I, 5, 6), рельєфний валик (табл. I, 1) тощо.

До цієї ж групи кераміки дуже близько приймає ряд уламків посуду, що нагадує своїми властивостями посуд так званих підкарпатських курганів III—VI ст. н. е., виготовлений з тонко просіяної, але дуже слабкої, мазкої глини, який за іншими ознаками, проте, цілком подібний до посуду черняхівського типу (сіролощеного). Ця група посуду відзначається менш рівномірним обпалом: відомі черепки сірого, жовтого, жовтогарячого та майже червоного кольору.

Важливу групу гончарного посуду, що характеризує собою ранньосередньовічний шар Пастирського городища, складає посуд, виготовлений на гончарському крузі з дуже добре обробленої глини з домішкою піску. Ця група посуду може вважатися найхарактернішою для ранньосередньовічних шарів Пастирського городища. Вона має багато спільного з аналогічною групою кераміки культури полів поховань черняхівського типу, хоча у деяких відношеннях набирає особливих, властивих тільки їй, рис.

Ця група посуду відзначається високими технологічними якостями. Глина добре оброблена, міцна, обпал досить сильний і рівномірний. Колір черепка здебільшого сірий, коричневий, рожевий або жовтявий. Основною формою є горщик, іноді дуже великий. Характерні вінця, відігнуті назовні, часом з слабо виявленим круговим рельєфним валиком — риса, яка в дальшому стає характерною для кераміки древньої Русі (табл. I, 3).

Орнамент — лінійний та хвилястий, нанесений багатозубчастим штампом — зустрічається дуже часто і іноді вкриває широкими смугами весь тулуб посудини (табл. I, 8, 11, 12, 13, 14, 16). Остання риса також є характерною для кераміки слов'янської культури VIII—X ст. і відома серед матеріалів багатьох пам'яток цього часу (Луцьк¹, Лука-Райковецька², ранній Городськ³ тощо).

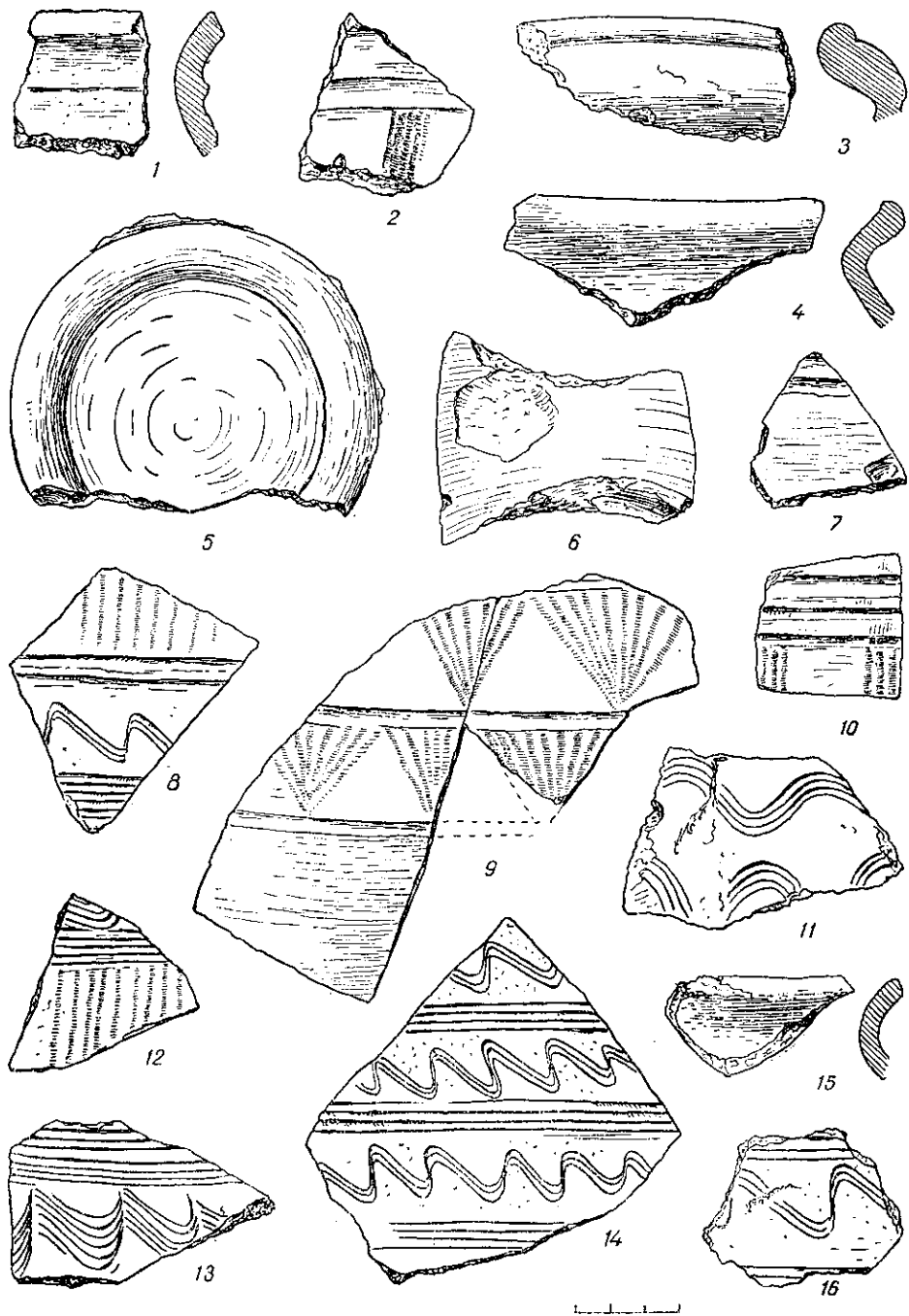
Разом з тим зустрічається і пролощений орнамент у вигляді ліній. Іноді обидва типи орнаменту поєднуються (табл. I, 12).

Особливо слід виділити два черепки, які за всіма своїми ознаками належать до цієї групи посуду (добре оброблена міцна глина з домішкою піску, сірого кольору) і орнаментовані злегка заглибленими лініями, що нагадують

¹ Матеріали Луцького історичного музею.

² В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950, табл. I.

³ М. Ю. Брайчевський, Розкопки на третьому Городському городищі, АП, т. III, К., 1952, стор. 187—196.

Таблиця І. Кераміка середньовічного часу з Пастирського городища 1, 2, 5–7, 15 — кераміка типу полів поховань; 3, 8, 10–14, 16 — кераміка пастирського типу; 4, 9 — кераміка волницьвського типу.

пролощений орнамент, але замість лоціння вкриті кольоровим ангобом, один яснооранжевого, а другий — блідозеленого кольору. Один з цих уламків був знайдений у заповненні напівземлянки на розкопі XII, другий — просто в культурному шарі ранньосередньовічного часу (табл. I, 10).

Описана група посуду знаходить собі аналогії в інших пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е. (Пліснесько¹, Радванка², Рипнів³, Луцьк⁴, Яцева Балка на Надпоріжжі⁵ та ін.).

Нарешті слід відзначити ще одну групу посуду, виготовленого також на гончарському крузі з добре обробленої глини. Ця група кераміки представлена горщикоподібними посудинами з заглаженою чорною поверхнею, прикрашеними лініями та пролощеним орнаментом, що виступає переважно у вигляді вертикальних ліній, але відомі й інші мотиви (наприклад, трикутні віялоподібні пучки ліній) (табл. I, 9).

Цей тип посуду знаходить собі аналогії серед матеріалів волинцевського типу⁶, але разом з тим має й деякі відмінності, зокрема у формі. Якщо для волинцевського комплексу характерний конічний горщик з високими, різко підкресленими плічками і цілком рівними, вертикальними вінцями, то для комплексу Пастирського городища характерні опуклобок горщики з низькими, невиявленими плічками і відігнутими назовні вінцями (табл. I, 4).

Характерними для цієї групи посуду є горщики, виявлені в напівземлянках на розкопках XII та XIV.

Всі описані керамічні типи входять складовими частинами в єдиний керамічний комплекс, який характеризує всі розкопані в 1949 р. об'єкти ранньосередньовічного часу.

Пастирське городище відоме в літературі, як пам'ятка, що дала велику кількість металевих речей — залізних, бронзових, срібних та ін. Серед матеріалів експедиції 1949 р. є також ряд металевих виробів, які являють собою беззумовний інтерес.

З залізних виробів знайдено чотири ножі, наконечник стріли і маленьку скобу, виявлену в заповненні напівземлянки на розкопі

XIV. Один ніж знайдений серед розвалу наземного житла на розкопі IV, три інші — в культурному шарі ранньосередньовічного часу на розкопі III. Там же знайдено і наконечник стріли. Ножі — звичайної форми з вигнутою спинкою; стріла — трилопастна, з черенком. Такі наконечники стріл характерні для пам'яток VIII ст. н. е. і відомі в пам'ятках цієї доби (Борисовський могильник¹, Вознесенський скарб², поховання з Новопокровки³ та ін.). В інші часи наконечники такого типу невідомі.

Важливим результатом роботи Пастирської експедиції є встановлення відсутності на городищі будь-яких ознак культурного шару часів Київської Русі, внаслідок чого залізні знаряддя, знайдені В. В. Хвойком на городищі, які досі здебільшого вважалися належними до цієї епохи, тепер безсумнівно можуть пов'язуватись з ранньосередньовічним шаром.

Ряд ювелірних виробів VII—VIII ст., знайдених на території городища, був переданий експедиції селянами хут. Свинолупівка. Серед них найвизначніше місце займає скарб, що складався з бляшаних антропоморфних фібул, бляшаних підвісок-дукачів, сережок, прикрашених литою псевдозерню, бубонців, намистин та інших речей.⁴

Крім того, одержано кілька речей, що знаходились окремо в різних частинах городища, а саме: браслет з потовщеними, порожніми всередині кінцями, виготовлений з низькопробного срібла, знайдений на лівобережній частині городища в районі, де був виявлений скарб; антропоморфна двопластинчата фібула з низькопробного срібла, прикрашена по краю бордюром з насічкою, знайдена на високій частині правобережної половини городища; виготовлені з низькопробного срібла уламок пальчастої фібули та уламок зооморфної фібули з зображенням схематичних кіньських голівок, виявлені в південно-східній частині городища⁵.

Нарешті, слід відзначити ще кілька речей, переданих колгоспниками: 14-гранну намистину, два глиняні пряслиця та уламок кістяного гребеня, знайдені на правобережній половині городища. Цілковито імовірно, що ці речі відносяться до ранньосередньовічного часу.

Основним досягненням Пастирської експедиції 1949 р. було встановлення того факту,

¹ Матеріали зберігаються у Львівському інституті суспільних наук; див. також статтю І. Д. Старчука у цьому томі.

² К. В. Бернякович, Исследования древнеславянского поселения VIII—IX в. в г. Ужгороде, КСИА АН УССР, вип. 3.

³ Дивись статтю О. О. Ратича і Ю. М. Захарука у цьому томі.

⁴ Матеріали Луцького музею.

⁵ Розкопки Інституту археології АН УРСР в 1953 р.

⁶ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської обл., АП, т. III, К., 1952, стор. 242—250.

¹ В. В. Саханев, Раскопки на Северном Кавказе в 1911—12 гг., ИАК, вып., 56, 1914, стор. 75—219.

² В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, «Археологія», т. III, К., 1950, стор. 37—63.

³ Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення, «Археологія» т. VI, К., 1952, стор. 33—50.

⁴ Публікацію скарбу див. в VII т. «Археології», К., 1952.

⁵ Див. КС ИИМК, вип. XXXVI, М., 1951, рис. 46.

що культурні шари городища ще далеко не вичерпані і можуть дати ще багато цікавих даних, зокрема для характеристики ранньосередньовічної епохи. В світлі наслідків робіт 1949 р. доцільність дальшого дослідження цієї пам'ятки стала очевидною.

Другим важливим досягненням експедиції є з'ясування культурно-історичної стратиграфії пам'ятки. Безумовний інтерес являють розкопані об'єкти середньовічного часу.

Спільні риси, властиві розкопанам об'єктам і пам'яткам культури полів поховань черняхівського типу (в характері наземних жител, в топографії поселення, в кераміці тощо), а також пам'яткам VII—IX ст. типу Луки-Райковецької, Волинцевого, Пліснеська, Луцька і т. ін. (в характері напівземлянок, у речовому інвентарі, зокрема у кераміці і т. д.) — знахід-

ка в культурних шарах ранньосередньовічного часу речей, характерних для VIII ст. н. е. (червоно-синя намистина з напівземлянки на розкопі XIV, наконечник стріли), дозволяють датувати розкопані в 1949 р. об'єкти VII—VIII ст. н. е. До цього ж часу належить і переважна більшість ювелірних виробів, знайдених на городищі без певного пов'язання з культурними шарами. Треба гадати, ці вироби входять в той же археологічний комплекс, що характеризує і розкопані в 1949 р. об'єкти.

Дальші дослідження Пастырського городища шляхом широких розкопок, безперечно, повинні дати багато цікавих даних щодо характеристики східнослав'янської культури другої половини I тисячоліття н. е., поки що дуже слабо дослідженої в археологічній науці.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

НОВЫЕ РАСКОПКИ НА ПАСТЫРСКОМ ГОРОДИЩЕ

Резюме

Задачей Пастырской экспедиции 1949 г. было выяснение степени сохранности культурных слоев известного Пастырского городища и по возможности — культурно-исторической стратиграфии памятника. В результате раскопок установлено наличие на городище трех основных слоев: раннескифского (VII—VI в. до н. э.), позднескифского (IV—II в. до н. э.) и раннесредневекового (VII—VIII в. н. э.). К последнему относились остатки четырех на-

земных жилищ и двух полуземлянок, раскопанных в 1949 г.

Таким образом, культурные слои Пастырского городища еще далеко не исчерпаны и дальнейшее его исследование обещает дать много новых ценных данных, в частности, для освещения эпохи второй половины I тысячелетия н. э., еще очень слабо изученной в археологической науке.

Є. В. МАХНО

РОЗКОПКИ НА ПОСЕЛЕННЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е. В ВЕРХНІЙ ТЕЧІЇ СУЛИ

Одним з актуальних питань у слов'янській археології є питання про хронологічний діапазон черняхівської культури та її взаємозв'язки з іншими слов'янськими культурами, що лягли в основу формування Київської Русі. Активному обговоренню в останній час підлягало питання про зв'язки черняхівської і роменської культури. Цьому сприяло зокрема те, що в останні роки Інститутом археології АН УРСР зібрано значний матеріал для характеристики раннього етапу роменської культури в Посейм'ї і Посуллі (пам'ятки волинцевського типу)¹. Відкриття і даліше вивчення пам'яток волинцевського типу ще більше підтвердило недостатність матеріалу для розв'язання питання про зв'язки роменської і черняхівської культур і необхідність вивчення пам'яток обох типів.

Тому розвідки та розкопки, що провадилися в 1949 р. у Верхньому Посуллі², мали на меті дістати нові матеріали до питання про зв'язки між пам'ятками черняхівської і волинцевської культур. Обстеженню підлягала частина Верхнього Посулля та нижня частина р. Сміла, між райцентрами Сміле і Недригайлово, Сумської обл., на якій зустрічаються пам'ятки обох цих культур³.

Про пам'ятки черняхівського типу на зазначеній території до нашої розвідки було відомо

лише з випадкових знахідок в с. Коровинці, Недригайлівського району, та на х. Холодний, Смілівського району, інформацію про які дав М. М. Семенчик в 1930 р.¹.

Експедиція встановила, що і в с. Коровинці і на х. Холодний² ці знахідки виявлені на поселенні.

На х. Холодний поселення тягнуться на протязі 500—700 м шириною 100 м, вздовж південно- і північно-східних схилів надзаплавної тераси правого берега р. Смілянка. В Коровинцях поселення знаходиться на північно-східних схилах лівого берега р. Сула і включає, очевидно, територію сучасної базарної площі.

Експедиція також відкрила кілька нових черняхівських поселень, які свідчать про те, що на території Посулля їх є багато.

Так, наприклад, за 2 км на захід від поселення в с. Коровинці, в урочищі Старе Село виявлено поселення, розташоване на східному схилі берега невеликої лівої притоки р. Сула.

Поселення великих розмірів (довжиною близько 1 км і шириною 200 м) виявлено на південний схід від Гринівки, в урочищі Биків Яр. Воно розташоване на південно-східному схилі балки в минулому, очевидно, річища невеликого струмка.

¹ Д. Т. Березовець, Розвідки на Путивльщині, АП, т. III, К., 1949; Див. також «До питання про літописних сіверян», «Археологія», т. VIII, К., 1953.

² Експедиція працювала з 28.VII до 28.IX 1949 р. у складі Є. В. Махно (керівник експедиції), наукових співробітників Г. Д. Литв'яка і М. М. Семенчика (Роменський музей), лаборантів Ю. Ю. Палеолог і Л. С. Пиркиної, фотографа Л. В. Неугодова.

³ Крім того, між селами Малі Будки і Беседівка в урочищі Заводище експедицією розкопано два кургани; в одному з них знайдено дерев'яний обгорілий склеп з похованнями IV ст. до н. е.; див. «Археологія», т. VIII.

¹ М. Семенчук, Випадкові знахідки на Роменщині, Хроніка археології та мистецтва, ч. I, 1930, стор. 69—70.

Речі, виявлені під час копання криниці в с. Коровинці та ями біля хати на х. Холодний, зберігаються до цього часу в Роменському музеї, без точнішого визначення, де (на поселенні, чи в могильнику) вони виявлені.

² Хутір Холодний тепер не існує. Це місце жителі знають, як урочище Холодний Яр, яке належить колгоспу ім. Чапаєва, що знаходиться за 2 км на схід від х. Якименків, Гринівської сільради, Смілівського району.

Велике поселення довжиною 2 км і шириною близько 200 м виявлене за 2 км на південний схід від с. Беседівка, в урочищі Негрійкові Горби. Воно тягнеться вздовж південно-східних та південно-західних пересічених ярами схилів досить високої надзаплавної тераси понад широкою заплавою лівого берега р. Сміла, правої притоки Сули.

На поверхні цих поселень зустрічаються фрагменти посуду, кісток тварин, а іноді і печини. Посуд переважно кружальний, з шершавою поверхнею, сірого кольору. За формою це — горщики середніх розмірів, з порівняно

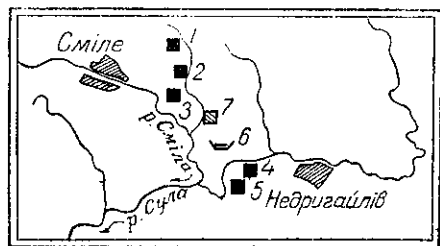

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, досліджуваних експедицією. 1—5 — поселення черняхівського типу (1 — Холодний; 2 — Гринівка; 3 — Беседівка, урочище Негрійкові горби; 4 — Коровинці. Базарна площа; 5 — Коровинці, урочище Старе село); 6 — могильник Малі Будки — Костянтинове; 7 — поселення в с. Беседівка (урочище Білопольських).

високо піднятими плічками, з денцями на підставовій плитці, плоскі або на кільцевій ніжці, а також подібні миски та глеки.

Зустрічаються лошені миски та глеки і ліпний посуд з домішкою шамоту в тісті у формі банкоподібних горщиків, що часто по краю вінець мають насічки або пальцьовий орнамент (рис. 2, 1—8).

Печина трапляється з відбитками лози, дерев'яних кругляків та плах. Особливо багато її в урочищі Негрійкові Горби.

Культурні рештки утворюють скупчення, що йдуть в один або кілька рядів вздовж схилів і відповідають, очевидно, залишкам будівель, від яких в урочищі Биків Яр, біля Гринівки і, особливо, в урочищі Негрійкові Горби, біля Беседівки, залишилися суцільні пласти печини, що залягають на глибині 0,20—0,25 м від сучасної поверхні.

Всі ці поселення більш-менш доброї збереженості. Найбільш зруйноване поселення на Базарній площі в с. Коровинці¹. Встановити його розміри не вдалося.

¹ Разом з першими знахідками черняхівського типу в с. Коровинці, які склалися з кількох цілих посудин, в Роменський музей передано залізне чересло від плуга, що також знайдене під час копання криниці. У публікації М. М. Семенчика про нього не згаду-

На цьому поселенні були проведені розвідувальні розкопки, досліджено 134 м².

Біля самої криниці, у дворі сільпо, де в 1923 р. виявлені знахідки черняхівського типу, закладено розкоп I, який доведений до площі 56 м².

За 35 м від нього на південний схід, на базарній площі був закладений розкоп II площею 78 м².

При розкопках встановлено, що культурний шар часу полів поховань залягав на глибині 0,60—1,50 м; над ним знаходився шар XVI—XVIII ст. з слідами великих пожеж.

Черняхівський культурний шар дуже поспований пізніми ямами. В одній з них, яка заповнена уламками посуду XVI—XVIII ст., виявлено дуже проржавілий леміш залізного плуга з печиною, що налипла на ньому під час пожежі.

Під час копання криниці треба було прорізати спочатку шар XVI—XVIII ст., а потім вже черняхівський шар.

Не маючи точних доказів одночасовості чересла і черняхівського посуду, М. М. Семенчик не пов'язував всі ці знахідки в один комплекс. Факт виявлення в розкопках плуга XVI—XVIII ст. не дозволяє без застережень відносити чересло, передане в Роменський музей, до черняхівської культури.

Жодного господарського чи жилого комплексу на поселенні в с. Коровинці не виявлено. Здобуті тут знахідки характерні для поселень черняхівського типу. Вони складаються, головним чином, із посуду. Уламки кружального посуду становлять 80% всіх керамічних залишків, ліпного — 20%.

Майже весь кружальний посуд має сіру поверхню, більше ніж на 80% вона шершава і менше ніж на 20% лошена. У нижній частині посуду є сліди від випадання крупних зерен кварцу або дрібного піску при повторному формуванні денця.

Посуд з шершавою поверхнею складається переважно із звичайних для Черняхова горщиків, головним чином з дном у вигляді підставової плитки та мисок, але трапляється також піфосоподібний посуд. Як правило, цей посуд не має орнаментатції. Виняток становлять кілька уламків від верхньої частини горщиків, на яких є одна або кілька паралельних прокреслюється; в музеї чересло знаходиться до цього часу і опубліковане І. І. Ляпушкіним в 1950 р.; див. І. І. Ляпушкін, Памятники культури полей погребений левобережжя Дняпра, КС ИИМК, вип. XXXIII, М., 1950, стор. 31.

У І. І. Ляпушкіна немає сумнівів у тому, що чересло має пряме відношення до черняхівського посуду і складає з ним одну групу. Цей дуже важливий факт і змусив звернути увагу саме на місце знахідки чересла.

них горизонтальних смужок. Один уламок має рельєфну смужку.

Посуд з лощеною поверхнею виготовлений з відмученої глини, що має домішку дрібного піску, переважно ясного, лише зрідка темного та жовтуватого кольору. Посуд представлений переважно глибокими мисками, але крім того, є відкриті миски та глеки з однією ручкою. Цей посуд іноді орнаментується здебільшого рельєфними смужками, поодинокими або кількома паралельними. Орнамент іноді ускладнюється прокресленими на лощеній поверхні скісними смужками або косою пролощеною сіткою на незалощеній поверхні між цими смужками. Уламок однорукого глека прикрашений по верхній частині бочка вертикальними зрізаними гранями, над якими на переході горла в бочок проходить горизонтальний валик, з нанесеними штампом або тоненьким колеском скісними смужками (рис. 2, 11—18).

Ліпний посуд, виготовлений з глини з домішкою шамоту, має шершаву поверхню темного кольору з коричневим відтінком. Він представлений порівнюючи великими банкоподібними посудинами плавного профілю, розхиленими вінцями та плоскими денцями.

Вінця майже завжди прикрашені по краю проколами в комбінації із скісними насічками та пальцевим орнаментом, який в одному випадку нанесений по наліпленому під вінцями валику.

Майже на всіх пам'ятках черняхівського типу звичайно зустрічається кружальний та ліпний посуд. Правда, на всіх досліджуваних досі пам'ятках ліпний посуд трапляється в порівняно невеликій кількості, тим меншій, чим пізніша пам'ятка.

Цілковита тождність ліпного посуду, знайденого, в с. Коровинці і на поселенні Негрійкові Горби біля с. Беседівка, до скіфського посуду, характерного для Посулля, не дозволяє з повною категоричністю відносити цей посуд до черняхівського часу, бо цілком можливо, що ці черняхівські поселення підстилає шар скіфського часу.

Але не можна ігнорувати того, що ліпний посуд, який супроводжує черняхівський кружальний посуд, має багато локальних рис. Специфічністю Посулля може бути повна схожість черняхівського і скіфського ліпного посуду. Без дальших і ґрунтовніших розкопок на Коровинському поселенні і, особливо на поселенні Негрійкові Горби це питання розв'язати не можна. За винятком ліпного посуду решта знахідок Коровинського та інших обстежених в Посуллі черняхівських поселень мають цілковиті аналогії на всіх уже відомих черняхівських поселеннях і зокрема правобережних, насам-

перед — в поселеннях порівнюючи пізнього часу, які можна датувати IV—VI ст. н. е.

Отже, на Посуллі в перших століттях і в середині I тисячоліття н. е. жило численне населення, яке залишило пам'ятники черняхівського типу.

* * *

Про пам'ятки, які пізніше були названі пам'ятками волинцевського типу, вперше стало відомо з публікацій М. Макаренка¹ та В. Безпальчого². За ними, між селами Малі Будки та Костянтинів, Недригайлівського району, Сумської обл. (кол. Роменського повіту), в 1898 р. випадково, під час оранки, виявлено безкурганний могильник з трупоспаленням, який розкопувався в 1906 р. М. Макаренком за участю В. Безпальчого³. Могильник розташований на порівняно високому плато, що має схил з півночі на південь, за 3 км на схід від с. Малі Будки і за 2 км на захід від с. Костянтинів, над старим ромоданівським шляхом (рис. 1, 6).

Експедиція знову оглянула цей могильник, який не має жодних зовнішніх ознак. Було встановлено місце першої знахідки на могильнику і траншеями в різних напрямках обстежено площу близько 1 га. Однак, крім кількох уламків ліпного посуду темного кольору, серед яких були вінця опуклобокої посудини, та кількох вуглинок, там нічого не виявлено.

Отже, в цілому розкопками М. О. Макаренка та нашої експедиції розкрито досить велику площу, але поховань знайдено дуже мало. Це дозволяє висловити припущення, що могильник був невеликих розмірів.

Незначні кількісно матеріали, знайдені на могильнику Малі Будки — Костянтинів, змусили посилити розшуки іншої, більш багатого матеріалом, пам'ятки волинцевського типу.

Можна було припустити, що такою пам'яткою було поселення в ур. Білопільщина біля с. Беседівка, що знаходиться за 2,5—3 км на північній захід від могильника Малі Будки — Костянтинів. Тут, на поверхні, зустрічаються уламки кружального посуду, типового для Волинцевого, разом з великою кількістю уламків ліпного посуду, що має домішку шамоту, зернотерки, розтирачі до них та кістки тварин.

¹ Отчет об археологических исследованиях Полтавской Губернии в 1906 г., ИАК, вып. 22, 1907.

² Поле погребений в Роменском уезде, Полтавской губ., Труды XIV АС, т. III, 1909, стор. 214—215.

³ В Ермітажі у відділі первісного суспільства зберігаються передані В. Безпальчим дві посудини, виявлені під час оранки 1898 р. на цьому могильнику. Обидві вони мають прямо поставлені вінця, високо підняті плічка та плоске широке дно. Одна посудина ліпна, без орнаменту, друга виготовлена на гончарському крузі, орнаментована по бочку довгастими смугами з горизонтальним поясом над ними.

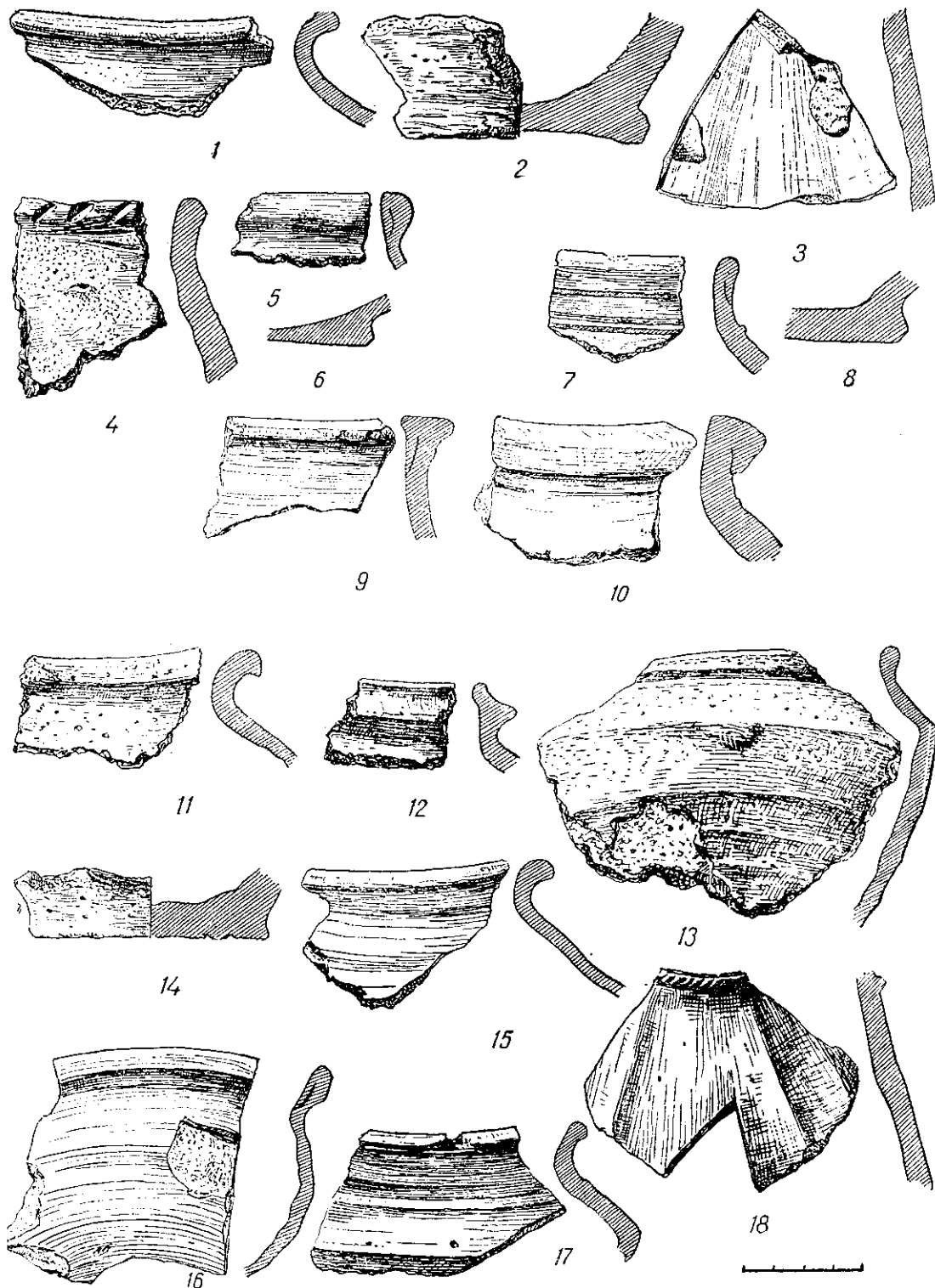

Рис. 2. Зразки посуду з черняхівських поселень. 1—3 — х. Холодний; 4—6 — Беседівка, урочище Негрійкові Горби; 7—8 — Гринівка, урочище Биків Яр; 9—10 — Коровинці, урочище Старе Село; 11—18 — Коровинці. Базарна площа.

Поселення розташоване на невеликому низькому виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Сміла між двома високими горбами (рис. 1, 7).

Площа, на якій зустрічаються культурні рештки, має довжину 200 м (з північного заходу на північний схід) і ширину 100 м (з сходу на захід).

В місцях найбільшого скупчення культурних решток було закладено спочатку розкоп I — в північно-західній частині поселення, а потім —

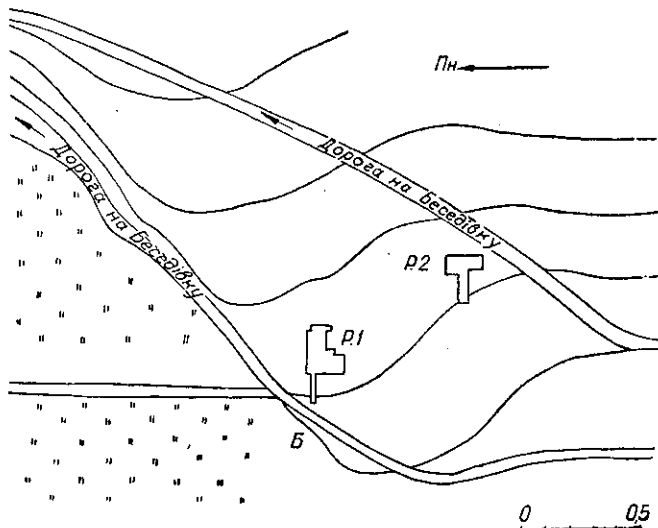

Рис. 3. План місця розташування Беседівського поселення в урочищі Білопольських.

розкоп II — в південно-східній частині, за 45 м від першого; загальна площа розкопів становить 476 м² (рис. 3).

Але всупереч сподіванням, поселення біля с. Беседівка не є пам'яткою волинцевського типу; незважаючи на значну площу розкопок, культурну належність поселення встановити важко, бо до цього часу воно не має аналогій.

Культурний шар на поселенні доходить до глибини 0,8 м (розкоп II) — 1,20 м (розкоп I), а рівень древнього горизонту фіксується на глибини 0,30—0,50 м.

На цьому рівні виявлені дуже незначні залишки наземних споруд. Найкраще збереглась споруда, виявлена в південно-західній частині розкопу I (рис. 4).

Її долівка утрамбована, заглиблена з північного боку в землю на 0,20—0,25 м, залягала під двома невеликими розвалами печини (завтовшки 0,20 м) від північної і східної стіни і мала, як це вдалося встановити, форму неправильного чотирикутника, орієнтованого довгими сторонами з північного заходу на південний схід під кутом приблизно 30°. Площа долівки становить приблизно 24 м² (довжина 5,70—6,50 м, ширина 3,80 і 4,20 м; рис. 4).

У долівці житла виявлено дві ямки від стовпів. Одна з них має діаметр 0,12 м, глибину 0,20 м і знаходиться у південно-східному кутку, друга (діаметр 0,22 м і глибина 0,20 м) знаходиться майже в центрі споруди. Можна думати, що цей стовп міг бути підпоркою покриття. Стіни, очевидно, були зведені на дерев'яному каркасі, який обмазували глиною, як

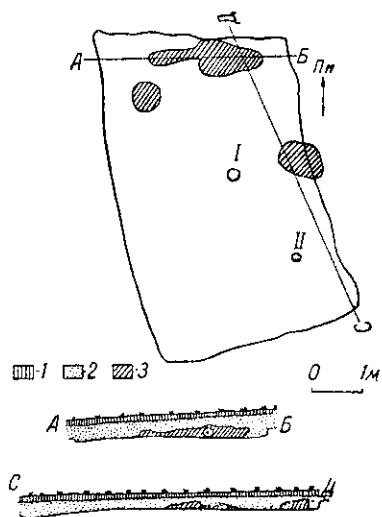

Рис. 4. План наземного житла в розкопі I.

1 — орний шар, 2 — чорнозем, 3 — печина, I, II — ямки від стовпів.

про це свідчать відбитки дерева та сліди пальців на печині.

В північно-західному кутку житла виявлена пляма жовточервоної сипучої глини, що вказує, очевидно, на місце печі.

Під цією спорудою глибше на 0,20—0,30 м виявлені, але не розкопані залишки ще однієї споруди з розвалом глинобитної печі.

В північно-східній частині розкопу II, приблизно на глибині 0,20—0,30 м, виявлені залишки ще, видимо, двох, а може навіть і трьох наземних споруд.

В першій споруді на глибині 0,20 м знайдено грушовидний черінь від глинобитної печі довжиною 0,75 м і шириною 0,60 м. Трохи підняті край та челюсті печі, що обернуті на захід, свідчать про те, що піч була заглиблена в долівку приблизно на 0,10 м. Сама долівка і склепіння печі зрізані оранкою. Глиняна обмазка череня жовто-сіруватого кольору має товщину 0,02 м, лежить на сипучій жовтій глині, завтовшки близько 0,07 м.

За 2 м на південь від цього череня, на глибині 0,25 м виявлено північну стіну довжиною 5,20 м ще однієї споруди, заглибленої в землю на 0,15 м. До неї примикають майже під прямим кутом східна і західна стінки, які виявлені

лише в межах одного квадрату, решта стінок зрізана при копанні південної частини розкопу. На цій же глибині, за 4 м на південь від північної стінки, виявлена пляма червоної перепаленої глини довжиною 1 м, шириною 0,65 м, товщиною 0,5—0,9 м. Ця пляма була, очевидно, нижньою частиною глинобитної печі, можливо, подібної до розкопаної і описаної вище. Долівка навколо неї разом з верхньою обмазкою, мабуть, зрізана оранкою.

Оскільки залишки глинобитної печі і долівка біля північної стінки знаходяться на одному рівні і віддаль між ними не перебільшує віддалі між довгими стінками споруди з розкопу I— можна думати, що і стіна і залишки печі є частинами однієї споруди, одна сторона якої мала довжину 5,2 м, а друга, можливо, мала приблизно таку ж або трохи більшу довжину.

Площа споруди, отже, могла складати близько 20 м².

Недалеко від залишків печі знайдено скупчення печини з відбитками дерев'яних конструкцій, що могли бути залишками стін цієї ж споруди.

Таким чином, в 1949 р. на Беседівському поселенні виявлені залишки чотирьох споруд, які свідчать, що основним типом будівель на ньому були наземні житла, що споруджувалися на дерев'яному каркасі, обмазаному глиною, з глинобитними, очевидно, склепінчастими печами. Можливо, перекриття споруд було двосхиле, як про це свідчить ямка від стовпа, виявлена майже в центрі споруди з розкопу I.

Культурні рештки, що супроводять наземні споруди, тотожні виявлені на поверхні поселення. Вони складаються з великої кількості ліпного посуду, невеликої кількості кружального посуду, кісток тварин, зернотерок з розтирачами та жорен, печини від обмазки стін, шлаків залізних та керамічних; трапляються також глиняні пряслиця, грузила та деякі залізні вироби (піж, ножиці).

Основну кількість знахідок складає ліпний посуд, виготовлений з глини, що має велику домішку крупного шамоту, яка робить поверхню посуду не тільки шершавою, а й горбкуватою. Колір поверхні темносірий, трапляються також уламки, що мають жовтуватий колір (в розкопі I вони складають $\frac{1}{3}$ всіх решток).

Основною формою цього посуду є банкородібні горщики (від великих до мініатюрних) з широким отвором та вертикальним, зверху зрізаним потоншеним краєм або трохи розхиленими вінцями, які зливаються з майже пря-

мим бочком, що повільно, без перехватів звужується донизу. Дно порівнюючи дуже вузьке, зі споду часто має відбитки просяної половини (рис. 5, 1—3а).

Крім того, горщики середніх розмірів часто мають розхилені вінця, що через легенький перехват переходять в трохи опуклий у верхній частині бочок.

Весь цей посуд в основному неорнаментований, крім кількох випадків, коли по краю вертикальних вінців нанесено скісні насічки (8 фрагментів із 247), скісні перехресні (1 фрагмент) та скісні на зовнішній частині вінця (2 фрагменти). Один фрагмент прикрашений пальцевим орнаментом.

На розкопі I знайдено також кілька уламків горщиків середніх розмірів із широко відігнутими вінцями та високо поставленими плічками. На відміну від банкородібних вони по краю вінця прикрашені: деякі пальцевим орнаментом, інші відбитком шнура. Одні вінця прикрашені скісними насічками з наскрізною дірочкою під вінцями (рис. 5, 4, 6, 7).

Крім горщиків, трапляються ще плоскі скворідки із злегка відігнутим догори та з вертикальними краями.

Невелика кількісно група кружального посуду, що залягає на рівні виявлення наземних споруд, представлена зразками волинцевського та черняхівського типів, а також римськими амфорами.

Від посуду волинцевського типу знайдено уламки горщиків з широкими вертикальними вінцями, високо піднятими чіткими плічками та широким плоским дном, які орнаментовані по плічках двома паралельними пролощеними смугами. Між лініями трапляється пролощена сітка із скісних перехресних смуг, хвилька або скісні наколи, виконані гребінчастим штампом. Від цієї композиції до денця тягнуться вертикально пролощені смуги (рис. 5, 12—15).

Посуд черняхівського типу представлений уламками лошених бочків та денеч на підставовій плитці, очевидно, від мисок. Один з уламків орнаментований скісними, глибоко вдавленими широкими заглибинами, між якими на підвищеннях є по два ряди здвоєних в ялинку відбитків гребінчастого штамп або слідів колеска (рис. 5, 10—11).

Римський посуд представлений одним вузьким горлом амфори, а також цілком реставрованою амforoю (рис. 5, 9), яка має яйцевидний корпус і тоненьку коротку ніжку з неохайно виконаним кінцем знизу (діаметр ніжки 3 см), висота її 38 см, виготовлена вона з глини, що має значну домішку крупного піску. Реберчаста поверхня амфори має ясно-жовтий колір з рожевим відтінком. Майже одну

¹ Необхідно підкреслити, що в траншеї, проритій в південній частині розкопу на глибині 1,2 м виявлено дуже добре обмазану долівку, можливо, від якоїсь і землянкової споруди, яка залишилась не розкопаною.

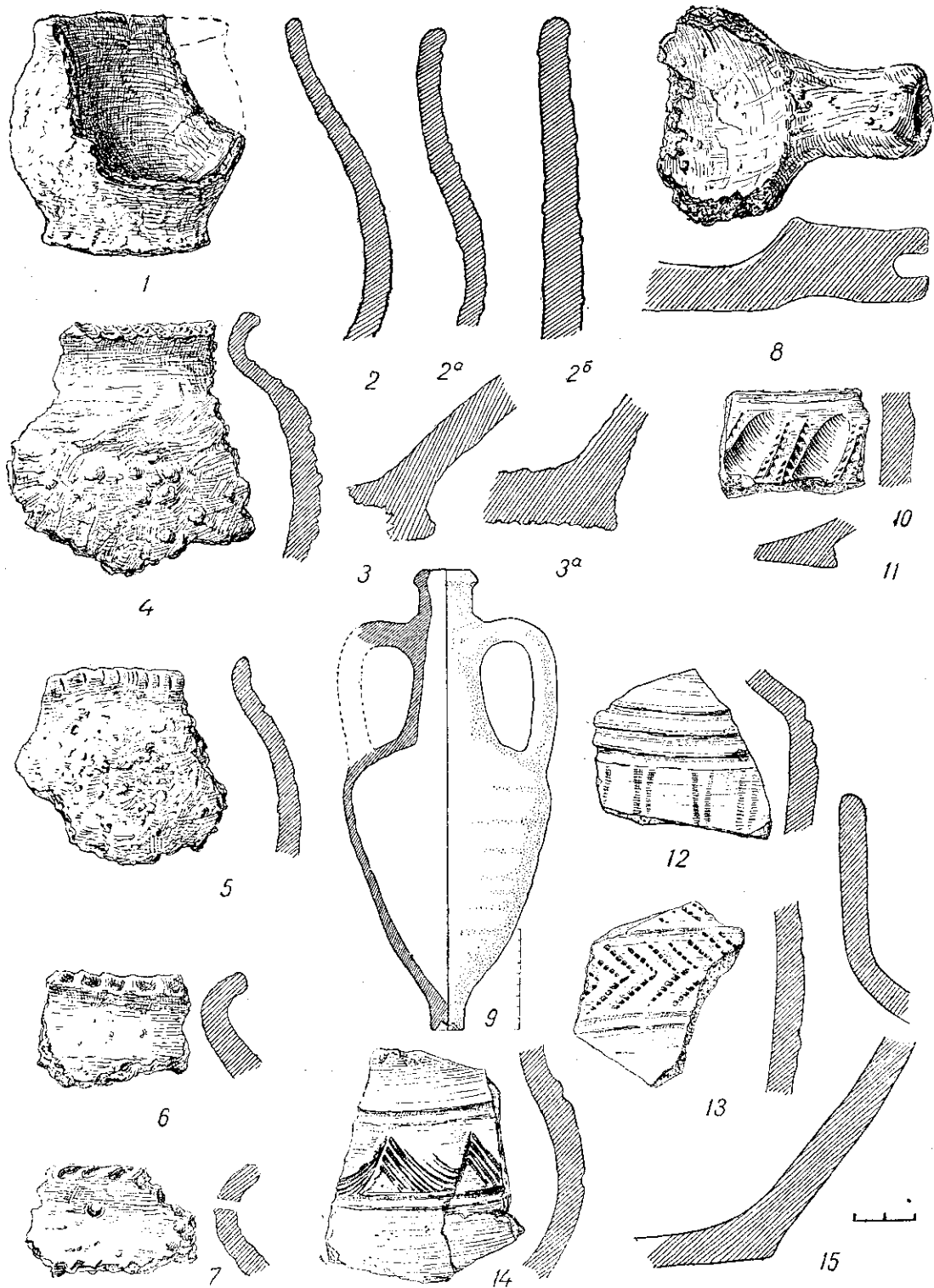

Рис. 5. Зразки посуду з Беседівського поселення в урочищі Білопольських. 1—3 — уламки банкоподібних неорнаментованих ліпних посудин; 4—7 — уламки орнаментованих посудин; 8 — уламок сковорідки з ручкою; 9 — амфора римського часу; 10—11 — уламки посуду черняхівського типу; 12—15 — уламки гончарного посуду волинцевського типу.

третину висоти (14,5 см) займає горло, що розширюється донизу і має чіткий перехід в опуклий бочок з чіткими плічками (діаметр бочка 18 см). Від перегину бочка до верхньої частини горла тягнуться дві широко поставлені плоскі ручки з невиразним ребром. Можливо, що на амфорі був якийсь напис червоною фарбою, краплини якої залишилися на збереженій частині. На плічках амфора має сіру пляму, очевидно, від повторної дії вогню під час пожежі¹. Ця амфора, разом з уламками ліпних банкоподібних горщиків із вертикальними вінцями, знайдена на долівці споруди в розкопі I під завалом печини від північної стінки. Горло другої амфори лежало на рівні древнього горизонту на глибині 0,35 м, біля цієї ж споруди.

Уламки посуду черняхівського і волинцевського типів зустрічалися навколо, один біля одного, на однаковій глибині.

На поселенні, крім того, знайдено 13 уламків ліпного посуду з лощеною поверхнею темносирого кольору, що можуть бути корчоватівськими. Вони залягають на глибині 0,45—0,50 м, тобто трохи нижче рівня виявлених жител. Знайдено також уламки від кружальних горщиків періоду Київської Русі, які трапилися в ямі на південно-західному кутку розкопу I, та уламки посуду періоду бронзи, більша частина яких знайдена в північно-західній частині розкопу II, на глибині 0,50—0,60 м і пов'язана з вогнищем, зробленим з попелястої пористої маси.

Інші знахідки з Беседівського поселення складаються із залізних та керамічних шлаків²; зернотерок (6—7), розтирачів до зернотерок (20), жорен, в тому числі цілого, яке виявлене на глибині 0,70 м і пов'язане із нижнім житлом в розкопі I. Виготовлене жорно з граніту, форма його кругла, діаметр 0,28 м, товщина 0,10 м, в центрі є конусовидна ямка глибиною 0,05 м і діаметром 0,045 м.

Трапляються також біконічні пряслиця (5), конусовидні та пірамідальні грузила з глини. Знайдено брусок для точіння, залізний ніж, ножиці, кусок заліза та багато потрошених кісток тварин, які, за визначенням І. Г. Підоплічка, належать, в основному, домашнім тваринам (бику, козі або вівці, свині і коню) та

кільком диким (ведмедю, байбаку, лосю)¹. Знайдено також кістки двох диких птиць та кістка собаки².

Умови залягання посуду періоду бронзи, корчоватівського типу та древньоруського не дозволяють пов'язувати жодну з цих груп із розкопаними залишками наземних споруд.

Не викликає сумніву, що наземні споруди пов'язані саме з банкоподібним ліпним посудом.

Виявлення під залишками розвалу північної стіни споруди з розкопу I уламків ліпного банкоподібного посуду і майже цілої амфори дозволяло пов'язати ці речі в один комплекс.

Ясно, що амфора могла потрапити на поселення лише в результаті торгового обміну.

Уламки посуду черняхівського типу також, очевидно, потрапили на поселення в результаті торгового обміну з населенням, яке залишило пам'ятки черняхівського типу. З цього можна зробити висновок, що жителі Беседівського поселення мали торговельні зв'язки з жителями черняхівських поселень, які також користувалися римськими амфорами. Отже, і Беседівське поселення, і черняхівські поселення синхронні. Час існування цих поселень визначається римською амфорою, тип якої з'являється в III ст. Отже, якщо припустити, що амфора, знайдена на Беседівському поселенні, потрапила на поселення відразу після з'явлення цієї форми в Римській імперії, то і тоді це поселення не можна датувати раніше, ніж кінцем III, точніше IV ст.

Хронологія волинцевських пам'яток не дозволяє вважати, що волинцевський посуд потрапив на поселення до часу існування тут виявлених наземних споруд, як, приміром, уламки корчоватівського посуду та посуду періоду бронзи. Значить, посуд волинцевського типу або потрапив сюди, подібно до великокнязівського посуду, пізніше, або, можливо, є одночасовим з поселенням.

Що кружальний волинцевський посуд міг потрапити на поселення одночасово з черняхівським свідчить те, що залягають вони на одному рівні і в одному культурному шарі, а також те, що характерний для Волинцево комплекс пам'яток на Беседівці не знайдений. Це дозволяє висловити припущення, що посуд

¹ Подібні амфори відомі з Ольвії, Танаїса, на півдні Криму в могиляннику Бальбек біля с. Нижні Карализи та в херсонеських похованнях. Вони датуються, як відзначає Т. М. Кніпович та Г. І. Мосберг, III ст. н. е. Т. Н. Кніпович, Танаис, 1949, стор. 72, рис. 28, а, б, в; Г. Н. Мосберг, К изучению могилянников римского времени юго-запада Крыма, СА, VIII, 1949, стор. 117, рис. 4, 1.

² Крім того виявлено уламки ошлакованого посуду.

¹ Кістки бика — 21 особина, з них 7 молодих та 7 дрібних; кози або вівці — 6 особин, кози — 2, свині — 14 особин, з них 2 поросят; коня — 5 особин, з них 1 молода. Разом 48 особин. Дикі тварини: ведмідь — 1 особина, байбак — 1 особина, лось — 1 особина. Вони складають 6% по відношенню до домашніх тварин.

² Між іншим, на розкопі і біля житла знайдено також кістки людини, на деяких кістках є сліди зрізів та обпалу.

волинцевського типу потрапив на поселення тим же шляхом, що і черняхівський і амфора, і що датувати його можна більш раннім часом, ніж це вважалося до цього часу, тобто десь серединою I тисячоліття.

Але незалежно від остаточного розв'язання питання про належність кружального волинцевського посуду до основного комплексу Беседівського поселення, розкопки 1949 р. дозволяють стверджувати, що територія Верхнього Посулля в перших століттях і в середині I тисячоліття н. е. була місцем стику двох само-

стійних культур: більш південної черняхівської, від якої тут зберіглось багато поселень і яку ми в певній мірі знаємо, і якоїсь іншої, північної, більш примітивної, що тепер проявилася в Беседівці.

Можна сподіватися, що в майбутньому будуть знайдені аналогічні Беседівському поселенню пам'ятки і на цій території і далі на північ, і буде доведено, що вони, поряд з пам'ятками типу Харівки, були тими джерелами, з яких складалися пам'ятки волинцевського типу.

Е. В. МАХНО

РАСКОПКИ НА ПОСЕЛЕНИЯХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ н. э. В ВЕРХНЕМ ТЕЧЕНИИ СУЛЫ

Резюме

В верхнем течении р. Сула и в устье впадающей в нее р. Смелая на территории, заключенной между селами Смелое и Недригайлово, Сумской обл., экспедицией Института археологии АН УССР в 1949 г. произведены небольшие разведки на некоторых памятниках черняховского и волынцевского типов. Кроме этого, на поселении черняховского типа в с. Коровинцы и на могильнике волынцевского типа у сел Малые Будки — Константиново были произведены раскопки. Раскопки производились также на вновь открытом, не имеющем еще пока аналогий, поселении у с. Беседовка.

В результате этих работ установлено, что указанная территория густо насыщена типично

черняховскими памятниками (в с. Коровинцы есть два черняховских поселения на расстоянии 2 км одно от другого; такое же поселение открыто около с. Гриневка, в с. Беседовка и на хут. Холодный), соприкасающимися здесь с иными памятниками, принадлежащими более северной, еще не изученной культуре типа Беседовки, характеризующейся лепной посудой баночных форм и наземными жилыми сооружениями.

Можно предполагать, что памятники типа Беседовки были одним из источников для формирования волынцевской культуры, входящей в круг культуры роменско-боршевской.

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ В с. МИКОЛЬСЬКЕ НА ДНІПРІ

На території с. Микольське на Дніпрі, Солонянського району, Дніпропетровської обл., знаходяться залишки поселення культури полів поховань черняхівського типу.

Поселення розташоване на правому березі Дніпра, на другій надзаплавній лесовій терасі; воно витягнуте вздовж східного краю села. Загальна довжина поселення, перерізаного в середній частині балкою Жучою, становить 1 км. Після підняття води греблею Дніпрогесу тераса, а разом з тим і поселення, розмилися водою, внаслідок чого тепер збереглася лише невелика частина території поселення.

Поселення відкрите ще до Великої Вітчизняної війни. В 1940—1941 рр. на ньому проводились розкопки експедицією Інституту археології АН УРСР¹.

В 1940 р. на північ від балки Жучої виявлено частково зруйноване напівземлянкове житло овальної форми з двома східцями, що вели до нього. Житло мало розміри 3,50×2,65 м; стіни збереглися на висоту 0,25—0,6 м від підлоги. В кутку знаходився розвал глиняної печі. Недалеко від напівземлянки відкриті залишки гончарної печі, наполовину розмиті водами Дніпра. Піч мала типову для гончарних горнів будову: двоярусна з горизонтальною перегородкою-черенем, що спирався на підпорний стовп. Збереглися частково топка, вирита в лесі, гранітний підпорний стовп, черинь з жаропровідними отворами і нижня частина стін склепіння верхньої камери. Піч була заповнена уламками посуду культури полів поховань.

В тому ж році проводились розкопки і на південь від балки Жучої. Тут розкриті части-

ни двох напівземлянкових жител овальної форми такого ж типу, як і житло біля гончарної печі. У підлозі жител були поглиблені частини, можливо, господарської ями. Всі три житла мали в заповненні кераміку полів поховань, кістки тварин та ін.

В 1941 р. розкопки, проведені до початку Великої Вітчизняної війни, велись в тих же місцях, що і в попередньому році. Було виявлено 5 ям господарчого призначення, в заповненні яких зустрічались попіл, вуглики, кістки тварин і риб, в одному випадку обгорілі зерна злаків, а також кераміка культури полів поховань.

В 1950 р. на поселенні продовжувались розкопки¹. Завданням загону експедиції 1950 р. було одержання нових матеріалів з метою дальшого вивчення групи пам'яток полів поховань області Дніпровського Надпоріжжя. Ця група пам'яток, розташована на південно-східній околиці території поширення культури полів поховань, становить значний інтерес у вивченні границь цієї культури та ряду інших питань, пов'язаних з історією населення Північного Причорномор'я першої половини I тисячоліття н. е.

В цілому в 1950 р. розкопано 203 м². Як показали розкопки, культурний шар поселення залягає, починаючи від сучасної поверхні до глибини 0,5—0,6 м. Верхня частина його зруйнована оранкою. Найбільша кількість матеріалу припадає на глибину 0,15—0,35 м. Порівнюючи з іншими поселеннями черняхівського типу, культурний шар в с. Микольське на Дніпрі насичений знахідками мало. Власне, значне скупчення матеріалу спостерігалось лише біля жител.

¹ Матеріали експедиції залишилися неопублікованими. Документація експедиції зберігається в науковому архіві Інституту археології АН УРСР; речовий матеріал за 1940 р. — в Київському історичному музеї.

¹ Роботи проводились автором статті з 7 вересня до 15 жовтня. В розкопках епізодично брали участь М. Ю. Брайчевський та О. В. Бодяньський.

Розкоп I, загальною площею 66 м², закладений на південь від балки Жучої біля молочарки (кол. радіовузел) на місці, обмеженому обривом тераси і боковим ярком. В стінці ярка простежувався культурний шар, зокрема скупчення печини і каменів.

У верхніх шарах землі до глибини 35 см зустрічались уламки кераміки полів поховань, печини з відбитками дерев'яних конструкцій, кістки тварин, вуглики. На глибині 35 см від сучасної поверхні з'явилось кілька темних плям. В результаті їх розчистки виявлено залишки кількох будівель, очевидно жител, трохи заглиблених у землю. В заповненні споруд багато попелу, вугликів, грудочок печини та обгорілих кісточок. Це справило вражіння, що споруди згоріли. В західній частині розкопу виявлені витягнуті в ряд дерев'яні стовпи, що були залишками якоїсь пізньої, можливо нещодавньої, будівлі, спорудженої на місці давніх жител культури полів поховань.

Будівля I прямокутної форми, злегка витягнута з півночі на південь, мала розміри 2,7×2,4 м (рис. 1, I). Стінки її вдалося простежити на висоту 15 см від підлоги, яка знаходилась на глибині 45 см від сучасної поверхні. З зовнішнього боку стін споруди знаходились ямки від тонких стовпчиків, розташованих попарно посередині довжини стін. Біля південної стіни збереглися залишки горілого тонкого стовпчика. Одна ямка від стовпчика знаходилась посередині житла. Ямки мали діаметр близько 10 см і глибину 15—20 см. Безперечно, стовпчики належали дерев'яній конструкції стін споруди, які, судячи із знахідок глиняної обмазки, обмазувались зверху глиною.

В південно-східному кутку знаходилась досить велика і глибока яма, в плані майже трикутної, а в розрізі грушвидної форми. Довжина ями по лінії схід — захід — 1,30 м, по лінії північ — південь — 0,95 м, глибина — 0,75 м від рівня підлоги. Заповнення ями не відрізнялось від заповнення всього житла. Треба думати, в свій час яма була місцем схову харчів чи інших речей домашнього вжитку.

В гумусному заповненні будівлі, насиченому грудочками печини і вугликами, виявлені уламки посуду полів поховань, точильний брусок з пісковика (табл. I, 9) та кістки тварин і риб.

В самій будівлі слідів печі не виявлено. Але на віддалі 40 см від північної її стінки відкритий добре збережений черень печі, округлої форми, діаметром 1 м. Черень мав два шари глиняної обмазки, під якою знаходився шар великих гранітних каменів. На черені знайдено кілька уламків кераміки полів поховань. Навколо череня ніяких ознак іншого житла не виявлено. Слід думати, що ця піч знаходилась на

відкритому місці і, можливо, була пов'язана з будівлею I.

Будівля II знаходилась за 1 м на захід від першої (рис. 1, II). Вона мала майже квадратну форму, з орієнтацією північ — південь. Розміри її 2,4×2 м. Стіни збереглися на висоту 10—12 см від підлоги.

З зовнішнього боку будівлі II виявлено 5 ямок від тонких стовпчиків діаметром 10 см і глибиною 18—35 см. До південно-західного кута будівлі ззовні прилягав завал печини витягнутої форми, що лежав компактною масою

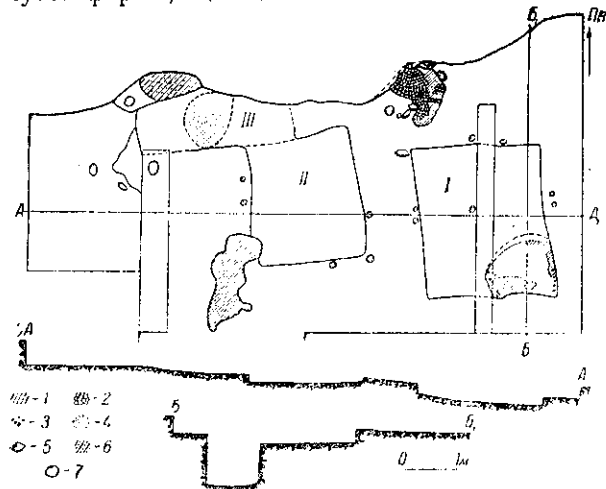

Рис. 1. Залишки будівель на розкопі I. I — будівля № 1, II — будівля № 2, III — будівля № 3, 1 — печина; 2 — черень; 3 — вуглики; 4 — попіл; 5 — камінь; 6 — перспалена земля; 7 — ямки.

(розміри його 1,8×0,7 м). Компактний характер завалу і відсутність його в інших частинах будови свідчать про те, що це завал не стіни, а скоріше дуже зруйнованої печі. Очевидно, ця піч, як і піч будівлі I, знаходилась за будівлею, поруч з нею.

У заповненні будівлі II траплялись грудочки печини, кістки тварин, уламки посуду полів поховань та частина точильного бруска з пісковика. Серед розвалу печини біля південно-західного кута будівлі також зустрічались уламки посуду полів поховань та дрібні кісточочки.

Відсутність печей у виявлених будівлях, можливо, свідчить про те, що це були літні житла. Можливо також, що в цих будівлях існували відкриті вогнища (таке вогнище виявлено в житлі на розкопі II), від яких при короткочасному існуванні житла не залишилось помітних слідів.

Будівля III прилягала впритул до будівлі II і була в значній мірі зруйнована ярком (рис.

1, III). Збереглися лише частково південна, західна і східна стіни. Судячи з розмірів південної стіни (2,8 м) та напрямку східної і західної

будівлю III; вона знищила частину будівлі III і була заглиблена в землю більше останньої. Рештки її, що знаходилися біля самого краю

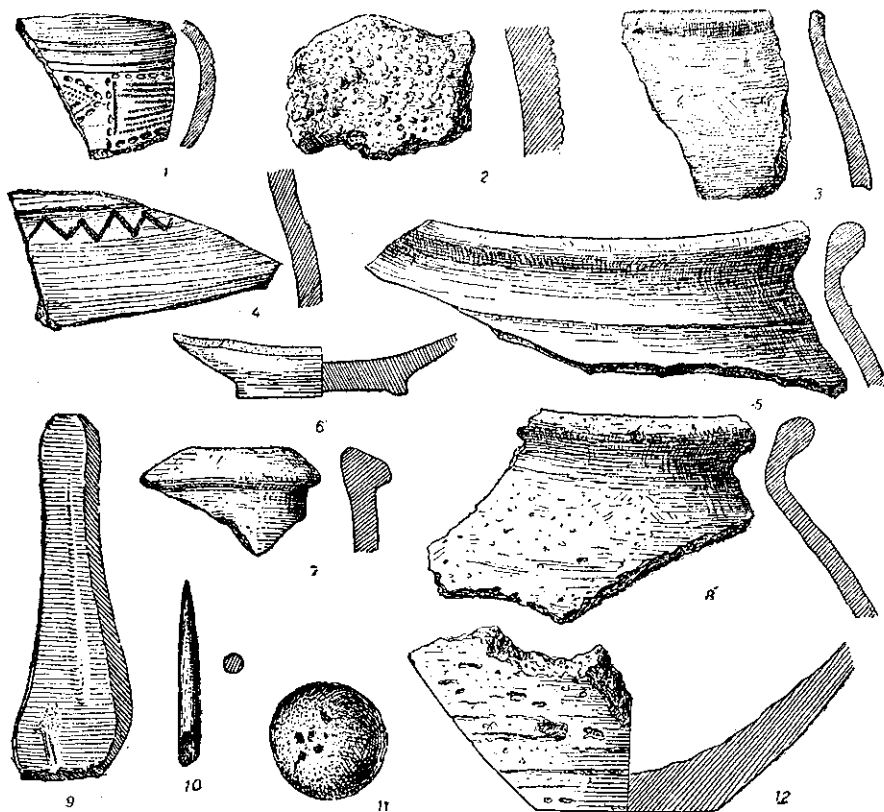

Табл. I. Матеріал із розкопок на поселенні: 1, 4, 6 — уламки кружалного посуду з лощеною поверхнею; 2, 3 — уламки ліпного посуду; 7 — уламок горла вузькогорлої амфори; 8, 12 — уламки кружалного посуду з шершавою поверхнею; 9 — точильний брусок; 10 — кістяна проколка; 11 — розтиральник зернотерки.

стіг будівля мала приблизно таку ж форму, розміри і орієнтацію, як і дві попередні. Стіни її збереглися на висоту 15 см від рівня підлоги.

Прилягання будівлі III впритул до будівлі II так, що їх поглиблені частини сполучались між собою, здавалося б давало підставу припустити, що обидві будівлі належали одній, більшій будівлі. Але те, що одна будівля прилягала перпендикулярно до другої і не була її продовженням, заперечує це припущення. Скоріше будівлі були різночасні.

У заповненні будівлі III було дуже багато попелу, уламків кераміки полів поховань, дрібних кісточок.

На захід від будівлі III збереглися дуже незначні залишки ще двох споруд, майже цілком знищених ярком. Одна з них була більш ранньою, ніж будівля III, оскільки остання перерізала її (рівень її підлоги вищий за підлогу будівлі III). Друга споруда, навпаки, пізніша за

ярка, заповнені товстим шаром перепаленої землі.

Біля розкопу I закладено ще три розкопи, з метою встановлення наявності поблизу ще інших жител. Розкопи виявились майже зовсім без знахідок. Тому можна було вважати, що дана група будівель була вичерпана.

На північ від устя балки Жучої, на городі громадянина Сірченка, де на поверхні зустрічається досить багато уламків кераміки полів поховань, було розбито чотири розкопи, в яких виявлений культурний шар полів поховань до глибини 0,5 м.

В одному з них, а саме в розкопі II, на глибині 0,3 м помічена зольна пляма. Для виявлення її розкоп поширений до 50 м². Розчистка плями показала наявність тут житла (будівля IV), частково заглибленого в землю (рис. 2). Заглиблення, яке збереглося від житла, мало неправильну форму, яка найбільше наближа-

лась до овальної. Витягнуте з північного сходу на південний захід, житло мало розміри $5\text{ м} \times 4,40\text{ м}$. Стіни його збереглися на висоту $32\text{—}40\text{ см}$ від давньої підлоги. Ямок від стовпів не виявлено. Лише одна ямка діаметром 18 см і глибиною 30 см знаходилась біля стінки в південній частині житла.

В північній частині житла, під північною стінкою знаходилась велика і глибока яма майже правильної круглої форми, діаметром $1,95\text{ м}$ і глибиною 2 м від підлоги житла. Заповнення ями такого ж характеру, як і заповнення всього житла. Це — гумусна земля, насичена уламками кераміки, кістками тварин, попелом. На самому дні ями знаходились 13 гранітних каменів, складених в купу, серед яких був розтиральник зернотерки (табл. I, 11). Серед каменів лежали кістки тварин: 22 кістки бика (1 особина), 22 кістки птиці (1 особина) і 1 кістка собаки.

Можна думати, що яма в свій час була льохом, де зберігались запаси та інші цінні речі. Знайдені на дні кістки, можливо, і є рештками запасів, що лежали в ямі. Під час проживання людей в будівлі глибока яма обов'язково мусила прикриватись зверху дерев'яним покриттям.

З південного заходу до будівлі примикала яма овальної форми, розмірами $1,4 \times 1\text{ м}$. Дно ями було на одному рівні з підлогою житла. Можливо це був вихід із житла.

У заповненні житла і його найближчому оточенні було багато знахідок. Гумусне заповнення житла насичене попелом, великими грудками слабообпаленої обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій і часом плоскою зворотного боку, камінням, кістками тварин і великими уламками глиняних посудин. Тут же були знайдені невеликий уламок вінця червонолакового глечика, фрагмент скляного бокальчика, кістяна проколка (табл. I, 10), заготовка для прясла із стінки амфори.

Велика кількість кераміки і кісток у житлі, наявність привізних виробів (червонолаковий і скляний посуд, уламки амфор), великі розміри житла з глибоким льохом, — все це дає підставу думати, що жителі напівземляки належали до заможного прошарку населення.

Переходячи до характеристики археологічного матеріалу, добутого під час розкопок 1950 р., необхідно відзначити, що в усіх розкопах, закладених на поселенні, і в усіх виявлених в них об'єктах склад знахідок був однаковий. Однаковий склад знахідок, зокрема кераміки, був і на різних глибинах культурного шару, що свідчить про те, що поселення мало, один культурний шар і існувало не дуже довгий

час¹. Все це дає нам право характеризувати добутий матеріал в цілому.

Основну масу знахідок на поселенні становить кераміка і кістки тварин.

Серед кераміки (всього знайдено 834 уламки) досить значну групу складали уламки ліпного посуду. Ця група становила майже третину всього керамічного матеріалу. В групі посуду, виготовленого на гончарському крузі, більшість становила старанно виготовлена кераміка з лощеною або гладкою поверхнею, меншість — кераміка з шершавою поверхнею.

Ліпний посуд виготовлявся з неочищеної глини з домішкою крупного піску, мав сірий або бу-

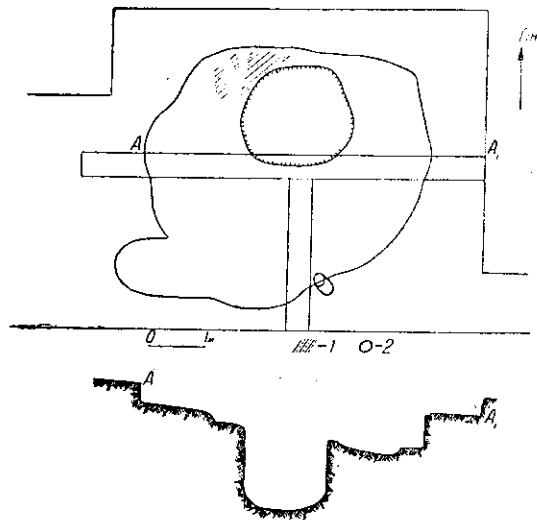

Рис. 2. Залишки житла (будівля № 4) на розкопі II: 1 — обпалена земля; 2 — яма.

рий колір і був слабо обпалений. Уламки належали, головним чином, злегка округленим горщикам із слабо відігнутими вінцями на плоскому дні (табл. I, 3). Поверхня посуду в більшості шершава, але в окремих випадках ліпні черепки мали лощену поверхню, а також навмисне ошершавлену від посипання сирих посудин піском (типу Пражева, табл. I, 2). Часом посуд мав орнамент у вигляді борозенок, хвилястої лінії, в одному випадку — защипів по вінцям.

В групі кружальної кераміки переважає старанно виготовлений посуд із добре відмученої сірої глини з лощеною поверхнею, найчастіше сірою, часом чорною, а ще рідше червонуватою. До цієї ж групи слід віднести і посуд, виготовлений з добре відмученої глини з гладенькою, але не лощеною поверхнею.

¹ Крім шару культури полів поховань, на поселенні зустрічались лише поодинокі уламки посуду епохи бронзи.

Головною формою цієї групи кераміки були різного розміру біконічні миски, головним чином, «відкритої» форми, в яких діаметр вінець приблизно рівний діаметру бочка. Крім того, на поселенні знайдено уламок лощеного горщика, три ручки і горло глечиків та уламок кубка, прикрашеного пунктирним орнаментом (табл. I, 1).

Дно посудин з лощеною поверхнею, як правило, мало кільцеву ніжку (табл. I, 6), бочок — гострий злам. Серед вінець знаходимо відігнуті, прямі та горизонтальні. Типи орнаменту в цій групі досить різноманітні. Тут зустрічаються рельєфні валики, горизонтальні борозенки, пунктирний орнамент, виконаний зубчастим коліщатком, косі канелюри, пролощений зигзаг (табл. I, 4) та пролощену косу сіточку.

Третю групу кераміки складав кружальний посуд з шершавою поверхнею, виготовлений з сірої глини з домішками крупного, а іноді і дрібного піску. Ця група посуду переважно представлена округлобокими горщиками середнього розміру з відігнутими вінцями на плоскому дні (табл. I, 8, 12). Невелика частина уламків посуду мала на поверхні характерні для кераміки полів поховань ямки і борозенки — сліди від випадання домішок або переміщення їх при підправці поверхні посудини. Іноді посудини були орнаментовані лінійним орнаментом у вигляді горизонтальних борозенок.

На поселенні знайдено невелику кількість уламків привізної кераміки із Північного Причорномор'я, головним чином амфорної. Всього знайдено 17 уламків амфор цеглистого або сіруватожовтого кольору. Серед них дві округлі в перетині ручки, одна гладка, а друга з подовжнім рельєфним валиком, уламок горла вузькогорлої амфори з потовщеними вінцями (табл. I, 7) і стінки амфор, гладенькі або з горизонтальними жолобками.

Крім амфорної кераміки, з числа привізної, на поселенні знайдений уламок вінець невеликого червоноглининого глечика зі слідами червоного лаку на поверхні.

Друге місце після кераміки за кількістю знахідок займали кістки свійських і диких тварин, а також птиць і риб (всього близько 400 уламків). Серед визначених І. Г. Підоплічком кісток були такі: кістки бика (5 особин), кози-вівці (2 особини), свині (2 особини), птиці (2 особини), коня (1 особина), собаки (1 особина), зайця (1 особина), косулі (1 особина), бобра (1 особина), осетра (1 особина) і сома (1 особина).

Крім зазначених речей, на поселенні знайдено також два точильні бруски із пісковика,

прямокутні з розширеними кінцями (табл. I, 9), розтиральник зернотерки (табл. I, 11), кістяна заполірована проколка (табл. I, 10) і 6 уламків скляного бокальчика з прозорого скла, з злегка потовщеними вінцями і двома невеликими валиками під ними.

Матеріал розкопок 1940—1941 рр. близький за своїм характером до матеріалу 1951 р. Однаковий характер мали керамічні знахідки — окремі типи посуду і їх кількісне співвідношення, форма і орнаментация. Крім кераміки і кісток тварин, під час старих розкопок було знайдено глиняні прясла і грузило, кістяні гребінь і дві проколки, уламок залізного ножа, розтиральник зернотерки, точильний брусок і уламок бруска.

Вивчення археологічних матеріалів, добутих в с. Микольське на Дніпрі протягом трьох років, дозволяє визначити поселення як ранню пам'ятку черняхівського типу.

Про це свідчить, насамперед, співвідношення різних типів кераміки, виявлених на поселенні. Привертає увагу велика кількість кружального посуду з лощеною поверхнею і досить багато ліпного посуду, в той час як кружальна кераміка з шершавою поверхнею ще не становить переважаної групи.

Таке співвідношення керамічних типів, як вважають дослідники культури полів поховань, характерне для ранніх черняхівських комплексів. Подібний склад кераміки був у нижніх шарах таких поселень, як Ягнятин¹, Кантемирівка² та ін.

У пізньочерняхівський час різко зменшується кількість ліпного та кружального посуду з лощеною поверхнею за рахунок збільшення кружального посуду з шершавою поверхнею. Такий склад кераміки був у верхніх шарах названих поселень та на пізньому поселенні культури полів поховань у с. Костянець³.

Цікаво відзначити, що серед кераміки поселення в с. Микольське на Дніпрі, в цілому типово черняхівської, траплялась в дуже невеликій кількості ліпна вилощена кераміка більш давнього типу. Відзначимо також знайдену у 1940 р. досить високу вузьку кільцеву підставку ліпної миски, близьку до підставок зарубинецької кераміки⁴. Ці знахідки показують, що на поселенні ще не були забуті старі дочерняхівські типи посуду.

¹ Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, К., 1952, стор. 156—157.

² Є. В. Махно, Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, К., 1952, стор. 235—236.

³ М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р., АП, т. III, К., 1952, стор. 376—377.

⁴ Матеріали Корчоватівського могильника.

Типи жител на поселеннях полів поховань ще недостатньо вивчені для того, щоб на основі конструкції можна було датувати пам'ятку. Але типи будівель, відкритих в с. Микольське на Дніпрі, можна зустрінути в ранніх пам'ятках культури полів поховань.

Всього за три роки розкопок відкрито сім жител, частково заглиблених у землю. Три з них були прямокутної форми і невеликих розмірів. Форма інших чотирьох лишилась не зовсім ясною, оскільки заглиблення, що збереглись від жител, мали неправильну, близьку до овальної форму.

Житла, прямокутні невеликих розмірів або овальні, відомі в ранніх черняхівських комплексах, а також у дочерняхівських групах пам'яток культури полів поховань. Так, одно з ранніх жител черняхівського поселення в с. Жуківці віднесене автором розкопок до I—II ст. н. е., мало овальну форму¹.

Прямокутні невеликого розміру житла відкриті на поселенні зарубинецького типу в с. Великі Дмитровичі, досліджуваному в 1950 р. Є. В. Махно. На поселеннях липицького типу (рання група пам'яток полів поховань Верхнього Подністров'я) в селах Незвисько і Новосілка Костюкова виявлені житла овальної форми або прямокутні, невеличкі за розмірами².

Житла в пізніх черняхівських комплексах завжди прямокутні, але досягають більших розмірів (Лука-Врублівецька, Костянець, Ягнятий, Кантемирівка, Жуківці)³.

Наведені дані дозволяють віднести поселення в с. Микольське до ранніх пам'яток черняхівського типу і датувати його приблизно II—III ст. н. е.

Деякі інші знахідки на поселенні можуть в свою чергу підтвердити думку про датування поселення цим часом. Такими знахідками є невеликі уламки горла вазькогорлої амфори, червонолакової посудини невисокої якості та скляного бокальчика.

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 157—159.

² M. Smiszko, T. Sulimirski, K. Myczkowski, Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski, Lwów, 1934.

³ Е. А. Симонович, Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Лука-Врублівецька), «Археологія», т. V, К., 1951, стор. 107; М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР в 1947 р., АП, т. III, К., 1952, стор. 379; Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція; Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань, АП, т. III, К., 1952, стор. 155, 234; Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 151.

Матеріали поселення в с. Микольське на Дніпрі становлять певний інтерес для визначення південних границь черняхівських пам'яток.

Основною територією пам'яток черняхівського типу, як відомо, є смуга лісостепу. Разом з тим в результаті археологічних досліджень, проведених на півдні УРСР, особливо за останні роки, тут був відкритий ряд пам'яток перших століть нашої ери, близьких до черняхівських. В зв'язку з цим постало питання про те, як далеко на південь заходять пам'ятки культури полів поховань, зокрема черняхівські, і чи є відкриті на півдні пам'ятки справжніми черняхівськими.

Вивчення археологічних матеріалів Надпоріжжя, що відноситься вже до степової смуги, показує, що в цій області існують пам'ятки, які нічим істотним не відрізняються від більш північних черняхівських. Прикладом може бути поселення в с. Микольське на Дніпрі. Характерними для черняхівських поселень є житла з стінами, спорудженими на дерев'яній основі і обмазаними зверху глиною. Ми вже наводили аналогії в пам'ятках полів поховань відносно форми жител. Часткове заглиблення жител, порівнюючи із стародавньою поверхнею землі, також зустрічається на черняхівських поселеннях (Лука-Врублівецька, Жуківці, Кантемирівка, Єрківці)¹. На черняхівських поселеннях зустрічались і печі за межами жител та ями-льохи під підлогою жител (Неслухів)². Дуже поширеними на черняхівських поселеннях були відкриті вогнища. Типовою для ранніх черняхівських комплексів є кераміка поселення.

У Надпоріжжі відомі по розвідкових роботах і інші поселення з типовою черняхівською керамікою. Відомі могильники з типовими черняхівськими обрядами поховань у вигляді трупоспалення і трупопокладення та характерним інвентарем.

Слідів більш сильних південних впливів у Надпорізьких пам'ятках не спостерігаємо³. Кількість імпортного (з півдня) матеріалу тут дуже невелика, така ж, як і в пам'ятках лісостепової смуги.

Таким чином, незважаючи на те, що основ-

¹ Див. праці, зазначені вище, а також В. М. Даниленко, А. Д. Столяр, Переяславська маршрутна експедиція, АП, т. III, К., 1952.

² М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, «Археологія», т. II, К., 1948, стор. 110; його ж звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові в 1946 р., АП, т. I, К., 1949.

³ Цього не можна сказати про східні впливи, які в якійсь мірі все ж помітні на керамічному матеріалі черняхівських пам'яток Надпоріжжя, особливо пізніх черняхівських.

ною територією черняхівських пам'яток була смуга Лісостепу, в Надпоріжжі ми також знаходимо групу черняхівських поселень, які свідчать про заселення цієї території від початку I тисячоліття н. е. слов'янами. Очевидно, слов'ян приваблювали сюди землі, розташовані на водному шляху, особливо в місці, де всі, хто їхав по Дніпру, обов'язково мусили зупинитись для переправи через пороги.

Щождо території Нижнього Дніпра, на південь від колишніх порогів, то на думку дослідників цієї території в останні роки (Є. В. Махно, М. І. Вязьмітина, А. В. Добровольський) основна маса розташованих там поселень і городищ перших століть нашої ери і типом жител і керамікою значно відрізняються від черняхівських. В них є лише елементи черняхівської культури.

А. Т. БРАЙЧЕВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ЧЕРНЯХОВСКОГО ТИПА В с. НИКОЛЬСКОЕ НА ДНЕПРЕ

Резюме

В 1950 г. продолжались раскопки на поселении черняховского типа в с. Никольское на Днестре, начатые еще в довоенные годы.

В южной части поселения была раскрыта группа небольших построек, очевидно жилищ, прямоугольной формы, немного углубленных в землю. В северной части поселения обнаружено большое, частично углубленное в землю, жилище, неправильной, приближающейся к овальной формы, которое имело глубокую яму-погреб и большое количество находок, в том числе обломки нескольких привозных из-

делий. Надо думать, жилище принадлежало представителю зажиточного слоя населения.

Материал, обнаруженный на поселении, в частности состав керамики (значительное количество лепной и кружальной лощеной посуды), позволяют считать этот памятник ранним черняховским и датировать его примерно II—III в. н. э. Поселение вместе с другими памятниками Надпорожья составляет наиболее южный район массового распространения черняховских памятников на Днестре.

ПАМ'ЯТКИ
АНТИЧНОГО ЧАСУ

Л. М. СЛАВІН

РОЗКОПКИ ОЛЬВІЇ В 1949—1951 рр.

Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр. були далшим продовженням робіт минулих експедицій. Розкопки, що проводилися систематично з року в рік, мали розв'язати ряд важливих завдань, пов'язаних з дальшим з'ясуванням топографії, планування і благоустрою міста, його домобудівництва, на розкриття нових пам'яток різних галузей матеріального виробництва Ольвії.

У відповідності з цими завданнями, роботи ольвійської експедиції 1949—1951 рр. велись на чотирьох ділянках: 1) на ділянці *Е* (південний бік центральної частини верхнього міста), де проводилося далше розширення виявленої тут агори — центральної міської площі, з її переважно громадськими та іншими парадними будівлями; 2) на ділянці *А* (північний бік центральної частини верхнього міста), на якому продовжено розкриття великого жилого будинку IV—II ст. до н. е. і більш ранніх будівель, що знаходяться під ним; 3) на ділянці *И* (в північно-східній частині верхнього міста), де досліджувалися жилі будівлі та інші спорудження східного боку південної площі верхньої тераси; 4) в районі цитаделі післягетського часу (в південній частині верхнього міста).

Особливо значними були розкопки 1949 і 1951 рр., які здійснювалися протягом тривалого часу. Експедиційні роботи 1950 р. проводилися в самій Ольвії в незначному обсязі; основні зусилля були спрямовані на вивчення поселень ольвійської периферії.

Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр. на всіх ділянках закінчилися досить важливими відкриттями, які значно посувають вперед справу вивчення історії, культури і міського устрою Ольвії. Нижче викладаються коротко основні результати розкопок Ольвії в 1949—1951 рр.¹

¹ Див. також: Е. И. Леви, Итоги ольвийской экспедиции, КС ИИМК, вып. XXXVII, стор. 173—184; Л. М. Славин, Древний город Ольвия, К., 1951, стор. 28 і далі.

Ольвійські експедиції 1949—1951 рр. проводилися Ольвійським заповідником АН УРСР разом з Інститутом археології АН УРСР та Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР¹.

Ділянка *Е*

Одним з основних пунктів експедиційних робіт 1949—1951 рр. була ділянка *Е*, яка розкопувалася у післявоєнні роки систематично із року в рік. За цей час тут були зроблені відкриття, які привернули до себе загальну увагу.

Найважливішим з усього, що вдалося зробити на ділянці *Е*, було виявлення центральної міської площі досить значних розмірів, яка існувала тут на протязі всієї догетської епохи — факт уперше археологічно встановлений в топографії Ольвії².

На захід від розкритого в 1946—1948 рр. торгового ряду з 7 або 8 лавок, було закладено ряд квадратів, які прорізали увесь прилеглий район у багатьох місцях. Скрізь були зафіксовані залишки великої площі, на якій вдалося встановити три горизонти нашарувань череп'яної вимостки (рис. 1), з яких найраніший, що відноситься до кінця VI ст. до н. е., лежить зовсім близько до материка, від якого його відокремлює тонкий (до 0,2 м) зольно-глинистий прошарок. Розміри площі встановити ще не вдалося. Проте з'ясувало-

¹ Експедиції працювали в такому складі: Л. М. Славин (начальник); Т. М. Кніпович, О. І. Леві, О. М. Карасьов, С. І. Капошина, Ф. М. Штігельман, Б. М. Рабичкін (керівники загонів); учасники: О. І. Вошиніна, Я. В. Доманський, І. Д. Ратнер, Е. С. Гольдфарб, Л. Е. Пінська, А. А. Любимова, Е. О. Петровська, Н. В. Хижинська, Л. А. Мартинковський, П. Я. Юдичський. Крім того, в експедиціях брали участь студенти-практиканти Ленінградського, Київського та Львівського університетів, а також співробітники ряду музеїв Української РСР.

² Е. И. Леви, К вопросу об ольвийской агоре, СА, XXI, М., 1954, стор. 319—342.

ся, що в класичний час вона мала дещо менші розміри, а в елліністичний час площа була трохи розширена і частково перекривала залишки будівель, які раніше тут існували. Агора у цей час займала територію, яка перевищувала 3000 м² (понад 60 м з півночі на південь і понад 50 м зі сходу на захід). В процесі розкриття череп'яних вимосток доводилося переконуватися в тому, що лагодили їх часто, підправляли систематично, як тільки вимостка в тому або іншому місці руйнувалася.

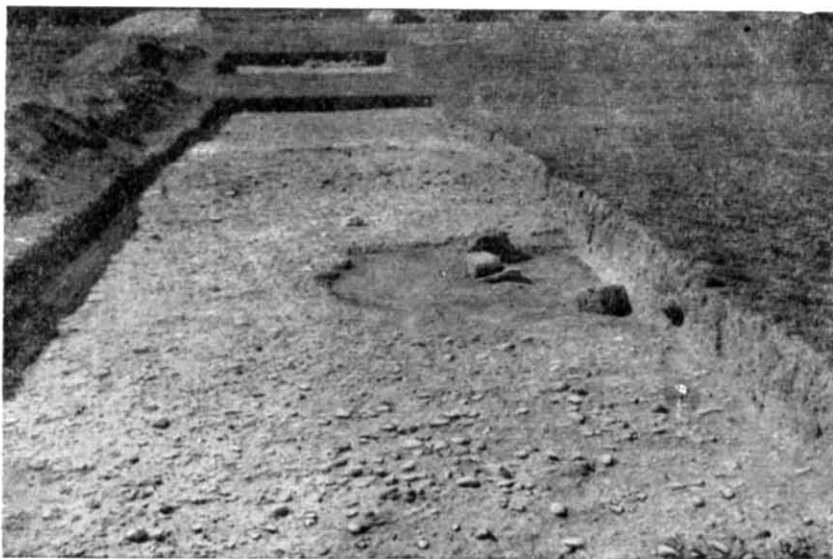

Рис. 1. Агора. Залишки вимостки.

З писемних пам'яток відомо про наявність площі в Ольвії. Проте під час всіх попередніх розкопок не вдалося встановити її місцезнаходження і будову. У звітні роки це завдання було в основному розв'язано.

Наступна за важливістю пам'ятка, відкрита на ділянці *Е*, яка заслуговує особливої уваги, це велике кам'яне водоймище, виявлене ще в 1948 р., але остаточно розкопане в 1949 р. Водоймище в повному розумінні слова є шедевром ділянки, аналогії йому поки що невідомі. Воно було споруджено у V ст. до н. е. і проіснувало до II ст. включно. Стіни і дно його складені з великих, добре обтесаних кам'яних плит. Чудова кладка водоймища є прекрасним зразком будівельної техніки класичного часу (рис. 2).

Всі стіни водоймища збереглися до висоти 11 рядів: ряди, складені з плит, покладених постілью (висота кожного ряду 0,20—0,25 м), чергуються з рядами плит, поставлених на ребро (висота кожного ряду 0,50—0,55 м). Дно

водоймища викладене з старанно обтесаних і насухо пригнаних одна до одної плит вапняку.

Водоймище має такі розміри: довжина (північ — південь) 2,72—2,81 м; ширина 2,01—2,03 м; глибина 3,95 м. В нижній частині воно трохи більше, приблизно на 0,40 м на кожному боці.

В усіх чотирьох стінах є по два ряди прямокутних пазів, розмірами в середньому 0,14×0,07 — 0,10 м, які мали, як видно, певне конструктивне призначення.

У III—II ст. до н. е. водоймище було перебудоване. До цього пізнього часу відноситься плита з жолобом для стоку води у водоймище, яка знаходиться в його північно-західному куті.

На схід від водоймища (у бік схилу в нижнє місто) відкрито ряд кам'яних, сирцевих і підземних споруджень, які існували до другої половини IV ст. до н. е., мали безпосереднє відношення до водоймища і були разом з ним частинами якогось складного гідротехнічного спорудження. У водоймищі зберігалася вода як дощова, так і привозна, яка відводилася для якихось цілей в бік схилу в нижнє місто. Для відведення води були зроблені кам'яні водостоки-канали (кілька кам'яних плит з видовбаним в них жолобом збереглися на місці), а також, можливо, свинцеві труби (невеликий кусок свинцевого предмета, який міг бути частиною такої труби, трапився тут під час розкопок). Водопровідний канал знайдений (з ухилом по ходу стоку) у спеціально ви-

ритій в материку і частково відкритій розкопками (довжиною понад 10 м) підземній галереї, окремі частини якої чергувалися з шахтами у вигляді великих ям, пробитих до рівня основи галереї.

Звертають на себе увагу численні знахідки у засипці водоймища, які датуються, головним чином, II ст. до н. е. В цьому матеріалі найбільше було уламків амфор: одних тільки амфорних ручок з клеймами, переважно родоськими, виявлено понад 400. Найвизначнішою знахідкою водоймища слід вважати виявлену на дні верхню половину мармурової плити з написом, що чудово зберігся і являє собою почесний декрет III ст. до н. е. Як звичайно, він був виданий від імені Ради і народу ольвійського на честь одного херсонесита за його прихильність і любов до Ольвії, за його послуги ольвіополітам, що прибували до Херсонесу. В частині напису, яка не збереглася, очевидно, була відповідна постановка про нагороду або вдячність, якою цей херсонесит був удостоєний за свої послуги. Ця знахідка має виняткове значення для характеристики ольвійсько-херсонесських відношень¹.

З інших знахідок слід відзначити: численні рибки-дельфінчики (близько 650) — факт небувалий при розкопках Ольвії; понад 20 теракот; глиняну ручку жаровні із зображенням голови бика; підвіску з синьої пасти з двобічним рельєфним зображенням бородастої голови у фас та ін.

Дальші розкопки зосереджувались на північній частині агори. В північно-східному куті ділянки *E* розкопано будинок V—IV ст. до н. е., який служив не для проживання, а для якихось громадських цілей (рис. 3). Будинок складався з чотирьох приміщень (*D*, *E*, *Ж*, *И*), витягнутих по одній лінії одне за одним з заходу на схід. Найбільшим було крайнє західне приміщення *D*: довжина 6,30 м, ширина 4,02 м; наступне за ним приміщення *E* було менших розмірів: його довжина 3,40 м, ширина 4,05 м; приміщення *Ж* мало 4,20 м довжини (захід—схід) і 3,95 м ширини (північ—південь); нарешті, приміщення *И* мало 3,85—4,20 м довжини (північ—південь) і 3,95—4,10 м ширини (захід—схід). Східна частина будови припадала на початок схилу в нижнє місто. Звідси відкривався вид на нижнє місто, на широкий водний простір Бузького лиману, на протилежний берег. Тут знаходився і вхід в цей

будинок. Два приміщення цього східного боку будинку були надземними. Два інші приміщення (*D* і *E*) західного боку будинку мали два поверхи: підвальний і надземний. Хоча прямих даних і не виявлено під час розкопок, але можна вважати, що і в західному боці будинку, зверненому до агори, міг знаходитися другий вхід до будинку.

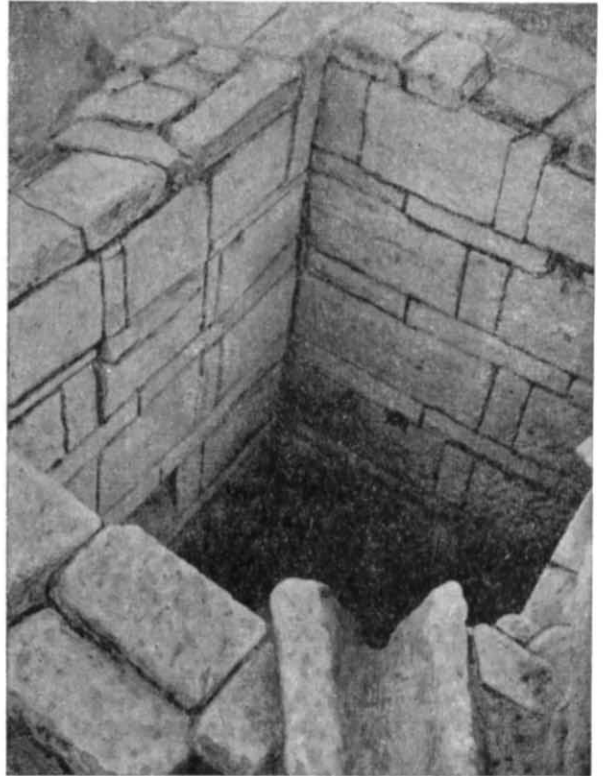

Рис. 2. Агора. Водоймище (з північного заходу).

Приміщення *D* і *E* збудовані особливо старанно. Кам'яні стіни їх підвалів складаються із забутовки, зверненої до земляного обрізу котлована, і внутрішнього облицювання з добре обтесаних вапнякових плит, акуратно складених насухо (рис. 4).

Стіна, що перегороджувала приміщення *E* і *Ж*, заслуговує особливої уваги. Вона складена з сирцю на кам'яній основі з трьох рядів кладки. В середині цієї стіни зберігся дверний проріз шириною 0,90 м, через який приміщення *E* і *Ж* сполучалися. Завдяки добрій збереженості цієї стіни вдалося встановити її структуру. Сирцева стіна була з обох боків оштукатурена глиною (товщина шару 0,02—0,05 м) і побілена. Куски штукатурки з по-

¹ Е. И. Леви, Ольвийский декрет из раскопок 1949 г., ВДИ, 1951, № 1, стор. 173—184.

білкою виявлені на самій стіні і серед руїн будови. По кутах приміщення штукатурка робилася закругленою.

Як видно, такою ж була стіна, що перегороджувала приміщення Ж та И: там частково збереглося тільки три ряди кам'яної основи, сирцю ж і штукатурки не знайдено. Мабуть, і в цій стіні був дверний провіз.

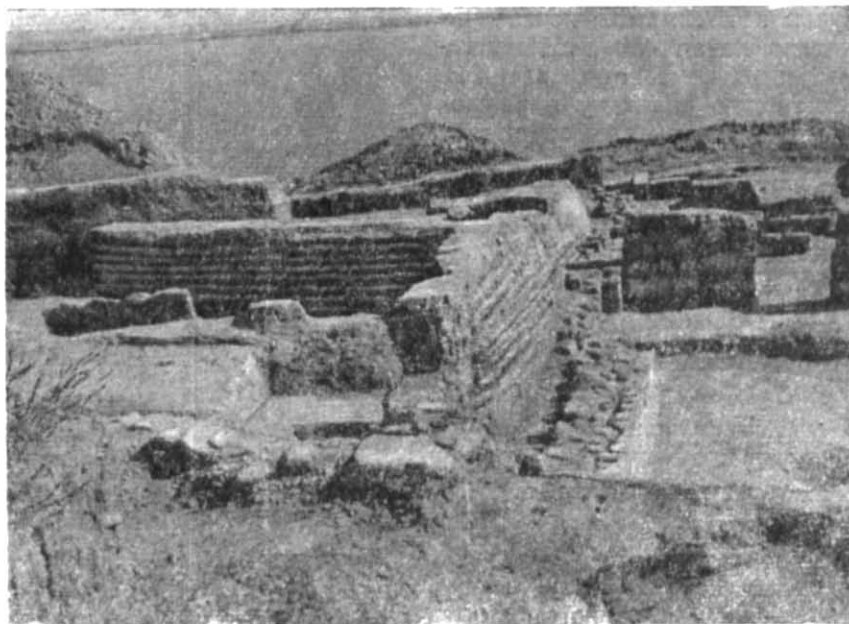

Рис. 3. Агора. Північно-східний розкоп. Праворуч — залишки підвального поверху будинку. Ліворуч — субструкції для стін наземного поверху.

яким сполучалися між собою два східні приміщення.

Кладка кам'яних стін приміщень Ж та И виконана так само, як і в західних приміщеннях, але тут вони збереглися гірше, особливо в приміщенні И, де зафіксовані тільки окремі облицьовувальні плити і групи дрібних каменів забутовки.

Підлога у цих приміщеннях земляна (глинобитна), особливо добре збереглася зольно-глиниста промазка підлоги в приміщенні Д. В центрі приміщення знаходиться глибока яма-погріб, мабуть, господарського призначення, грушовидної форми, вирита в матеріку. Діаметр горловини цієї ями 0,70, діаметр самої ями на глибині 1,50 м (де довелося за умовами техніки безпеки припинити роботи) — 2,75 м.

Слід вказати на знахідку (особливо в західних приміщеннях) великої кількості кусків штукатурки, пофарбованої в білий, чорний, червоний і рожевий кольори.

Все сказане свідчить про те, що примі-

щення цього будинку, як надземного, так і підвального поверхів, були всередині красиво прибрані. Підвальний поверх тут був призначений не тільки для господарських, але й для інших цілей.

Із знахідок в північно-східній частині ділянки слід особливо відзначити фрагменти червонофігурної кераміки: кратера з ниж-

ньою частиною зображення трьох стоячих фігур з посохами; лекіфа з зображенням сидячої жінки. Інтересною є група теракот — фігурка якоїсь тварини, фігурка гуся, теракотові зображення виноградного грона великих розмірів. З інших знахідок слід назвати уламок вапнякового карнизу, розписаного червоною фарбою, канеліровану теракотову підставку для лутерія з штампованим орнаментом у вигляді пальметок поверх початку канелюр, три глиняні невивпалені грузила. Дві знахідки є унікальними: амфорна ручка з клеймом у вигляді відбитка печатки із зображенням у профіль художньо виконаної чоловічої голови; глиняне пірамідальне грузило невеликих розмірів з відбитком печатки у вигляді циліндрика з художньо виконаним зображенням сидячого чоловіка.

На північному боці агори, на схід від того місця, де головна ольвійська вулиця з'єднується з агорою, були розпочаті розкопки великої будівлі громадського призначення. Хоча жодного каменя від цієї будівлі на місці

не виявлено, проте збереглися дуже потужні субструкції, широкі і глибокі, які дають уявлення і про саму будівлю. В тих межах, в яких цю будівлю вдалося відкрити, знаходяться два приміщення.

Субструкції, що починаються за 0,5 м від сучасної поверхні, мають місцями товщину в 1,20 м. Глибина закладки субструкції різна.

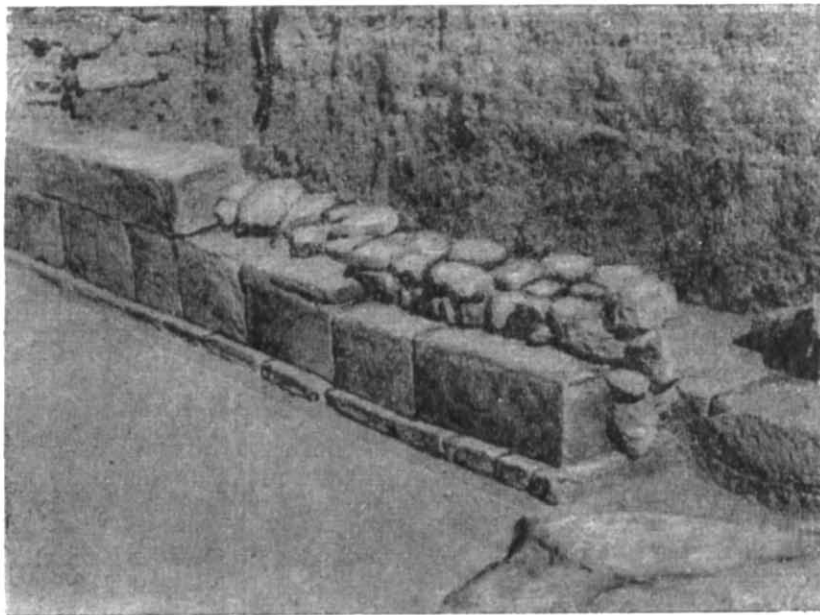

Рис. 4. Агора. Північно-східний розкоп. Внутрішнє облицювання підвального приміщення Е.

Там, де до їх спорудження знаходилися ями, вони опущені до материка. Так, в одному місці субструкція складається з 19 прошарків — 10 лесових і 9 зольних; в другому місці було 14 прошарків; в третьому місці вона складалася з 11 прошарків — 6 глинистих і 5 зольних. Товщина прошарків не буває цілком однаковою, але приблизно вони такі: глинисті прошарки — близько 0,15 м, зольні — близько 0,10 м товщини.

Про храмовий характер цієї будівлі свідчить не тільки потужність споруджених для неї субструкцій і своєрідність плану, а також і знахідки, що відносяться до неї, насамперед епіграфічні пам'ятки. Ніколи за останні десятиріччя в Ольвії одноразово не знаходили стільки фрагментів епіграфічних пам'яток, скільки їх було знайдено при розкопках цього будинку. Всього таких фрагментів виявлено 11. Серед них є і крупні частини ольвійських декретів, і дрібні уламки з кількома літерами на кожному. З крупних фрагментів звертає увагу знайдена на глибині 0,35 м від сучасної поверхні ліва частина верхньої половини плити,

на якій збереглося 18 неповних рядків декрету на честь синів херсонесита Аполонія (розмір букв 10 мм) III ст. до н. е. Верх напису цієї мармурової плити прикрашений низьким фронтоном, на якому плоским рельєфом виконані два вінки. Боки плити оброблені у вигляді пілястра з капітеллю на кожному боці. З трьох акротеріїв фронтону зберігся

тільки один — середній¹. Другий, досить крупний фрагмент розмірами 0,12×0,14 м, також від декрету на мармуровій плиті, вміщує частину семи рядків лівого боку напису.

Малі уламки дають від 2 до 12 букв з 1—5 рядків написів на білому і сірому мрамурі.

З інших знахідок, що доповнюють картину громадського призначення цієї будівлі, а також характер забудови прилеглої до неї частини агори, слід відзначити такі: кілька уламків мармурової скульптури; два уламки п'єдесталу з білого мрамuru; уламок бази колони іонійського ордеру; уламок краю солена, орнаментованого овами; уламки штукатурки, пофарбованої переважно у червоний колір.

Цю картину доповнює відкриття на південь від будівлі кількох плит від крупного постаменту, на якому була укріплена скульптура або плита з написом. Плити були прикрашені рустами. На одній плиті великих розмірів (1,09×0,65 м при товщині 0,23 м), що лежала плиском, знаходилася виім-

¹ Е. И. Леви, Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г., ВДИ, 1953, № 1, стор. 177—183.

ка (0,49 × 0,30 × 0,06 м) вся залита свинцем, що була основою низу вертикально стоячої скульптури або напису.

Нарешті відзначимо також і те, що шари, які мали відношення до будівлі, містять уламки переважно високосортної кераміки: побутової — кухонного і столового посуду тут було набагато менше, ніж це має місце при розкопках жилих будівель.

Однією з особливостей даної ділянки є велика кількість ям, відкритих тут розкопками. Ями ці різного часу і призначення. Одні з них відносяться до архаїчного часу — ранньої пори існування Ольвії, вони переважно призначались для зберігання зерна. Нарешті, звертає на себе увагу той факт, що на цій ділянці, як і взагалі на агорі, знаходиться чимало ям і післягетського часу (коли місто розташовувалося значно на південь від цього району), очевидно господарського призначення.

Найінтереснішими по виявлених в них знахідках були ями № 11 і 13 архаїчного часу і яма № 6 римського часу.

Яма № 11 мала товсту земляну горловину, яка на глибині 2 м від сучасної поверхні переходила в широку яму, заповнену дуже твердим ґрунтом. На глибині 1,50 і 1,25 м від верху горловини у північно-західній і східній частинах знаходились невеликі ніші, одна з них глибиною до 0,70 м. Поруч з ямою № 11 знаходиться яма № 13, яку довелося копати разом з ямою № 11, що була влаштована пізніше ями № 13 і прорізала вузьку горловину останньої. Із знайденого в обох ямах матеріалу архаїчного часу слід відзначити: чернолаковий світильник на двіржки, стагнос, прикрашений орнаментальними смугами червоної фарби, багато уламків навкратійських глечиків, амфори з червоними смугами на тулові.

Яма № 6 мала грушовидну форму, верхній її діаметр становив 1,50, нижній — біля дна 2,70 м. Дно ями знаходилося на глибині 2 м від її верху та 3,40 м від сучасної поверхні. На глибині 1,60 м впритул до південної стіни ями виявлений доброї збереженості кістяк дитини років 8—10, який лежав на спині, головою на захід. Ліва рука витягнута, права зігнута в лікті і покладена на живіт. Ноги трохи зігнуті і підняті в гомілках. Знахідок при кістяку не було. В західній частини ями виявлена частина іншого кістяка, орієнтованого на схід. Від нього збереглася лише частина ніг і таза. Стоп немає, ноги біля кісточок обрубані. Поховання, безсумнівно, римського часу.

Необхідно особливо зазначити, що на цьому північному розкопі відкрито один комплекс архаїчного часу, що заслуговує на особливу увагу: мова йде про одне поглиблення, яке було не ямою, а, можливо, частиною якогось житла, землянкового характеру, що було тимчасовим притулком родини переселенців на перший час після прибуття до Ольвії. Тут виявлена частина підлоги, на ній було багато дрібних вугликів, дрібні камені, попільні лінзи. Є деякі підстави вважати, що зверху у це житло вів хід у вигляді дромоса. Субструкції, що нашарувалися на залишки цього раннього землянкового житла не дали змоги належним чином виявити цей комплекс.

Такі коротко наслідки робіт, проведених на ділянці *Е*. Вони свідчать про те, що тут ми маємо справу з одним із найінтересніших в археологічному відношенні пунктів міської території Ольвії, розкриття якого дає великий і дуже цінний матеріал для вивчення цілого ряду сторін і питань устрою, культури та історії Ольвії.

Роботи на ділянці *Е* провадилися під керівництвом О. І. Леві та О. М. Карасьова.

Ділянка А

У 1949—1951 рр. продовжувалися роботи на ділянці *А* (що називається також *АГД*). Ділянка знаходиться в північній половині центральної частини верхнього міста, на захід від так званого Зевсового кургана. Ділянка *А* належить до пунктів древньої Ольвії, які систематично розкопуються археологічними експедиціями на протязі багатьох років. В результаті, вона являє нині велику, витягнуту зі сходу на захід площу, яка починається біля схилу в нижнє місто і закінчується в кількох сотнях метрів від Заячої балки.

Ділянка *А* в сучасному своєму вигляді дає майже повний розріз через усе верхнє місто і становить великий інтерес, бо тут залягають культурні шари від часу заснування Ольвії до гетського розгрому міста, а також і тому, що поряд з жилими будинками тут є залишки виробничих споруд (металоробних, виноробних), зерносховищ та інших будівель.

Найкраще на цій ділянці представлені жили будинки Ольвії догетської епохи (їх тут відкрито вже дев'ять), які відрізняються один від одного своєю планівкою, будовою та влаштуванням. Завдяки цьому тут зібрано великий матеріал про міське будівництво Ольвії і техніку будівельної справи.

Дослідження 1949—1951 рр. були спрямовані, насамперед на продовження відкриття будинку елліністичного часу, значна частина якого вже була розкопана в 1947 і 1948 рр.

Цей будинок, споруджений у другій половині IV ст., існував до початку II ст. до н. е. За цей час він двічі (перший раз — у першій половині III, другий раз — у другій половині III ст. до н. е.) перебудовувався і ці

Нижче дається короткий опис частини будинку та інших будівельних залишків, відкритих у 1949—1951 рр.¹

Насамперед було повністю відкрите велике приміщення з підвалом прямокутної форми довжиною 4,60 м (захід—схід), шириною 3,10 м (південь — північ), споруджене з кам'яних стін, складених на материку, який залягав тут на глибині 3,60 м від сучасної по-

Рис. 5. Ділянка АГД. Будинок елліністичного часу (з північного заходу).

перебудови залишили свої сліди на стінах та інших частинах будинку.

План всієї відкритої за ці роки частини будинку уявляється зараз таким. Будинок знаходився на розі, утвореному двома вулицями, що перетинаються біля південно-східної частини його (рис. 5). Східний бік будинку займали чотири приміщення: в південно-східному куті було парадне приміщення (4,55×2,76 м); за ним на північ знаходилося друге приміщення, велике — 4,55×5,57 м, відкрите у 1948 р., третє, невеликих розмірів, відкрите в 1949 р., і четверте, відкрите у 1951 р., з великим підвалом. Західний бік будинку займали: в південній частині — приміщення з невеликим підвалом і сіни, що вели з вулиці до двору; далі — на північ — розташовувався великий двір з трьома шарами різночасових замостів (відкритих на площі 7,78×2,95 м). Два нижні рівня замосту складаються з кам'яних плит неправильної форми середніх розмірів, верхній рівень — з черепків і щебеню.

Найкраще збереглася західна стіна підвалу (№ 239, довжина 3,07 м), складена з прямокутних, добре обтесаних кам'яних плит (0,37×0,17 м; 0,31×0,10 м), що збереглися в 13 рядах, висотою 1,98 м. Плити так ретельно підігнані одна до одної, що шви між ними були мало помітні. Саме ця стіна, що відноситься до періоду спорудження будинку, залишилася в первісному вигляді — неперебудованою.

Південна стіна (№ 238; довжина 4,48 м) збудована впритул до західної та східної стін. Техніка кладки цієї стіни (збереглося 11—12 рядів, висотою 2 м) зовсім інша, ніж західної. Розміри плит різні (від 1,15×0,31 м до 0,16×0,16 м), внаслідок чого горизонтальність рядів порушена. Щільність підгонки суміжних плит тут не витримана, а місця-

¹ Описання відкритих в 1947 і 1948 рр. частин будинку див. в статті автора «Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр.», АП, т. IV, К., 1952, стор. 50—52.

ми є навіть і щілини, закладені дрібним каменем або обтісками. Оскільки лицевим був внутрішній бік стіни, зовнішній її бік, що притулений до земляного борту вирізаного для підвалу котлована, був складений з буту.

Від східної стіни, що збереглася гірше трьох інших, уціліли лише три-чотири ряди кам'яної кладки (висотою 1,52 м, довжиною 3,07 м — такою ж, як і у західній стіні). Тут також використані камені неоднакових розмірів, багато з яких вторинного застосування. У східній стіні, поблизу місця її стику з північною стіною, знаходився невеликий проріз (висотою 0,66—0,74 м, шириною 0,90). Перекритий двома рядами кладки стіни № 237. У зв'язку з тим, що у прорізі в середині підвалу лежала кам'яна плита ($0,37 \times 0,35 \times 12$ м), що нагадувала поріг, можна вважати, що тут знаходився хід у підвал. Пізніше верхня частина прорізу була закладена каменем до рівня нового часу.

Від північної стіни (№ 240) підвалу збереглося 9 рядів кладки, висотою до 2,10 м, довжиною 4,58 м (стіна складена, як і дві інші перебудовані стіни підвалу, з каменів переважно вторинного застосування, розмірами $0,65 \times 0,30$ м, $0,58 \times 0,18$ м тощо).

Підвал збудований частково у матеріку, частково на будівельних залишках споруди, яка була тут раніше (у V—IV ст. до н. е.). Підвал мав земляну (глинобитну) підлогу. В підлозі виявлені отвори, які мали форму нижніх частин гостродонних амфор. В 14 отворах збереглися денця амфор IV ст. до н. е.

В підвалі виявлені дрібні уламки штукатурки, пофарбованої у червоний і білий кольори, якою були вкриті стіни підвалу, а, можливо, також і стіни приміщення надземного поверху.

На деяких стінах підвалу місцями збереглися стіни надземних приміщень. Через те, що надземні приміщення були більші їх підвалів, природньо, що їх стіни були довші стін підвалів. Так, наприклад, північні стіни мали — у підвалі 4,58 м, у надземного приміщення 8,55 м. Надземна стіна складена на два лиця з добре оброблених великих каменів правильної форми ($0,18 \times 0,43 \times 0,24$ м; $0,50 \times 0,40 \times 0,29$ м).

Від східної надземної стіни нічого не збереглося, від західної стіни до нас дійшло кілька каменів нижнього ряду, складеного на два лиця.

Є підстави вважати, що надземні стіни збудовані у значній своїй частині з сирцю, завал якого знайдено вздовж північної стіни

підвалу. Сирець зустрічався в зрушеному стані або у вигляді цілих цеглин. Залишки кам'яних надземних стін слід в такому разі розглядати як основи сирцевих стін.

У заповненні підвалу були знахідки, які дозволяють встановити, що засипка підвалу здійснювалася одночасно — пізніше середини III ст. до н. е., під час другої перебудови будинку. Основну масу знахідок складають керамічні фрагменти, насамперед червоноглиняного і сіроглиняного посуду — горщиків, глечиків, тарілок, лутеріїв, а також червоноглиняних мисок з кришками і горизонтальними ручками. Досить багато в засипці підвалу знайдено кришок кружальних посудин.

Взагалі слід підкреслити, що на відміну від попередніх робіт, коли під час розкопок південної частини будинку виявлено мало побутового інвентаря, тепер у північних приміщеннях його знайдено досить багато.

Деяка частина посуду ліпна. Серед уламків є прикрашені насічками по краю, пальцево-нігтьовим орнаментом по вигину тулова або по краю.

Великий інтерес являють фрагменти місцевої кераміки, прикрашеної розписом. Звертає на себе увагу посудина в уламках у формі кухонного горщика з закраїнкою для кришки і з вертикальними ручками; на ясне облицювання (обмазку або покриття) нанесені червоні плями-мазки, очевидно зроблені пальцями. Цікава червоноглиняна тарілка з червоним покриттям по краях у вигляді широких смуг, нанесених червоною фарбою. Зустрінуті плоскі сіроглиняні тарілки, частина яких має червоне і чорне покриття, посудини у формі глечиків з округлим туловом і покриттям ясним ангобом.

Під час розкопок виявлено порівняно значну кількість чорнолакового посуду IV і III ст. до н. е. Сюди відносяться кілики, прикрашені штампованим і різним орнаментом, канфари з накладним орнаментом у вигляді гірлянд плюща або з жалобчастим (канелірованим) туловом, фрагменти рибних блюд (один з таких фрагментів був з риб'ячими кістками) та ін.

З окремих знахідок слід відзначити: золотий масивний перстень з золотим гладким щитком овальної форми і тонким обідком кільця; уламок кістяної пластинки з зображенням відкинутої назад голови качки; уламок ступні лівої ноги від невеликої мармурової статуї на п'єдесталі; підвіска з міді у вигляді сокирки; свинцевий букраній; половина ливарної форми з рожевого каменю для

відливання розеток; кам'яні і глиняні грузила та ін.

Як з'ясувалося перед кінцем розкопок, у межах північної границі розкритої частини ділянки цей будинок не закінчується. До північної стіни (№ 241) приміщення з великим підвалом підходить з півночі нова стіна (№ 242), складена на два лиця, з добре обтесаних кам'яних плит вторинного застосування, від яких збереглися два ряди. Як видно, на північ від розкритої частини будинку (за підвалом) знаходяться ще два приміщення.

Вже вказувалося, що під будинком IV—II ст. до н. е. збереглися залишки більш раннього будинку, який існував тут у V—IV ст. до н. е. Цьому будинку належать кілька кам'яних стін, що порівняно добре збереглися, частина яких, очевидно, була основами для сирцевих стін.

Ще глибше відкриті залишки шару пізньоархаїчного і ранньокласичного часу, добре датованого уламками іонійських і чорнофігурних посудин, зокрема — уламками великих самоських посудин стилю Фікелура.

На цій ділянці одним з найбільших значних будівельних залишків раннього часу є приміщення, розташоване на захід від описаного вище приміщення з великим підвалом. Приміщення, що було, очевидно, невеликим підвалом або погребом квадратної форми (розмірами 1,64×1,60 м), вирізане у материках. Південна стіна приміщення збереглася з 13 рядів сирцевих цеглин (розмірами 0,38×0,08 м), довжиною 1,50 м, висотою 1,05 м, впритул складених до материкового обрізу. Інші стіни цього приміщення, як видно, залишалися материковими. В підлозі знаходилися дві ями того ж часу.

Іншим інтересним комплексом раннього часу, відкритим на ділянці, слід вважати дві великі ями, що знаходились під всіма будівельними залишками. Західна яма (№ 2) складається з земляного погребця і ями над ним. Погріб врізано в материковий ґрунт на 3,18 м, дно його знаходиться на глибині 6,78 м від сучасної поверхні. Погріб мав грушовидну форму з діаметром горловини 1,60—1,81 м і дна — 2,29—2,34 м. В погребі, що датується другою чвертю VI ст., був склад гостродонних амфор. Тут знайдено 8 цілих амфор і 8 амфор в уламках. Частина амфор прикрашена кольоровими смугами (рис. 6), що ідуть навкруги та вздовж тулова, то безпосередньо по глині, то по світлій обмазці. На кількох амфорах є букви або знаки, які, видимо, позначали місткість. Вони відносяться до другої чверті або до середини

VI ст. Серед інших знахідок у погребі звертає на себе увагу група уламків сірого посуду з чудовим чорним лоцінням.

В кінці VI ст. погріб був засипаний, і з цього часу над ним на протязі століття функціонувала яма глибиною 2,05 м в материках також грушовидної форми, верхній діаметр якої 1,68—1,76 м, нижній (дно) 3,24 м. Конструктивно ця яма пов'язана з ямою № 1, розташованою поруч, на схід від ями № 2. Обидві ями в цей час сполучалися підземним підбійним ходом у формі склепіння, виритим у материках (довжина 2,05 м, ширина 3,05 м,

Рис. 6. Ділянка АГД. Дві амфори з ями-сховища VI ст. до н. е.

найбільша висота у центрі 1,26 м), на рівні дна ями № 1.

Яма № 1, заглиблена в материк на 5,12 м, була, таким чином, глибше ями-погребця № 2 і була збудована у другому періоді існування ями-погребця № 2, тобто у пізньоархаїчному і ранньокласичному часі. Вона, очевидно, призначалась для сміття, про що свідчить характер її засипки.

Пізніше, під час перебудови ями-погребця № 2 і з'єднання обох суміжних ям підземним підбійним ходом до глибини 2,50 м, яма № 1 була використана для відходів металообробного виробництва: тут виявлено велику кількість кусків мідних шлаків, мідних предметів, очевидно попсованих під час виробництва, уламки сопел і тиглів, безліч попелу, вугілля тощо. На жаль, покищо не вдалося виявити цю виробничу споруду, проте цілком очевидно, що вона знаходилась десь поруч і що до її комплексу входила і яма-погріб № 2 верхнього ярусу.

Доречно згадати, що під час розкопок району ділянки А, розташованої в центральній частині верхнього міста, дослідники неодноразово виявляли залишки металообробного виробництва VI—V ст. до н. е., велике значення якого для Ольвії цих часів широко відоме: ольвійські металеві вироби користувалися тоді значним попитом на величезній території племен Скіфії і прилеглих до неї

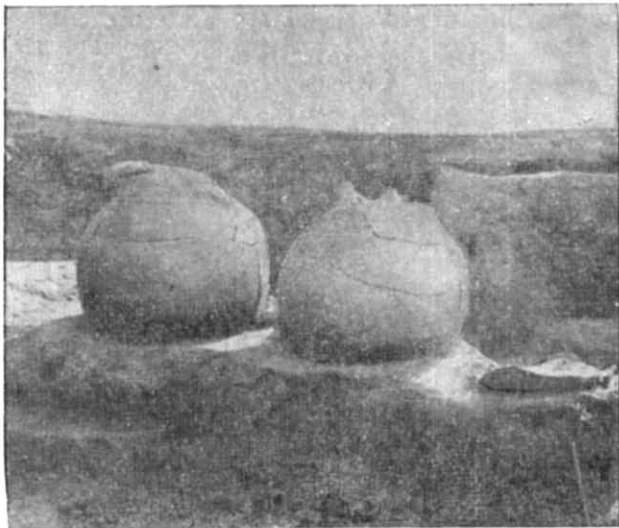

Рис. 7. Ділянка И. Піфоси в підвальному приміщенні південно-східного будинку.

областей — від Уралу до Карпат. Про те, що обробка металів відіграла велику роль в житті Ольвії свідчить і той факт, що металообробні виробництва розміщувалися не на околицях міста або біля його оборонних стін, а саме в центральній частині верхнього міста.

Особливої уваги заслуговує відкриття в ямі-погребі № 2 разом з гостродонними амфорами, ряду знахідок, які безперечно датуються часом заснування Ольвії чи навіть трохи ранішим, ніж прихід греків у Побужжя: 1) двох уламків стінок невеликої мисочки, можливо, у формі черпака, з чудовим чорним лошінням і інкрустованим орнаментом, 2) уламка тонкостінної посудини з слідами ясножовтого лошіння і з різною геометричною орнаментациєю, 3) мідного плоского наконечника стріли листовидної форми з втулкою.

У згаданому вище підвалі архаїчного часу з сирцевою стіною знайдено також уламок ліпної посудини з чорнолощеною поверхнею, прикрашеною інкрустованим геометричним орнаментом.

Наукове значення цих матеріалів дуже важливе.

Роботи на ділянці А проводилися під керівництвом С. І. Капошиної.

Ділянка И

У 1949 р. розкопки проводилися на східному боці південного району верхньої тераси, де зроблено ряд інтересних відкриттів. Насамперед, закінчено розпочате в 1948 р. розкриття великого будинку в північно-східній частині цього боку тераси. Тут виявився напівпідвальний поверх великого, досить солідно збудованого жилого будинку, мабуть, найбагатшого з усіх будівель на верхній терасі. Відкритий розкопками поверх складається з чотирьох приміщень: три приміщення (перше розміром $6,00 \times 5,75$ м, друге — $11,25 \times 4,50$ м, судячи за розмірами, воно було центральним, третє — $4,50 \times 1,60$ м) розташовувалися одне за одним з заходу на схід, четверте приміщення (розміром $4,50 \times 1,85$ м) примикає з півдня до третього. Загальна довжина напівпідвального поверху (з заходу на схід) $15,40$ м, ширина $6,5$ м, в західній і $10,5$ м в східній частині.

Є підстави вважати, що до складу цього будинку входили і інші надземні і підвальні приміщення (будівельні залишки яких або зовсім не збереглися, або збереглися дуже фрагментарно), зокрема приміщення з підвалом, яке правило за склад 57 амфор, відкритий в 1947 р.

Там, де збереглися кам'яні стіни, вони відзначаються солідністю кладки, яка має часто значну ширину, що цілком зрозуміло, коли врахувати стіни верхнього поверху, збудовані на них.

Будинок було досить добре обладнано. Так, в центральне велике підвальне приміщення з півдня вели кам'яні сходи з трьох східців, акуратно складених з добре обтесаних кам'яних плит. По підлозі цього приміщення, яка місцями збереглася, видно, що вона була добре промазана глинистою речовиною. Звертає на себе увагу велика кількість кровельної черепиці, знайденої під час розкопок. Тут же знаходилися куски шгукатурки, пофарбованої в червоний колір.

Крім того, в середині східної частини приміщення виявлено основу прямокутного стовпа, що, очевидно, був підпорою для верхнього поверху: прямокутний камінь ($0,25 \times 0,25$ м, висота $0,29$ м) знаходився на рівні підлоги на другому камені трохи більших розмірів, опущеному під рівень підлоги. Поруч знайдено інший камінь кубічної форми, частково профільований, яким, як видно, завершувався цей кам'яний стовп-пілястр.

Будинок, споруджений в III ст., продовжував функціонувати досить довго і в II ст. до н. е. Можна думати, що верхній поверх цього будинку, повернений своїм фасадом до середньої тераси, було добре видно звідти, і що через це він повинен бути відповідним чином архітектурно оформлений.

Експедиція 1949 р. почала розкопки будинку в південно-східній частині східного бо-

На цій же ділянці в 1949 р. відкрита гончарська піч для випалу посуду. Вона знаходилась біля північного краю південного боку верхньої тераси — над середньою терасою. Збереглася значна частина корпусу печі, який мав овальну форму, висотою 1,04 м (рис. 8). Поперечний діаметр печі (захід—схід) 1,87 м, повздовжній (включаючи і челюсті) — 2,01 м. Стінки корпусу її складені з

Рис. 8. Ділянка *И*. Гончарська випалювальна піч.

ку південного району верхньої тераси. По відкритих будівельних залишках і співвідношенню рівнів залягання підшов стін тут виразно встановлюються три періоди існування будинку, які датуються IV—III ст. до н. е. Поряд з кам'яними стінами, частина стін була складена з сирцевих цеглин. Збереглися також і залишки субструкцій, що були, мабуть, фундаментами для стін надземного будинку.

Відкриті будівельні залишки належать підвалу, який правив за сховище продовольчих запасів, очевидно риби і, можливо, інших продуктів, що зберігалися в амфорах і піфосах. Амфори стояли рядами майже впритул одна до одної. На жаль, вони виявилися дуже фрагментованими.

Великий інтерес являють відкриті в цьому підвалі два майже цілі піфоси великих розмірів (рис. 7), висота одного з них 1,60 м, діаметр 1,36 м. Знайдено також нижню частину третього піфоса, пошкодженого і скріпленого свинцевими скріпами ще в давнину.

кількох шарів глини з домішкою соломи, товщиною до 0,10 м. Піч мала топочне і випалювальне відділення. Челюсті топочного відділення, складені з трьох кам'яних плит у вигляді букви П, звернені на північ. Топочне відділення заповнене попелом, великою кількістю керамічного шлаку і уламками посуду, який тут випалювали. Збереглася частина череня з люфтами — отворами, через які полум'я проходило з топочного відділення у випалювальну камеру.

Слід нагадати, що на північній верхній терасі ділянки *И* в 1928—1932 рр. було відкрито ряд подібних випалювальних печей. Піч 1949 р., як і раніше відкриті печі, датується часом близько початку нашої ери. Таким чином, цей значний керамічний виробничий район виник відразу ж після відбудови зруйнованої гетами Ольвії — факт, досить важливий для історії міста. Як свідчать керамічні уламки, в печі випалювалися глечики червоного з переходом в сірувато-жовтуватий колір, з реберчастими ручками, вкритими ясносірим ангобом.

Крім того, в 1949 р. зроблені інтересні відкриття і на некрополі ділянки *И*, який датується архаїчним і ранньокласичним часом. Тут відкрито три поховання дітей в гостро-

захищала північні межі міста післягетської епохи на першій поперечній балці.

Ці розкопки Б. В. Фармаковського, згідно з загальним тогочасним планом його дослі-

Рис. 9. Ділянка *И*. Дитяче поховання в амфорі класичного часу.

донних амфорах (рис. 9), подібні тим, які неодноразово траплялися на цій ділянці і в попередні роки.

Крім знахідок, згаданих вище, в складі речової колекції 1949 р. звертають на себе увагу і інші унікальні знахідки. Вкажімо на уламок форми для великого теракового рельєфа визначної художньої якості — збереглася частина форми тильного боку жіночої голівки у високому головному уборі. Викликає інтерес ряд теракот (рис. 10—12) і ливарних форм, знайдених на цій ділянці. Звертають на себе увагу уламки вінець піфосів з вирізаними на них знаками або буквами, серія грузил з буквами та багато інших знахідок.

Розкопки ділянки *И* проводилися під керівництвом Т. М. Кніпович.

Розкопки цитаделі

Серед ділянок древньої Ольвії, що залишилися досі мало дослідженими, являючи разом з тим великий інтерес для вивчення ряду питань топографії і забудови міста, південна частина верхнього міста займає особливе місце.

Ця ділянка вперше досліджувалася Б. В. Фармаковським 50 років тому: в 1903—1904 рр. ним розкопувалися міські оборонні споруди, які захищали південно-західні межі Ольвії на Заячій балці; в 1905—1906 рр. розкопувалася потужна оборонна стіна, яка

мали на меті встановити межі древнього міста, систему його планування та характер забудови. Завдяки цим роботам Б. В. Фармаковський дістав певний матеріал для висновків про планування і забудову цієї частини Ольвії.

Встановлено, що південна частина верхнього міста була заселена на всьому протязі його існування — від часу заснування колонії до найпізнішого періоду його життя. Б. В. Фармаковський встановив, що південний кут верхнього міста був у післягетську епоху цитаделлю — фортецею міста, огороженою потужними оборонними стінами.

У 1924 р. Б. В. Фармаковський знову повернувся до вивчення цитаделі. Біля першої поперечної балки ним були відкриті залишки храму, що висвітлювало, нарешті, значення великої кількості епіграфічних пам'яток з ім'ям Аполлона Простата або пов'язаних з цим культом.

В той же час розв'язання деяких важливих питань топографії і історії Ольвії, що намічалось археологічними відкриттями останніх років, затримувалися через малу дослідженість району цитаделі.

Вирішальним фактором, який остаточно переконав експедицію у необхідності відновлення робіт на цитаделі, був великий інтерес, що виявився в останні роки до історичної долі Ольвії в перші століття нашої ери.

Все це привело до того, що в 1951 р. експедиція вирішила відновити розкопки в районі цитаделі, де були закладені дві нові ділянки: *М* і *Л*.

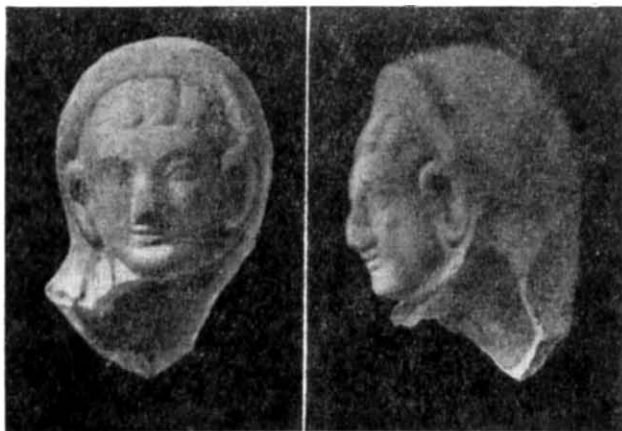

Рис. 10. Теракотова жіноча голівка.

Ділянка *М*

Ділянка *М* розташована в північно-західній частині цитаделі, біля західного кінця Першої поперечної балки, поруч з одним з старих розвідувальних розкопів Б. В. Фармаковського. Найважливішим відкриттям, зробленим на ділянці *М*, слід вважати виявлені залишки великого перистильного жилого будинку перших століть нашої ери¹. Значення цього відкриття полягає насамперед в тому, що досі в Ольвії не було відомо жодної перистильної будівлі післягетської епохи.

Збереженість будинку досить погана: від нього уціліли тільки залишки перистильного двору, а саме весь західний і значна частина північного боку. Двір має чудовий кам'яний замок, відгороджений стилобатом, зробленим з великих кам'яних плит довжиною до 1 м і шириною 0,60 м, покладених безпосередньо на заміст двору. Стилобат зберігся так само тільки вздовж західного і значної частини північного боку двору. Від південного і східного стилобату збереглося лише по одній плиті, які разом з іншими залишками дають можливість встановити їх напрям. В зв'язку з цим форма двору, мабуть, мала вигляд неправильного чотирикутника із західною стороною довжиною 10,45 м, східною — 9,98 м, північною — 10,5 м, південною — 9,98 м.

¹ Т. Н. Книпович, Перистильный двор первых веков н. э. на территории римской цитадели в Ольвии, ВДИ, 1953, № 1, стор. 184 і далі.

Плити для стилобату були взяті від якоїсь ранішої будівлі: вони мають неоднакові розміри, в них є різні заглиблення і вирубки, пов'язані з їх попереднім використанням.

Великий інтерес мають виявлені на місці на північному стилобати нижні барабани двох колон з гладкою поверхнею (судячи з того, що барабани покладені безпосередньо на плити стилобату, без бази), дорійського ордеру діаметром 37,5 см. Один барабан знаходився в західному кінці північного боку стилобату, другий — на такій же відстані (2—2,10 м) на схід від першого, яка цілком могла бути інтерколумнієм. Вивчення поверхні інших плит стилобату показало, що в чотирьох місцях західного боку є відповідні невеликі поглиблення, в яких, як видно, встановлені колони цього боку перистилля.

Замість двору там, де він добре зберігся (в північно-західному кутку, наприклад), складається з кам'яних, переважно прямокутних плит розміром до 0,75 × 1 м, добре підігнаних одна до одної. Замість був покладений на попередньо підготовану поверхню з шару глини та дрібнотовченого каменю.

З південного боку двору виявлені залишки приміщення, очевидно, господарського призначення: тут знайдені залишки печі, нижньої частини кам'яної ступи, невеликої кам'яної загородки, що призначалась, мабуть, для зберігання зерна, тощо.

Рис. 11. Теракотова жіноча голівка.

Портики, що оточували двір, а також приміщення, які розташовувалися за ними, не збереглися в межах відкритої в 1951 р. частини ділянки. Звертає на себе увагу значна кількість залишків черепиці від перекриття портиків або самих приміщень.

Вивчення будівельних залишків показує, що будинок з часом перебудовувався. Так, в центральній частині північного боку перистильного двору було споруджено якесь приміщення, яке перекрило частину стилобату і замість двору. Перекладена була і південно-

Рис. 12. Фрагмент теракотової чоловічої голівки.

західна частина стилобату. Ще пізніше вимостка двору була вкрита товстим шаром глини.

Вже відзначалося, що перистильний будинок не має аналогії в будовах Ольвії після гетської епохи. Але серед будинків ранішого, елліністичного часу, відкритих в Ольвії Б. В. Фармаковським, знаходимо дуже близький за планом і влаштуванням перистильний будинок: маємо на увазі північний будинок на ділянці *НГФ*, відкритий в 1909—1910 рр. В обох будинках двори мають неправильну (в будинку 1909—1910 рр. трапецієвидну) форму, стилобати складені з великих плит, двори мають кам'яні замости, нарешті, і тут і там збереглося по кілька барабанів колон. Між обома будинками існує хронологічний розрив понад три століття, і це свідчить про стійкість місцевих будівельних і архітектурних традицій, які жили в Ольвії значний час і були зразком для наступних поколінь.

Основну масу знахідок на ділянці *М* складає керамічний матеріал, переважно амфори, особливо численні в шарах II—III ст. З одного боку, це амфори невеликих розмірів, яйцевидної форми, з жолобчастою (реберчастою) поверхнею і жолобчастими ручками. Вузьке дно їх розширюється донизу. Таких

амфор тут найбільше. З другого боку, тут є великі амфори, іноді висотою до 1 м і більше, з реберчастою поверхнею і з товстими реберчастими ручками. Горло у них коротке і широке.

На цій ділянці знайдена також значна кількість червоноглиняної і сіроглиняної кераміки — горщиків, глечиків і мисок, серед яких (що особливо важливо) є уламки сіроглиняних лощених посудин, прикрашених лощеним лінійним орнаментом, дуже близьких до посуду Черняхівського типу культури полів поховань.

Червонолаковий і скляний посуд, а також імпортні вироби знайдені на ділянці *М* в малій кількості.

Тут також траплялись облицьовувальні прямокутні плити з білого та кольорового мармуру. Зустрічались і архітектурні фрагменти, один з яких прикрашений овами і «перлинами». Особливо слід відзначити знахідку трьох фрагментів написів: двох грецькою, одного — латинською мовою.

Керамічний матеріал IV ст., зустрінутий в 1951 р. на ділянці *М*, можна назвати масовим. Його численність дає підстави думати,

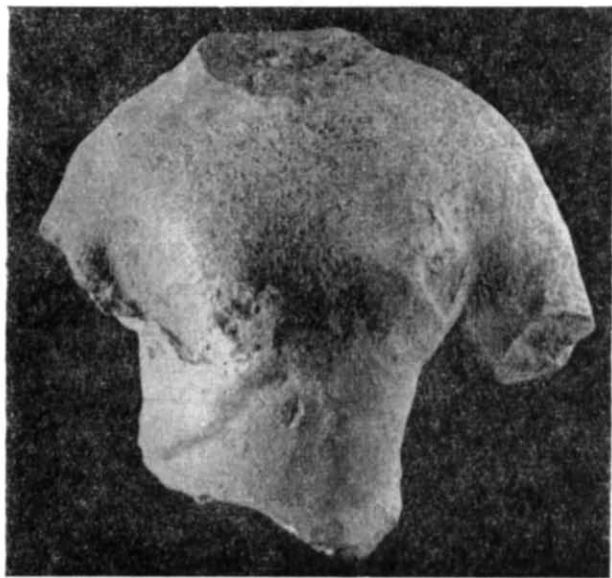

Рис. 13. Торс мармурової жіночої фігурки.

що протягом IV ст. місто існувало і жило повнокровним життям з торгівлею і ремісничим виробництвом, які мали, можливо, обмежений обсяг.

Розкопки ряду пунктів ділянки *М* до матеріка дозволили встановити стратиграфічну картину цієї частини цитаделі і переконали,

що вона має трохи інший вигляд, ніж це здавалося Б. В. Фармаковському.

Шар післягетського часу йшов від сучасної поверхні до глибини 1,5 м. Нижче, безпосередньо під перистильним двором, залягає шар, бідний на знахідки, який відноситься, мабуть, до останнього століття до нашої ери і до першого століття нашої ери. Ще нижче ідуть шари елліністичного часу (III—II ст. до н. е.), які містять залишки солідних кам'яних будівель. Нарешті, ще нижче залягають шари класичного і пізньоархаїчного часу.

Таким чином, територія цитаделі була заселена на протязі всього часу існування Ольвії.

Роботи на ділянці М проводилися під керівництвом Т. М. Кніпович.

Ділянка Л

Ділянка Л була закладена майже в центрі цитаделі, трохи ближче до Бузького лиману. Вибір місця для ділянки визначився тим, що в бортах траншей воєнного часу в кількох місцях виступали кам'яні кладки досить солідних будівель.

Відкриті в межах ділянки будівельні залишки належать до верхнього шару, який датується пізнім часом існування Ольвії. В північно-східному кутку ділянки, на східному боці траншеї, виявлена група каменів, що залягають на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні і являють собою, мабуть, залишки вимостки. За топографією місця, де розташована ділянка Л, тут повинна проходити головна вулиця цитаделі.

Найважливішим з того, що відкрито на ділянці Л, є виявлені в північно-західному кутку залишки будівлі, яка складалася з одного приміщення, для металообробного виробництва. Будівля продовжується під нерозкопанам в 1951 р. північним і західним бортами ділянки, її залишки залягають на глибині 0,80 м від сучасної поверхні. Тут виявлено багато перепаленого сирцю, куски глиняної обмазки та інші будівельні залишки. Стіни металообробної майстерні складені з сирцю, довжина відкритої південної стіни (що уходить у західний борт) 1,86 м, і ширина 0,13—0,23 м — в давнину вона була значно ширшою.

Про те, що тут знаходилося металообробне виробництво, свідчать численні знахідки і, насамперед, залізні шлаки, фрагменти залізних виробів, що частково зіпсувалися в процесі виробництва, дерев'яне вугілля тощо. На глиняній підлозі цього виробничого спорудження знаходилися коритоподібні вмісти-

лища прямокутної форми, вирізані у вапняку: одне — більших розмірів (0,48 × 0,48 м, глибина 0,20 — 0,25 м, товщина 0,11 м), друге — менших розмірів (0,31 × 0,20 м, глибина 0,11 м, товщина 0,05 м). На дні і стінках корит збереглися сліди вогню і диму. Можна думати, що в коритах охолоджували інструменти та гартували залізні вироби.

Крім кусків сирцю, шпукатурки стін та глинистої обмазки з відбитками очерету, тут було знайдено багато цегли, число якої в багато разів перевищує кількість цеглин, що їх звичайно знаходять під час розкопок пізніх міських шарів.

Дальше розкриття цього спорудження є одним з центральних завдань розкопок в Ольвії.

Серед знахідок ділянки Л слід також згадати велику кількість керамід, фрагментів сіроглиняних посудин, як тонкостінних, так і кружальних товстостінних, переважно горщиків і сковорідок, з домішкою до глини крупних зерен кварцу. Заслужують на увагу уламки червонолакового посуду, переважно фрагментів мисок з високими зрізаними вінцями, увігнутими до середини.

Роботи на ділянці Л провадилися під керівництвом Ф. М. Штігельман.

Поряд з розкопками в Ольвії у звітні роки провадилися великі роботи по реставрації і консервації раніш відкритих оборонних споруджень, жилих будинків, виробничих і інших будівель, з метою відтворення їх в тому вигляді, у якому вони були відкриті Б. В. Фармаковським у дореволюційні роки під час його розкопок в Ольвії, з метою забезпечення їх довготривалої збереженості. Ці роботи цілком змінили стан ряду великих ділянок міста-музею, особливо ділянки оборони на Заячій балці (1903—1904 рр.), південної ділянки нижнього міста (1909—1914 рр.) та ін.

Одночасно з розкопками в Ольвії археологічні роботи провадилися в районі її периферії — на Бузькому, Дніпровському, Березанському, Тілігульському лиманах, а також на середньому і нижньому Інгульці. Роботи тут набули за звітні роки дещо інших організаційних форм і поряд з ольвійською експедицією їх провадили також спеціально організовані для цієї мети Інститутом археології Бузько-Дністровська (1949—1950 рр.) та Інгулецька (1951 р.) експедиції. Ці дослідження дали дуже значні результати. Вони вперше дозволили у новому світлі уявити оточення Ольвії як у скіфський час, так і особливо в перші століття нашої ери.

Дослідженням ольвійської периферії, а також роботам по реставрації і консервації в Ольвії присвячуються спеціальні статті.

РАСКОПКИ ОЛЬВИИ В 1949—1951 гг.

Резюме

Раскопки Ольвии в 1949—1951 гг. явились дальнейшим продолжением работ прежних экспедиций.

На участке *Е* проводились работы по расширению открытой тут агоры — центральной городской площади с ее общественными и другими парадными постройками. Особое внимание привлекает большой каменный водоем, выстроенный в V в. до н. э., являющийся образцом строительной техники этого времени. В северо-восточной части агоры было раскопано здание общественного назначения V—IV в. до н. э., состоявшее из четырех помещений, вытянутых одно за другим с запада на восток. На северной стороне агоры начаты раскопки монументальной постройки, от которой сохранились очень мощные субструкции. Судя по ее планировке, по найденным здесь фрагментам надписей и вещественным находкам, можно полагать, что это здание служило храмом.

На участке *А* были продолжены раскопки большого жилого дома IV—II в. до н. э., от которого пока открыты мощный двор и пять помещений. Два помещения имели подвалы жилого назначения. Под этим домом выявлены строительные остатки более раннего времени, из которых следует особо отметить две большие ямы VI в. до н. э. Одна яма служила хранилищем амфор и, вероятно, продовольственных запасов, другая — мусороприемником, содержащим отходы металлообрабатывающего производства, находившегося рядом. Эти ямы в V в. были перекрыты двумя помещениями каменно-сырцово-й постройки.

На участке *И* производились исследования жилых построек и других сооружений восточной стороны южной площади верхней террасы. Закончено раскрытие большого солидно выстроенного здания, существовавшего в III—II в. до н. э., от которого сохранились четыре помещения полуподвального этажа жилого назначения и целый ряд хозяйственных помещений. К югу от него были начаты раскопки другого здания IV—III в. до н. э., от которого пока открыто подвальное помещение с тремя пифосами и 30 амфорами. На этом же участке открыта гончарная печь для обжига посуды начала послегетского времени.

В районе цитадели в 1951 г. были заложены два новых участка. На одном из них (*Л*) начато раскрытие остатков металлообрабатывающего производства III—IV в. н. э., на другом (*М*) раскопан большой перистильный двор богатого дома первых веков нашей эры с хорошим каменным замостом, огражденным стилобатом, на котором сохранились два нижних барабана колонн дорического ордера.

Большие коллекции находок содержат ценный материал разнообразных глиняных, металлических, костяных и других предметов, среди них немало уникальных.

Таким образом, раскопки Ольвии в 1949—1951 гг. содействовали выяснению ряда важных вопросов, связанных с материальным производством Ольвии, топографией, планировкой и благоустройством города, его домостроительством, а также с некоторыми другими сторонами жизни населения Ольвии.

Л. Д. ДМИТРОВ

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ІЗМАЇЛЬСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1949—1950 рр.

Роботи Ізмаїльської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1949—1950 рр. були продовженням робіт Білгород-Дністровської археологічної експедиції 1945—1947 рр.¹.

Свою дослідницьку роботу Ізмаїльська експедиція провадила разом з Ізмаїльським обласним краєзнавчим музеєм, що знаходиться в м. Білгороді-Дністровському².

Основним завданням Ізмаїльської експедиції 1949—1950 рр. було продовження розкопу А, початого ще в 1945 р., в північно-західному та південно-східному напрямках з метою повного відкриття всіх будівельних комплексів античної Тіри і середньовічного Білгорода. Крім того, експедиція мала провести розвідкові роботи в найближчих околицях м. Білгорода-Дністровського.

Роботи проводилися на квадратах 03, 21, 22, 23 і 24.

В результаті проведених робіт у східній частині розкопу А відкрито ряд приміщень на глибині 2,5 м від рівня сучасної поверхні: 15, 16, 17,

18, 19, а також вулиця міста з залишками жилих та виробничих приміщень перших століть нашої ери по обидва боки її. Під час розкопок встановлено, що середньовічний Білгород мав трохи іншу орієнтацію своїх будівель, ніж антична Тіра. У той час, як будівельна вісь усіх споруджень античної Тіри йшла майже паралельно лінії лиману, будівельна вісь споруджень Білгорода трохи відхилялась навкоси. Вперше це було встановлено ще в 1947 р. в зв'язку з відкритим тоді приміщенням 6 на квадраті 23. Будівельна вісь і загальна орієнтація відкритих у 1950 р. приміщень 15, 16, 17, 18 і 19 в межах квадратів 03, 4 і частково 13, 14 цілком відповідали напрямкові приміщення 6, а також і іншим спорудженням того ж часу (рис. 1).

Найбільший інтерес становить відкрите в 1950 р. приміщення 15 (рис. 2). Воно зберегло не тільки частково всі свої стіни, а навіть і бурочервоний колір. Південна та західна стіни приміщення збереглися майже повністю; східна і північна — значно гірше. Південна стіна мала висоту 2 м, довжину 4,60 м. На верхньому ряді каменів кладки збереглися рештки дерев'яної дошки. Можливо, що це залишки стелі або взагалі якогось перекриття.

У східній частині стіни були три круглі заглиблення, очевидно для господарських цілей.

У південній стіні цього приміщення, орієнтованого із сходу на захід, зберігся слід від дерев'яного стовпа в усю його висоту діаметром 0,20 м. Поруч з ним знаходився димар, мабуть витяжний, з виходом вгору.

На західній стіні приміщення довжиною 5,25 м, висотою 2 м і шириною 0,65 м також помітні частково сліди стовпа.

¹ Повідомлення про розкопки Білгород-Дністровської експедиції попередніх років вміщені в таких виданнях: «Археологія», т. II, К., 1948, стор. 210; «Археологічні пам'ятки» УРСР, т. II, К., 1949, стор. 39; т. IV, К., 1952, стор. 59; ВДІ, 1946, № 3, стор. 227.

В 1949 р. Білгород-Дністровську експедицію було перейменовано в Ізмаїльську в зв'язку з тим, що в завдання цієї експедиції входило дослідження не лише Тіри, а й міста Білгород-Дністровського з його околицями.

² До складу експедиції 1949—1950 рр. входили: ст. науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Л. Д. Дмитров (начальник експедиції), мол. наукові співробітники інституту А. І. Фурманська, Р. І. Ветштейн, директор Ізмаїльського обласного краєзнавчого музею Г. П. Крисін та наукові співробітники музею В. А. Довганюк, Н. Т. Крисіна та Н. П. Павленко.

Вздовж західної стіни в південно-західному куті приміщення зроблено глинобитне підвищення висотою 0,25 м, довжиною 1,75 і шириною 0,40 м, яке за формою нагадувало лежанку.

Східна стіна приміщення довжиною 4,70 м збереглася на висоту 1,10 м. У південно-східному куті приміщення виявлено заглиблення — ніша, висотою 0,75, шириною 1,30 і гли-

ним обідком, зробленим з обпаленої глини, пофарбованої в темночервоний колір.

Перекриття приміщення було, очевидно, дерев'яним, про що свідчать залишки дерева, що збереглися на верхньому ряді каменів південної стіни приміщення, — з одного боку, і з другого — порівняно велика кількість кусків дерева, які виявлені під час розчищення приміщення вздовж всіх його стін. Пе-

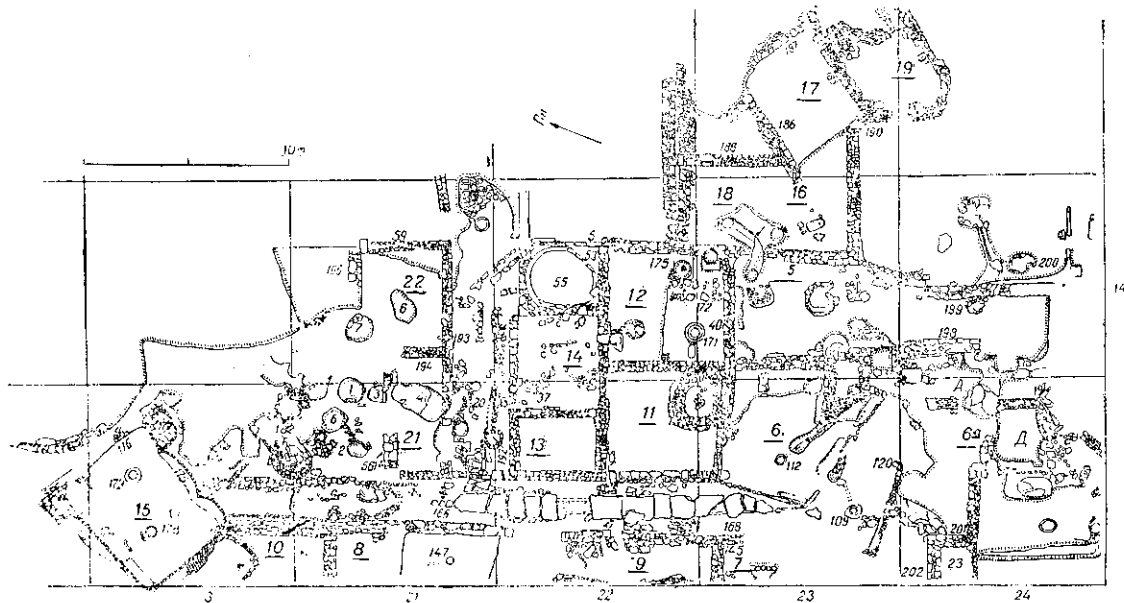

Рис. 1. План відкритих за 1949—1950 рр. будівельних комплексів.

биною 1,35 м. Стінки ніші, покриті штукатуркою, мали сліди від стовпів.

Північна стіна приміщення збереглася найгірше. Вона орієнтована із сходу на захід. Висота частини її, що збереглася, 0,90 м, довжина 7,35 м. У західній частині цієї стіни знаходився витяжний димар діаметром 0,12 м і висотою 1,8 м, пов'язаний з піччю № 2, яка знаходилась в північній частині приміщення.

Вхід і троє східців приміщення розташовані біля західної стіни. Долівка глиняна. Найкраще вона збереглася в південній частині і найгірше вздовж зруйнованої північної стіни.

У приміщенні, можливо, в зв'язку з його порівнюючи великим розміром, було влаштовано дві печі, заглиблені в долівку. Одна знаходилась в південній частині, друга — в північній. Печі круглі в плані, трохи ширші донизу. В черені їх зроблено по два отвори, розташованих поруч з отвором, за яким знаходився витяжний димар. Піч у північній частині приміщення збереглася краще. Верхній край цієї печі красиво оздоблений спеціаль-

рекриття, як звичайно, підтримували стовпи, сліди від яких у вигляді ямок простежуються у відповідних місцях.

Під час розчищення лежанки вздовж західної стіни знайдено червоноглиняний глечик з однією ручкою, що лежав плоским дном догори. Поруч з ним знаходилися відкритий червоноглиняний світильник і уламки залізного ножа. Під час дослідження долівки знайдено уламки візантійської кераміки XI—XV ст. н. е. Серед них особливу увагу привертає уламок дна чаші з схематичним зображенням птаха. На долівці знайдено також молдавську монету.

До ряду цікавих об'єктів, що знаходилися біля описаного приміщення, належить гончарська піч № 182, виявлена на межі квадратів 21, 11 та 03 на глибині 3 м від рівня сучасної поверхні, що мала овальну форму. Діаметр її з півдня на північ 1,16 м, а з заходу на схід — 1,25 м, ширина стінок 0,4 м. Піч орієнтована з південного заходу на північний схід, челюсті виходили також на північний схід.

Разом з робочою площадкою гончарська піч займала площадку близько 1,70 м. Піч складалася з двох частин: з топки та випалювальної камери. Посередині печі частково збереглася перегородка, довжиною 1,35 м і шириною 0,40 м.

Піч складена з каменів вапняка середніх розмірів і зовні обмазана глиною. Висота збереженої кільцевої стіни печі 0,70 м.

Рис 2. Середньовічне приміщення на квадраті 03. Вигляд із сходу.

Найкраще збережена північна частина печі дає досить повне уявлення про її будову. Вздовж кільцевої стіни печі йшли 4 жаропровідні отвори і 2 отвори знаходилися в центрі печі, 2 інші в південній частині печі, також вздовж її кільцевої стіни.

Розчищення печі дало цікавий для її датування матеріал, а саме: фрагменти червоноглиняного дуже закопченого горщика, уламок денця візантійської посудини, ручка амфори, а також оброблена кістка і половина монети.

На схід від робочої площадки гончаря знаходилась округла в плані яма, глибиною 0,50 м, розміром 0,70×0,75 м, заповнена цопелом, в якому знайдено кілька фрагментів візантійської кераміки.

За 0,30 м на південь від печі знаходилася вимостка дворика, частково вперше відкрита ще в 1947 р. Довжина її 1 м (з півдня на північ) і 1,30 м (із сходу на захід). На каменях вимостки простежувались сліди від вогню.

На площі навкруги печі відкрито ще 9 ям, очевидно господарського призначення, які відносилися до середньовічного часу. У за-

повненні однієї ями знайдено молдавську монету, перегоріле зерно ячменю, фрагмент денця візантійської посудини з досить рідкісною монограмою.

Незважаючи на те, що піч за своєю будовою та обладнанням не відрізняється від печей перших століть нашої ери, відкриті під час її розчищення уламки візантійської кераміки, а також розташування поблизу 9 ям з

цілком виразним середньовічним заповненням і, нарешті, та обставина, що рівень залягання печі цілком відповідав рівню всіх багатьох інших будівельних залишків середньовічного часу, визначають її як середньовічну і дають всі підстави пов'язувати її існування з часами життя молдавської Четаті-Алби.

Розкопки на квадратах 21, 22, 23 і частини кв. 03 дали можливість відкрити на протязі 30 м частину вулиці № 166 (рис. 3). Вулиця йшла в напрямку з заходу на схід, тобто із міста до лиману, і являла цілком упорядковану транспортну міську артерію. Вулиця шириною 2 м, очевидно, призначалася для пішоходів та в'ючного транспорту. Вона вибрукована, або, точніше сказати, покрита кам'яними плитами великих розмірів, щільно прилеглих одна до одної. Найкраще збереглася частина вулиці в межах квадратів 21 та 22, де вона перекривалась могильником XVI—XVII ст.

Великі масивні плити, що покривали вулицю, в той же час були покриттям водостока, спорудженого під трасою вулиці. З обох боків вулиця забудована різними кам'яними спо-

рудами, головним чином, жилого характеру.

Хоча на сьогодні вулицю відкрито лише в середній її частині, і ні початку, ні кінця її ще не розкрито, можна припускати, що вона йшла далі в напрямку до лиману.

Рис. 3. Вулиця перших століть нашої ери з прилеглими будинками.

За характером будівельних споруд цієї вулиці та на підставі речових залишків, знайдених під час її розкопок, цю частину можна датувати II—III ст. н. е., що, проте, не виключає можливості існування як вулиці, так і будівель і в значно пізніший час.

Характеризуючи вулицю, треба сказати кілька слів про водостік, який був збудований під її трасою. Великі кам'яні плити, що служили брукуванням вулиці, як вже згадувалось, були в той же час і покриттям водостока, стіни якого також були зроблені з великих масивних, добре оброблених кам'яних плит правильної чотирикутної форми, поставлених на ребро. Дно водостока викладено такими ж кам'яними плитами. Всі плити щільно прилягали одна до одної. Слід також відзначити, що водостік мав досить

великий похил в напрямку до лиману. Рівень розкопаного нижнього кінця каналу був вище на 1,25 м порівняно з другим його кінцем, що сприяло швидкому протіканню води і не допускало замулення її.

Одним з основних завдань експедиції 1949—1950 рр. було з'ясування плану, функціонального призначення і датування приміщень, розташованих з обох боків вулиці. В результаті проведених робіт відкрито два комплекси будівель (південний і північний) на східному боці вулиці. Південний комплекс складався з трьох приміщень: 11, 12, 13 і 14 — дворик, північний комплекс — з двох (21, 22) з двориком (20). Цікаве щодо кількості та різноманітності матеріалу приміщення 13 південного комплексу, як і всі інші, мало прямокутну форму з виходом у східній стіні. Під час розчищення цього приміщення виявлена значна кількість уламків ліпного, червонолакового, сіроглиняного посуду, різних скляних виробів, кістяних булавок, монет. Серед амфорних уламків переважали фрагменти вузькогорлих амфор, а також амфор з червоним розписом на шийці.

В приміщенні 13, на глибині 2,70 м від рівня сучасної поверхні, безпосередньо біля північної стіни відкопано невелика червоноглиняна посудина, що містила 61 монету II—III ст. н. е. Зверху горщик був накритий каменем. Весь речовий матеріал і монети дозволяють датувати це приміщення II—III ст. н. е.

Суміжне приміщення 11, розташоване на південь від приміщення 13, мало аналогічну прямокутну форму і близькі розміри. На внутрішньому боці західної стіни на висоті 0,65 м від підлоги виявлено паз висотою 0,20, шириною 0,15, глибиною 0,80 м. Можливо, що він зроблений з метою укріплення якогось дерев'яного настилу над підвальним приміщенням.

Південна стіна приміщення цікава тим, що її верхня частина використана при спорудженні північної стіни середньовічного приміщення 6, відкритого в 1947 р. Таким чином, тут наочно простежувалися два будівельні періоди — античний і середньовічний. Крім того, стіна давала можливість простежити різку відмінність техніки спорудження. В той час як у нижній своїй частині, що відноситься до античного часу, стіна була складена з більш рівних каменів, досить щільно укладених і зв'язаних глиняним розчином, у верхній своїй частині, що відноситься до середньовічного часу, стіна складена менш дбайливо із каменів різної величини, скріплених земляним розчином.

Під час розчистки цього приміщення звертало на себе увагу його заповнення, що складалося з міцної жовтої глини товщиною до 0,70—0,80 м, яке робило враження якогось утрамбування. У верхній частині заповнення кількість знахідок порівнюючи незначна. Розкопкою приміщення 11, крім уламків добре обпаленої черепиці, відкриті також уламки амфор з вузькою шийкою, червонолакового посуду, тонкостінних скляних виробів, монет, а також один уламок східної кераміки з різнокольоровою поливою. Це приміщення за своєю орієнтацією і на підставі знайдених в ньому знахідок цілком аналогічно сусідньому приміщенню і може датуватись першими століттями нашої ери.

Під час дослідження приміщення 12 за 2,40 м від південно-західного кута виявлено великий кам'яний чан (?) висотою 0,40 м. Товщина його стінок становила 0,10—0,12 м, діаметр верхньої частини — 0,75 м, нижньої біля днища — 0,45 м. Чан, трохи звужений до плоского днища, в одній стінці мав два наскрізні отвори, розміщені за 0,30 м один від одного на різній віддалі від дна: нижній отвір — на 0,10 м, верхній — на 0,20 м. У верхній частині однієї стіни збереглося ще два отвори, розташовані один біля одного. Плоский верхній край чана також мав круглі, дрібні заглиблення.

Чан указує на те, що приміщення 12 мало, очевидно, якесь виробниче призначення.

У прилеглому з північного боку до приміщення 12 дворику збереглися залишки великої печі № 55 овальної форми, діаметром 3 м, яку вперше відкрито було в 1947 р. Досить значні розміри цієї печі, а також і розташування її поблизу приміщення № 12 також вказують на його виробничий характер.

Матеріал, знайдений в різних місцях і на різній глибині цього приміщення з певністю дозволяє датувати його першими століттями нашої ери.

Зачищення площі дворику № 14, розташованого на квадратах 12 і 22, всередині південного комплексу і обмеженого із заходу східною стіною приміщення 13, з південного заходу — частиною південної стіни приміщення 11, з південного сходу приміщення 12 і з сходу — стіною № 5, дало підставу припустити, що приміщення 14 було внутрішнім двором, куди виходили і за допомогою якого сполучалися інші приміщення цього західного будівельного комплексу.

Дворик № 14 довжиною 6 м і шириною 4 м вибрукований плоскими, неправильної форми каменями різноманітної величини, покладеними на утрамбовану глину.

Дослідження площі квадратів 21 і 11 дало можливість відкрити інший північний комплекс споруджень перших століть нашої ери, що складалися з двох приміщень та дворику. Обидва приміщення збереглися погано, бо були, очевидно, зруйновані пізнішими середньовічними спорудженнями. До південної стіни цього комплексу приєднувався дворик № 20, який, можливо, колись об'єднувався з описаним вище двориком № 14 і був тоді загальним двором для всіх приміщень цих будівельних комплексів.

У південно-західному кутку дворику № 20 відкрито обкладену каменями яму, яка своєю будовою нагадувала сучасну цистерну. Глибина ями 2,50 м. Всередині вона обкладена 12-ма рядами каменів, при чому верхні три ряди утворювали овал, а нижні переходили у формі прямокутника з боками 0,70 × 0,80 м. Дно ями також викладене каменями.

З східного боку ями знаходився кам'яний, збудований на 0,05 м нижче рівня ями, жолоб довжиною 2 м, шириною 0,20 м. Один кінець його виходив майже на саму поверхню вимостки і закінчувався каменями, поставленими вертикально. Дно жолоба викладене плоскими, щільно припасованими один до одного каменями, стінки зроблені з плоских каменів, поставлених вертикально на ребро.

Заповнення ями та жолоба містило звичайний для всього будівельного комплексу речовий матеріал — уламки амфор з вузькою шийкою, фрагменти червонолакових світильників, виробів з скла, а також фрагментований бронзовий перстень з невеличкою вставкою з каменя.

На квадраті 21 на східному боці вулиці відкрито інші будівлі північного комплексу, що складалися з двох приміщень 21, 22 з двориком № 20.

Приміщення 21 мало розміри — з півдня на північ 1,3 м і з сходу на захід 5,2 м. Західна стіна зберегла сліди глиняної обмазки. Висота частини стіни, яка збереглася, 1,30 м, ширина 0,60 м. Долівку приміщення зруйновано пізнішою ямою, в заповненні якої знаходилися фрагменти кераміки XII—XIV ст. н. е. з поливою. Біля північного краю ями знаходився дворучний червоноглиняний глек з плоским дном, який відносився до того ж часу.

На підставі матеріалу, відкритого під час зачистки, це приміщення також можна датувати II—III ст. н. е.

Поруч з приміщенням 21 знаходилось приміщення 22. Кладка № 168 була спільною стіною для обох цих приміщень. Хоча приміщення досліджені частково, проте керамічні

матеріали, в тому числі і уламок амфори з вузькою шийкою, що мала англійське клеймо, дають підстави датувати приміщення № 22 II—III ст. н. е.

Крім жилих споруджень, розкопаних в 1949—1950 рр., було розкрито печі, очевидно для випалювання керамічних виробів, а також виробничий комплекс, видимо пов'язаний з випалкою металу.

На південь від приміщення 12 в квадраті 13 відкрито два кам'яні вмістилища — горни № 171 і 175, розташовані на віддалі 1,5 м

Таким чином, є деякі підстави вважати, що це горно призначалось для розжарювання залізних болванок, з яких потім виготовлялися різні вироби.

Про це свідчать також зроблені з каменю стінки горна, що міг витримувати досить високу температуру. Цікаво відзначити, що ця порода каменя, виявлена на городищі Білгород-Дністровському, більше ніде поки не зустрічалась й треба думати, що вона спеціально була привезена для спорудження горнів.

Рис. 4. Приміщення східного комплексу (квадрати 13—14) виробничого характеру.

один від одного (рис. 4), які можна пов'язувати з залізобудним виробництвом.

Південне горно № 171 збереглося значно краще. Його залишки являли собою кругле вмістилище з добре обпаленої глини, стінки якого всередині склалися із семи вертикально поставлених каменів з похилом назовні, що щільно примикали один до одного. Діаметр горна у верхній частині 0,22 м, у нижній 0,16, дно досить правильної круглої форми, зроблене на 0,25 м нижче самої стінки, обмазано глиною з домішкою щебеню. Нижче череня, на південний схід від нього, влаштовано похилий стік з міцними кам'яними стінками довжиною 1,25 м, шириною 0,40 м. Посередині стоку в напрямі з заходу на схід знаходилися три ямки діаметром 0,15—0,17 м. По стінках в деяких місцях збереглися рештки заліза. На дні й навкруги знаходилась значна кількість вугілля і попелу, а також залізних шлаків і деяка кількість уламків залізних виробів.

Північне горно збереглося значно краще, хоча частина каменів його зсунута з своїх місць, а частина — від високої температури потріскалась і навіть розпалася на дрібні уламки.

На захід від північного горна, за 0,40 м від нього, на рівні череня знайдено матрицю із добре обпаленої глини з негативним зображенням лапи якогось звіра.

На підставі знайдених біля горна уламків кераміки, майже цілком аналогічної кераміці, виявленій в приміщеннях суміжних з горнами, а також на підставі монет — горно можна датувати першими століттями нашої ери.

Мабуть, горна, про які іде мова, були зруйновані під час пожежі. Про це свідчить великий завал цегли та черепиці, перемішаних з попелом і глиною, що знаходився поверх описаних вище горнів. Цілком імовірно, що завал являв собою залишки перекриття над горнами.

Цікаво відзначити, що в ряді місць можна було простежити, як саме на залишках завалу споруджувалися пізніші будівельні комплекси. Так, наприклад, східна частина долівки приміщення 6 молдавського часу перекривала завал в північно-західному напрямку. Видимо, відкриті горни неодноразово ремонтувалися. Принаймні, сліди такого ремонту можна простежити як на стінах горнів, так і на долівці біля них.

В цілому можна сказати, що влаштування і обладнання горнів, матеріал, з якого вони були зроблені, а також техніка виробництва, для якої призначались ці горни, були для того часу на досить високому рівні.

Незначні роботи провадилися в 1949—1950 рр. також і в першому дворі Білгород-Дністровської фортеці, де був закладений розкоп Б. Тут на глибині 2,50 м відкрита міцна кладка якоїсь будівлі, складеної з великих, добре оброблених каменів довжиною 0,70—0,80 м і шириною 0,50—0,60 м. Довжина частин кладки близько 6 м, висота частини, що збереглася, 1,5 м.

За археологічним матеріалом, знайденим під час розкопок кладки, її слід датувати елліністичним часом III—II ст. до н. е.

Крім того, розкопки на цьому місці дали можливість з певністю встановити, що монументальні архітектурні спорудження Тіри були в цій частині міста, і що тут вони перекриті потужним середньовічним шаром товщиною 2,50 м.

З метою уточнення місцезнаходження гавані античної Тіри проведено невелику розвідку по самому берегу лиману в районі так званих Лиманських воріт фортеці. Закладеним тут розкопом виявлено, що на глибині 0,30 м від рівня сучасної поверхні є вимостка, складена з щільно пригнаних каменів. Вона займала всю площу розкопу і йшла далі до лиману. Виявлення цієї вимостки дає підстави говорити про зміну в цьому місці берегової лінії, в зв'язку з чим стає зрозумілим вираз римського поета Валерія Флакка «Підмита морем Тіра» (*abruptus relago Tura*).

В 1949—1950 рр., крім стаціонарних розкопачних робіт на території городища, в самому м. Білгороді-Дністровському, з метою вивчення периферії Тіри, експедицією зроблено ряд розвідкових обслідувань.

За 3 км на південь від м. Білгорода-Дністровського, на березі лиману біля радгоспу «Салгани» відкрито висічену в скелі підкургану стародавню гробницю (рис. 5), майже цілком зруйновану і пограбовану. Огляд гробниці, а також розкопки її дромосу, дали підставу віднести її до фракійського типу. Ні-

чого більш певного про час гробниці сказати неможливо. Відкриттям Салганської могили почалось дослідження некрополя Тіри.

За 2 км від с. Глибоке (кол. Ескіполос), яке знаходиться на березі озера Сасик в Таттарбунарському районі, Ізмаїльської області, відкрито сліди слов'янського поселення¹. Поблизу від нього простежуються залишки відомого Троянового валу.

В результаті проведених робіт 1949—1950 рр. одержано досить значний новий ре-

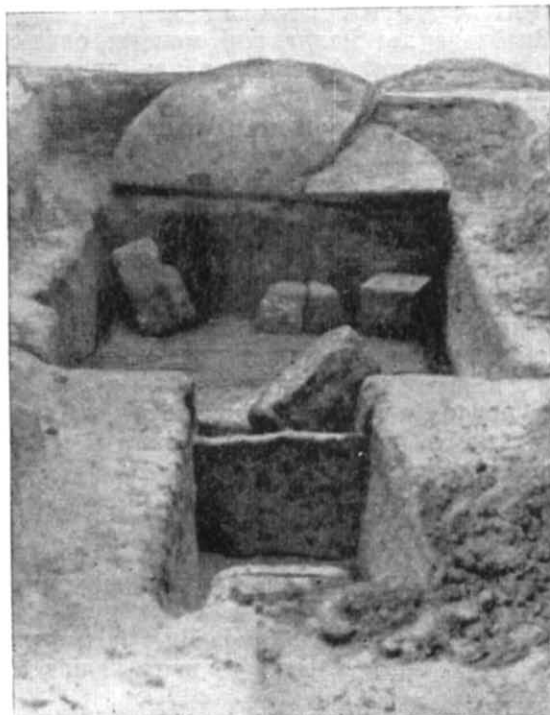

Рис. 5. Гробниця біля с. Салгани.

зовий матеріал, який належить до різних часів існування міста.

Серед виявленого речового матеріалу заслуговують на увагу такі речі.

Бронзова ольвійська монета V—IV ст. до н. е. з написом на реверсі ІΣΤ — початкові літери імені епоніма. На аверсі зображено колесо з чотирма спицями і якимсь горбиком в центрі осі.

Серед монет I—III ст. н. е. слід відзначити такі: а) бронзова монета з бюстом Олександра Севера. Легенда на аверсі стерта, видно лише обриси літери V, на реверсі — зображення Діоніса з тирсом і гроном винограду в руках, біля ніг Діоніса лежить звір (барс);

¹ Див. публікацію А. І. Фурманської «Слов'янське поселення на Ізмаїльщині», «Археологія», т. VII, К., 1952, стор. 150—152.

б) бронзова монета, на аверсі зображений бюст Антоніна Пія, напис стертий, на реверсі зображення і легенда стерті: в) срібна монета з зображенням на аверсі бюста Юлії Мамеї, повернутої праворуч. На реверсі зображення Кібели з тімпаном та вінком у руках, яка сидить на кріслі. Легенда читається погано.

Інші монети датуються також I—II ст. н. е. з зображенням римських імператорів Доміціана, Семптимія Севера, Олександра Севера, Юлії Мамеї. Серед монет є з написом ΤΥΡΑΝΩΝ, ΤΥΡΑΝΩΝΔ, ΤΥΡΑ.

Знайдено дві молдавські монети: одна срібна, дуже тонка, фрагментована; друга бронзова, дуже поганої збереженості. Виявлені також і арабські монети. Всі вони бронзові з дуже потертими легендами.

Збільшилась також збірка епіграфічних пам'яток: амфорні ручки і горла з клеймами, черепиці з клеймами, а також амфорні стінки з прокресленими написами (графіті).

Більшість амфорних ручок з клеймами належить до родоських. Заслуговує на увагу уламок ручки амфори з прямокутним клеймом, в якому напис складається з двох рядків, причому перший рядок зберігся, видимо, повністю, а початок другого стертий. Клеймо читається так:

ΕΠΙΑΓΕΜΑΧΟ...
ΡΙΟΥ.

Серед інших амфорних ручок на увагу заслуговують:

а) Уламок ручки амфори з прямокутним клеймом складається з двох рядків і читається:

ΚΑΡΝΓ... ΟΥ
ΔΙΣΚΟΥ

б) Уламок ручки амфори з круглим клеймом, у центрі квітка лотос, навкруги напис, частково стертий. Збережена частина напису читається так:

ΕΠΙΑΡΑΙΧΙΔΑΔΑΔΑ

в) Уламок ручки амфори з прямокутним клеймом з двох рядків, що читаються:

ΤΡΟΠΟΥ
ΠΑΝΟΜΟΥ

г) Уламок ручки амфори з прямокутним клеймом, що складалося, очевидно, з п'яти букв, з яких збереглися лише три. Зараз клеймо має такий вигляд:

ΜΑ.....Ε

Знайдено дві амфорні ручки з сінопськими клеймами:

а) Уламок ручки амфори з прямокутним клеймом, половина якого стерта. Клеймо астіномне, складається з трьох рядків:

...ΝΟΜΟΥ
ΝΟΔΡΟ...ΤΟΥ
ΝΙΔΙΟΥ

б) Уламок ручки амфори з прямокутним клеймом, що досить погано збереглося. Читаються лише два рядки. Ліворуч — зображення Канфара:

Ι... ΤΙ ΠΑΤΡΟΥΤΟ
ΠΟΛΛΟΔΟΡ

Виявлено також ручку, можливо, фазосської амфори з прямокутним клеймом з двох рядків, з зображенням грона винограду. Клеймо має такий вигляд:

...ΤΙΦΙ
...ΔΟΥ

Знайдено горла амфор з клеймами:

а) Фрагмент горла амфори з енгліфічним клеймом, частина якого не збереглася. Клеймо складається з двох рядків і читається так:

ΕΠΙ..ΥΥΩΝΙ
ΠΑΙΔΓ

б) Уламок горла амфори з написаними червоною фарбою буквами:

ΡΙ

в) Уламок горла амфори з вузькою шийкою з енгліфічним клеймом:

ΠΟΝ

Трапився уламок стінки сіроглиняної посудини з лоцінням та з графіті, а також уламок стінки червоноглиняної посудини з написом:

ΦΙΔΙΑ

На краю уламку черепиці з погано відмученої червоної з шамотом глини є енгліфічне клеймо. Початок його відсутній. Збереглося лише чотири букви, що читаються так:

...ΚΑΕΜ

Уламок черепиці із червоної глини, погано відмученої, з незначними білими вкrapленнями і блискітками. На уламку помітні сліди прямокутного клейма, але само клеймо і букви майже цілком стерті.

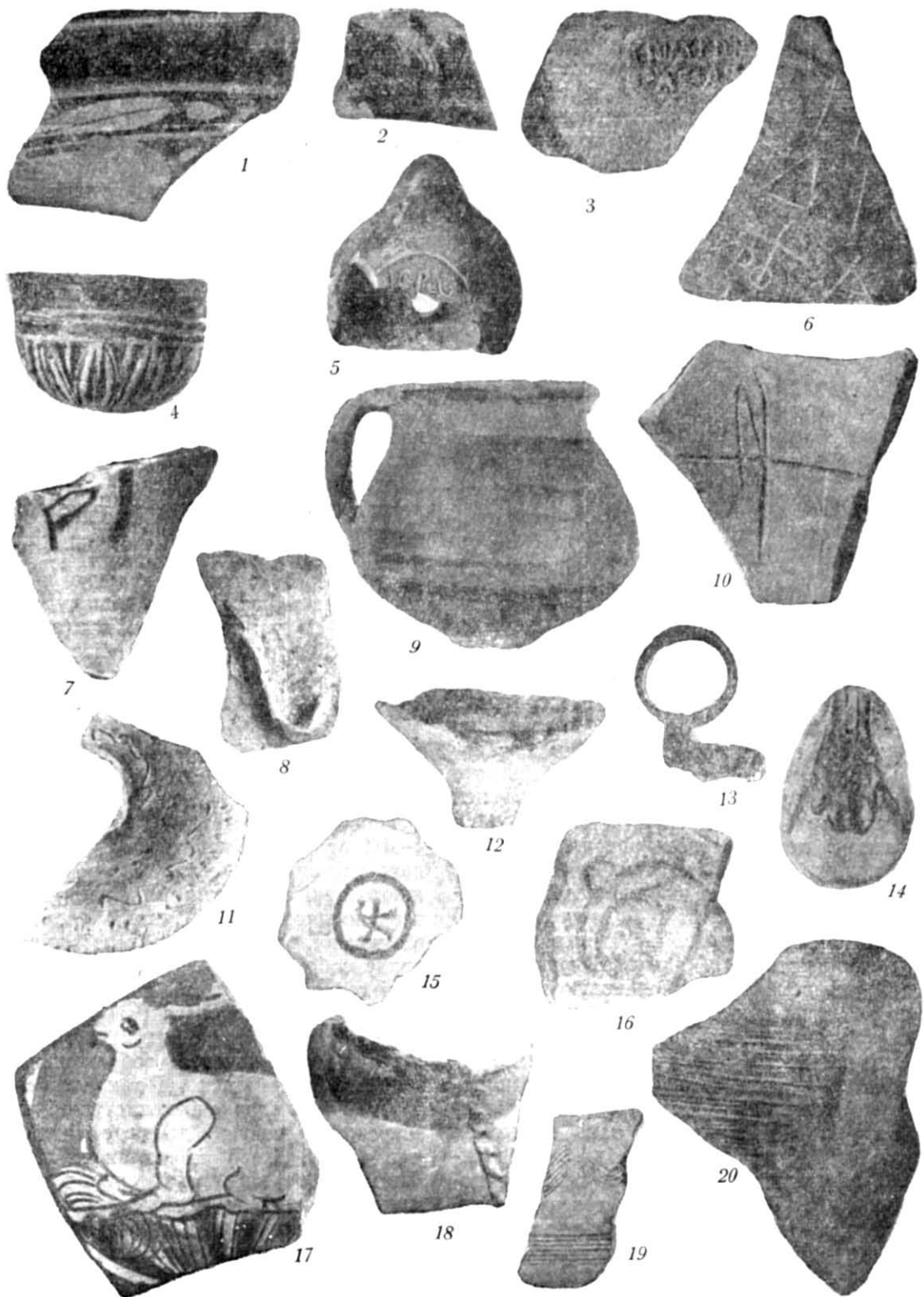

Табл. I. Зразки кераміки та бронзовий ключ.

Найбільше знахідок складає антична кераміка, яку можна поділити на три групи: 1) червонофігурна, 2) червонолакова й 3) чорнолакова. Зустрінуті поодинокі зразки фрагментів червонофігурної кераміки, які можна датувати V—IV ст. до н. е., в тому числі: 1) фрагмент стінки червонофігурної пеліки, на якій збереглося зображення протягнутої руки людини, можливо жінки. Контури пальців цієї руки окреслені тонкими лініями густого лаку, браслети на руці нама-

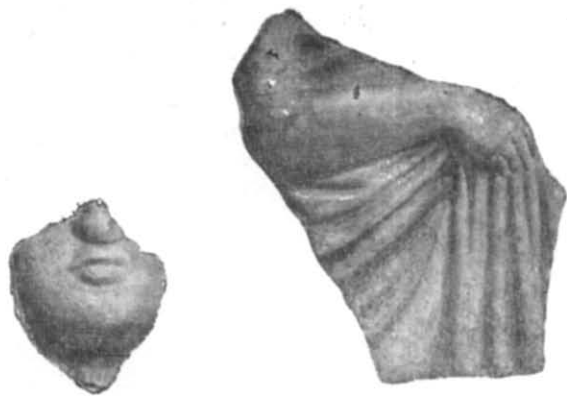

Рис. 6. Зразки теракот.

льовані білою накладною фарбою; 2) уламок краю кратера з зображенням лаврового листя на зовнішньому боці відігнутого краю. Прорисовка листя досить тонка й старанна, хоча форма їх і не завжди і не цілком витримана правильно. Контури їх окреслено також тонкими лініями густого лаку. І цей фрагмент можна датувати V ст. до н. е.; 3) фрагмент денця червонофігурного скіфоса датується початком V ст. до н. е.

Численнішою є група чорнолакової кераміки, яку, в основному, можна датувати переважно елліністичним часом. Уламки цієї кераміки складаються, в більшості випадків, з невеликих фрагментів чорнолакових кіликів і канфарів. Деякі з них мають накладний орнамент. Зустрічаються серед них уламки денця посуду із штампованим орнаментом у вигляді пальметок або насічок. Іноді лак набуває графітового кольору з металевим блиском. Заслуговують на увагу такі предмети: 1) фрагмент денця низького кілика на кільцевидній підставці, яка трохи звужується донизу. Зовні денце пофарбовано поясами лаку, що чергуються з поясами, залишеними в кольорі глини, і покриті червоною фарбою; 2) уламок денця чорнолакового канфара на високій ніжці, оздоблений штампованим орнаментом у вигляді пальметок та косих дбайли-

во зроблених насічок. Лак добрий, блискучий, глина оранжова, добре відмучена, випал добрий; 3) чорнолаковий на низькій кільцевій ніжці з подовженим ріжком світильник. Лак поганий з коричневим відтінком, датується елліністичним часом; 4) уламок краю та стінки чашки з накладним орнаментом кольору глини у вигляді гірлянди плюща, зображеного хвилеподібно розташованими лініями, з листями по обидва боки цих ліній. Під краєм є два неглибокі жолобки, заповнені червоною фарбою. Відноситься до пізнього елліністичного часу (III—II ст. до н. е.); 5) фрагмент ручки канфара, ручка покручена, у місці з'єднання з стінкою посудини є зображення маски селена. Лак чорний, густий, місцями дуже стертий. Датувати можна II ст. до н. е.; 6) уламок краю глибокої чаші типу лутерія, орнаментований пальметкою у вигляді лаврового листя, зробленого накладною білою фарбою, розбавленою глиною, вздовж краю — два концентричні врізні пояси, залишені в кольорі глини. Лак графітового відтінку. Уламок датується елліністичним часом — III—II ст. до н. е.; 7) уламок буролакової чашечки з глини цеглистого кольору двоброго випалу з накладним орнаментом у вигляді розетки (в кольорі глини) та білих крапок. Збереглася лише верхня частина чашечки з горизонтальним, трохи відігнутим краєм. Орнамент починається під краєм і заповнює верхню частину посудини, яка відокремлюється від краю двома заглибленими жолобками. Датується також елліністичним часом — III—II ст. до н. е.

Найчисленнішою є червонолакова кераміка I—III ст. н. е. Виявлена велика кількість чашок та іншого посуду. Значний інтерес являють такі предмети: 1) фрагмент фігурної червонолакової посудини із червоної добре відмученої та добре випаленої глини. Уламок являє собою верхню частину посудини у вигляді голови барана, від якої збереглася лише ліва частина. Вовна передається завитками. Датується I—II ст. н. е.; 2) червонолаковий закритий світильник з зображенням на шитку змії, що скрутилася. По краю світильника знаходяться вдавнені концентричні кружки. На збереженій частині денця є енгліфічний напис (табл. I, 5) із чотирьох літер: IEPΩ. Глина добре відмучена, випал добрий. Світильник можна датувати I ст. н. е.; 3) фрагмент червонолакового світильника з ясножовтої глини з коричневим лаковим покриттям. Від світильника зберігся ріжок, невелика частина шитка та денця. На шитку є два рельєфні круги, в яких латинськими літерами зоб-

ражено слово АРАА, що, можливо, є клеймом майстра; 4) уламок червонолакового блюда з ясночервоної глини доброго випалу. По краю є зображення обличчя людини в профіль, а також і якихось рогатих тварин, що біжать. Лак покриває блюдо досить нерівномірно. Спостерігається, що борт і дно блюда покриті смугами більш темного лаку.

Збірка теракот із Тіри збагатилася кількома досить цікавими голівками і одним уламком жіночої фігурки (рис. 6). Одна голівка з червоної глини нагадує зображення Серапіса (рис. 7), а друга з темносірїої глини — голову чоловіка (рис. 8).

Цілком окрему групу складає місцева ліпна кераміка червоноглиняна, сіроглиняна з лощінням або без нього, яку можна в масі датувати переважно III—II ст. до н. е. і першими століттями нашої ери. Цю кераміку представлено в різноманітних формах різних розмірів. Деякі вінця мають орнаментацию або у вигляді защипів, або у вигляді насічок. Іноді орнамент у вигляді наліпного валика. Іноді аналогічний орнамент зустрічається також на шийці або тулові посудин. Серед цієї групи кераміки є фрагменти, що

Рис. 7. Теракотова голівка.

досить близькі як за своєю формою, так за технікою виготовлення до кераміки корчоватівсько-зарубинецького та сарматського типів. Характерно, що переважна більшість цієї групи кераміки має цілком яскраві ознаки кухонного вжитку.

Порівняно невелику кількість матеріалу складає кераміка «східна», яку можна поді-

лити на дві групи: ранню — візантійську, що датується часом раннього середньовіччя — VIII—XIII ст. н. е., і пізнішу — турецьку, яка відноситься до часів турецького іга на

Рис. 8. Теракотова голівка.

території м. Білгорода-Дністровського — XV—XVIII ст. н. е.

В основному, візантійська кераміка являє собою фрагменти відкритих мисок-чаш та інших посудин невеликих розмірів побутового та господарського призначення. Вона покрита поливою різних кольорів, іноді прикрашена орнаментом. Слід вказати на два денця від посудин невеликих розмірів з монограмою, яка на одній складається із літер, виконаних в'язью, а на другій має вигляд букви К, розташованої в колі й покритої яснокоричневою поливою (табл. 1).

Усі посудини, які ми зараховуємо до візантійської групи, зроблені із добре відмученої глини червоного кольору з поодинокими блискітками і добре випалені.

Щождо іншої групи східної кераміки — турецької, то вона в розкопках 1949—1950 рр. зустрічалась значно рідше, ніж в попередні роки, і, головним чином, у верхніх мусорних прошарках, що утворились під час спорудження гласису.

Цілком окрему, хоча порівнюючи невелику щодо своєї кількості, групу складає кружална середньовічна слов'янська кераміка, що в основному датується IX—XII ст. н. е. До неї, головним чином, належать фрагменти червоноглиняного посуду з слабим відносно випалом. Зроблено її, звичайно, із крупнозернистої глини з невеличким білим вкрапленням. У більшості випадків її орнаментовано або

хвилястими лініями, або прямим витиснутим жолобчастим орнаментом. На деяких посудинах зустрічаються поєднання орнаменту рубчастого штампа з хвилястими лініями. Ця кераміка взагалі подібна щодо свого характеру до кераміки роменських городищ. Досить близькі типи як за формою посудин, так і за орнаментациєю, дає також слов'янська кераміка з Болгарії. Про поширення аналогічної кераміки в сусідніх районах свідчать знахідки біля с. Глибоке (кол. Ескіполос), Татарбунарського району на Ізмаїльщині.

Як і в попередніх роках, під час розкопок 1949—1950 рр. траплялися також і вироби з кості у вигляді голок, проколів, стилів, різних трубочок, плоских кружочків, гудзиків та ін. Зустрічались також вироби з каменю — грузила, очевидно для рибальських сітей.

З металевих виробів останніх століть до нашої ери і перших століть нашої ери слід відзначити такі: 1) бронзовий наконечник стріли (III—II ст. до н. е.), бронзовий браслет і мідний ключ (I—III ст. н. е.) (табл. 1, 14); 2) золоту підвіску у формі лунниці та золоті сережки (XVI—XVII ст. н. е.).

Знайдено також в досить значній кількості мідні та залізні шлаки. Виявлені в порівняно невеликій кількості фрагменти скляних виробів, на жаль, не дають поки що будь-якої змоги сказати щось певне ні про форму цих виробів, ні про їх виробництво.

І, нарешті, остеологічний матеріал, виявлений під час розкопок 1949—1950 рр., дає всі підстави говорити, що в господарстві мешканців Тіри в останніх століттях до, а також в перші століття нашої ери переважне місце займала дрібна рогата худоба — вівці, кози, та ін.

Підсумовуючи все про роботу Ізмаїльської експедиції 1949—1950 рр., можна сказати коротко, що в результаті проведених нею робіт відкрито широкий комплекс будівельних залишків жилих, господарських та вироб-

ничих споруд, які належали до трьох основних періодів існування тут міського поселення Тіри, Білгорода та Четаті-Алби, яку переіменовано було турецькими загарбниками в Акерман.

Відкрито квартал міста з вулицею, по обох боках якої розташовані будівлі міста, що вперше дало змогу з'ясувати та уточнити топографію і планування прибережної частини міста.

Особливе значення розкопок 1949—1950 рр. полягає в тому, що вони допомагають вперше встановити топографію середньовічного слов'янського міста Білгорода на Дністрі до часів турецького іга, яка залишалася зовсім невідомою і невивченою.

Відкритий розкопками численний і різноманітний речовий матеріал: керамічні фрагменти та вироби з металу, кості, скла, монети тощо, а також остеологічні залишки, — дають можливість відновлювати частково реальні і конкретні моменти життя та діяльності мешканців міста в усі часи його багатого існування, яке було одним з визначних економічних, політичних та культурних центрів тих часів.

Роботи Ізмаїльської експедиції 1949—1950 рр. переконливо свідчать про необхідність дальших систематичних планомірних стаціонарних робіт по дослідженню як городища й некрополя Тіри-Білгорода, так і найближчих околиць і території Ізмаїльщини. У зв'язку з цим до Ізмаїльської експедиції потрібно включати не лише археологів-античників, як це було за традицією, а й археологів інших профілів, які вивчають як раніші, так і пізніші культури й історичні періоди, а на території Білгород-Дністровської фортеці в інтересах охорони культурно-історичних пам'яток і утворення науково-дослідної бази — створити Державний історико-культурний заповідник.

Л. Д. ДМИТРОВ

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ ИЗМАЙЛЬСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 1949—1950 гг.

Резюме

Работы Измаильской археологической экспедиции 1949—1950 гг. являлись продолжением раскопок предыдущих (1945—1947) лет Белгород-Днестровской экспедиции.

В результате проведенных работ открыт квартал города в его прибрежной части.

Раскопанный сложный архитектурный комплекс был расположен по обеим сторонам

узкой улицы и состоял из ряда помещений жилых, хозяйственных и производственных.

Обнаруженные архитектурные комплексы на основании данных стратиграфического порядка, а также на основании многочисленного вещественного материала датируются всеми периодами существования городского поселения на этом месте — античной Тиры, славянского Белгорода и молдавской Четати-Албы, переименованной турецкими захватчиками в Аккерман.

Во многих помещениях раскрыты печи отопительного и производственного назначения.

В результате работы экспедиции 1949 — 1950 гг. впервые в истории нашей науки получен конкретный материал для восстановления исторической топографии, планировки города, жизни и быта, занятий жителей не только Тиры, но также и средневекового Белгорода — Четати-Албы, Аккермана, перекрывавшего античную Тиру и прежними исследователями обычно оставляемый без изучения.

Открытием могилы вблизи совхоза «Салганы» начато исследование некрополя Тиры.

МАТЕРІАЛИ
ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ УРСР

Л. М. СЛАВІН

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ, ПОСЕЛЕНЬ ТА МОГИЛЬНИКІВ ОЛЬВІЙСЬКОГО ОТОЧЕННЯ У 1949—1950 рр.

Узбережжя Бузького і Дніпровського лиманів та райони Миколаївської і Херсонської областей, що прилягають до них, становлять великий інтерес в археологічному відношенні.

Археологічні відкриття на цій території в кінці минулого і на початку нашого століття вказували, що тут багато представлені пам'ятки епохи бронзи і раннього заліза (від II тисячоліття до н. е. до середини I тисячоліття н. е.), дослідження яких могло б відіграти велику роль для вивчення історії і культури древнього населення Причорномор'я Української РСР.

Разом з тим, дослідження археологічних пам'яток вказаного району становило великий інтерес і для вивчення Ольвії, оскільки городища і поселення, що знаходилися тут, склали найближче оточення Ольвії, тісно пов'язане з нею економічними і культурними відношеннями.

Між тим багато десятків років дослідження Ольвії, її історії і культури провадилося в повному або майже повному відриві від дослідження місцевого населення, яке оточувало Ольвію на всьому протязі її існування. Багатство археологічних пам'яток Ольвії — її будівель, кераміки, скульптури, ювелірних виробів та ін. — привертало до себе увагу дослідників, обходячи ряд інших важливих питань, зокрема — вивчення оточення Ольвії.

Все це привело до того, що археологічне дослідження цієї території значно відстало від інших районів Української РСР. Таке положення призвело до того, що історія місцевого населення Дніпро-Дністровського Причорномор'я довгий час залишалася маловивченою.

За радянські часи, ще до Великої Вітчизняної війни, почалися розвідки окремих ділянок узбережжя Бузького і Дніпровського лиманів і розкопки деяких поселень (біля сіл Варварівка, Чертовате і Петухівка). Широко розгорнулася ця робота після війни. В 1947 і 1948 рр. археологічні дослідження на узбережжі Бузького лиману велися у великих масштабах¹. Поряд з продовженням робіт, що були організовані і провадилися ольвійськими експедиціями в 1949—1951 рр., Інститут археології АН УРСР, з метою прискорення цих робіт, організував в 1949 р. Бузько-Дністровську експедицію, яка працювала також і в 1950 р. Досліджувався ряд районів Бузького, Дніпровського, Березансько-Сосицького і Тилігульського лиманів. Розвідки або розкопки проведено більш як на 50 городищах і поселеннях.

В результаті зібрано дуже значний матеріал, що висвітлив у певній мірі загальні лінії історичного розвитку древнього населення ольвійського оточення. Значно збагатилося наше уявлення про населення епохи бронзи на цій території. Вивчення городищ і поселень скіфського часу дало, нарешті, можливість охарактеризувати господарство і культуру скіфського племені калліпідів-мікселлінів. Проведені археологічні дослідження дозволили вперше поставити питання про колонізацію древніми слов'янами Бузько-Дністровського Причорномор'я у перші століття нашої ери і мати уявлення про їх поселення, господарство і культуру.

¹ Л. М. Славін, Наслідки археологічних досліджень ольвійської експедиції в 1947 і 1949 рр., АП, т. IV, 1952, стор. 55—57.

Хоч зроблено вже немало, проте все це слід вважати лише початком дуже важливої роботи, яка повинна систематично продовжуватися у значно ширших масштабах.

Нижче публікується короткий звіт про археологічні роботи в районах Бузько-Дністровського Причорномор'я в 1949—1951 рр., проведених Бузько-Дністровською і Ольвійською експедиціями¹.

Матеріали досліджень подаються за географічним принципом. Роботи провадилися в таких чотирьох напрямках: 1) правий берег Бузького лиману на північ від Ольвії, 2) правий берег Бузького лиману на південь від Ольвії, 3) Березансько-Сосицький лиман, 4) Тилігульський лиман.

I. Правий берег Бузького лиману на північ від Ольвії

1. Козирка. *Поселення* знаходиться за 500 м на південь від с. Козирки на березі Бузького лиману. Площа поселення поділяється на дві частини — нижнє плато еліпсоїдної форми (400 × 180 м) — у східній частині, на висоті 3 м від рівня лиману, і верхнє плато (360 × 160 м) — на висоті 25 м над рівнем лиману — у західній частині. Природними межами поселення є північна балка — на півночі, на півдні і південному заході — глибока південна балка. Частина берега, що прилягає до поселення, багата виходами джерельної води (рис. 1).

Культурний шар добре простежується в берегових обривах і вимінах. На поселенні і в балках досить багато підйомного матеріалу.

На поселенні було закладено кілька невеликих розвідувальних розкопів. Цінні матеріа-

ли дали розкопи 1 і 3 на верхньому плато. Розкоп 1 знаходився в західній частині верхнього плато за 25 м на північ від південної балки. Тут відкрито кут приміщення, утворений двома кам'яними стінами шириною 0,55 м. Від обох стін збереглося кілька рядків кладки. Нижній ряд стін складався з великих каменів, поставлених на ребро. Вище кладка виконана з плит, покладених пліском. У приміщенні розчищені залишки глиняної підлоги.

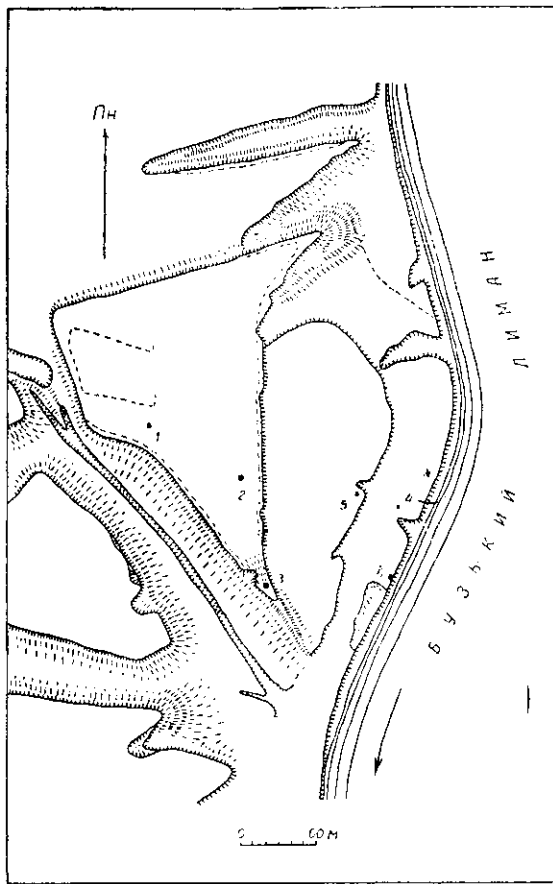

Рис. 1. Поселення біля с. Козирка.

¹ Роботи були організовані Інститутом археології і Ольвійським заповідником Академії наук УРСР на чолі з Л. М. Славиним (начальник експедиції).

Експедиційні роботи проводилися 12 загонами на чолі з М. Ф. Болтенком (Одеса), С. І. Капошиною (Ленінград), Б. М. Рабичкіним (Київ), М. С. Синициним (Одеса), Е. О. Симоновичем (Москва), Т. І. Фармаковською (Ленінград), Г. Т. Тітенко (Київ), Ф. М. Штігельман (Київ).

Роботи окремих загонів проводилися разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР (3 загони), Одеським археологічним музеєм (2 загони), Миколаївським краєзнавчим музеєм (1 загін).

У роботі загонів брали участь, крім співробітників зазначених установ, працівники Київського історичного, Херсонського історико-археологічного музеїв, а також студенти-практиканти Київського університету ім. Шевченка, Львівського університету ім. Франка, Одеського університету ім. Мечникова, Одеського педагогічного інституту ім. Ушинського і деяких інших установ та вузів.

Розкоп 3 знаходився у південно-східній частині верхнього плато. Тут також виявлені будівельні залишки: стіна, вимостка, ями. Стіна, орієнтована з північного заходу на південний схід (ширина 0,75 м), була складена так, як і стіни в розкопі 1. Вимостка цієї будови складалася, мабуть, з дрібних каменів (найбільші її розміри 3,40 × 1,25 м).

Ями, що призначалися, мабуть, для зберігання зерна, відносилися до попереднього (в порівнянні з будовою) будівельного періоду.

Речові знахідки складаються з уламків амфор (переважно жолобчастих), сіроглиняного і сіролощеного посуду, ліпних горщиків, чере-

пиці. Знайдено також небагато уламків червонолакової кераміки, грузил, 2 пряслиця, свинцеву скрепу та ін. Речовий матеріал датує це поселення часом I—III ст. н. е.¹

Могильник. В 1950 р. робітники радгоспу ім. Шмідта, копаючи глину на південній захід від городища, натрапили на древні поховання. Загін ольвійської експедиції під керівництвом Б. М. Рабічкіна провів дослідження цього місця. Воно розташоване за 6,25 м від стовпової дороги з Миколаєва до Парутино у крайній західній частині південного схилу балки, яка обмежує городище з південного боку. На глибині 3 м від верхньої частини схилу, у зеленувато-сірому глинистому вологому шарі були виявлені залишки чотирьох поховань, зруйнованих під час копання глини. Кістяки, орієнтовані головами на схід, знаходилися у дерев'яних трунах, впритул поставлених одна до одної. Збереглися незначні залишки дерева, 10 мідних і 12 залізних цвяхів. Кістяки дуже поганої збереженості, залишки їх лежали безладно. Дно могили насипане тонким шаром чистого дрібнозернистого піску, в якому знайдені окремі здрібнені окатані уламки стінок червоноглиняних посудин.

Інвентар перших трьох поховань (з півночі на південь) виявився настільки змішаним при копанні глини, що пов'язати знахідки з похованнями неможливо було. Інвентар досить багатий, численний і різноманітний. Тут знайдені бусини (понад 1900), що зосереджувались переважно в ногах похованих. Бусини, виготовлені з різного матеріалу, переважно з пасти, скла, дерева і каменю різних кольорів, різноманітні за формами, і розмірами (рис. 2 і 3). Найбільше було пастових бусин. Пастові бусини білого кольору мали бочонкоподібну (126 екземплярів), довгасту (155), біконічно-поздовжню (51), канеліровану (37) та інші форми. Знайдені круглі дрібні пастові бусини зеленого кольору (150), а також червоного і синього, скляні круглі бусини невеликих розмірів з позолотою (188), круглі бусини із зеленого скла (82), дерев'яні грановані бусини з прокресленим орнаментом (44), бусини з червоного і білого каменю, а також з янтарю.

Крім бусин, знайдено досить багато металевих прикрас, головним чином фрагментованих: 4 бронзові браслети; 3 невеликі бронзові дзеркала (одне дзеркало з невеликою ручкою); 4 бронзові фібули — 2 з щитками, прикрашеними емаллю, 2 з приймачами; 2 бронзові підвіски — одна у вигляді ялинової шишки, друга у вигляді хреста; 7 бронзових і залізних перс-

нів, частина з щитками (один перстень надітий на фалангу пальця); 3 дзвоночки з залізними язичками; 3 бронзові ключі; 2 залізні ножі; бронзова ложечка подовженої форми; уламок бронзового посуду. Глиняних посудин було всього 2: в ногах першого (з півночі) кістяка стояв невеликий одноручний кругло-

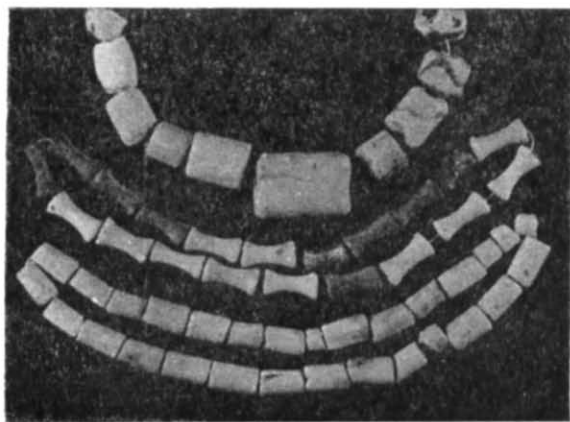
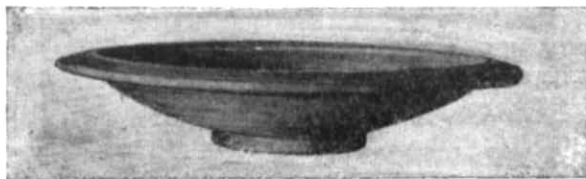

Рис. 2. Могильник біля с. Козирка. Червонолакова тарілка і буси з поховань.

донний глечик з світлої глини; друга така сама посудина знайдена розбитою.

Лише в четвертому похованні інвентар був у непорушному стані. Тут знаходилося 3 червонолакові світильники, уламок ліпного світильника, уламки залізного ножа, 2 бронзові фібули, пастовий скарабей. В ногах кістяка стояло червонолакове блюдо з кістками тварин і червоноглиняний одноручний плоскодонний глечик.

На підставі цих знахідок поховання датується II ст. н. е.

Звертає на себе увагу сарматський характер інвентаря поховань, особливо посудин і прикрас. Велика кількість бусин, до того ж покладених в ногах похованих, є типовою для поховального обряду сарматського племені язигів, представникам яких належали, видимо, поховання в Козирці.

Комплекс поселення (ряд рис якого споріднює його з поселеннями перших століть нашої ери на Інгульці і нижньому Дніпрі) і могиль-

¹ Розкопки поселення провадилися загоном в складі Л. Є. Пінської та І. Д. Ратнера.

ника біля с. Козирка становить великий інтерес.

2. Радгосп «Радсад» Поселення біля радгоспу «Радсад» (у старій літературі — Бузький хутір Топчія) розташоване на правому березі Бузького лиману, за 1 км на північ від с. Нова Богданівка. Поселення обмежено на півночі і півдні глибокими балками і простягається вздовж лиману на 150 м. Частина поселення, що підмивається водами Бугу, обвалилася в лиман, ширина його зараз не пере-

бо оброблених каменів середніх розмірів, в другому — з обробленого каменя великих і середніх розмірів.

В одному приміщенні вздовж північної стіни була зроблена огорожа з плит, поставлених на ребро, довжиною 1,90 м, шириною 0,35 м, викладена всередині каменем. Огорожа призначалась, видимо, для збереження зерна.

В двох приміщеннях знаходились печі. В одній з них, що краще збереглася, знайдені уламки ліпних горщиків. Ця піч мала півкру-

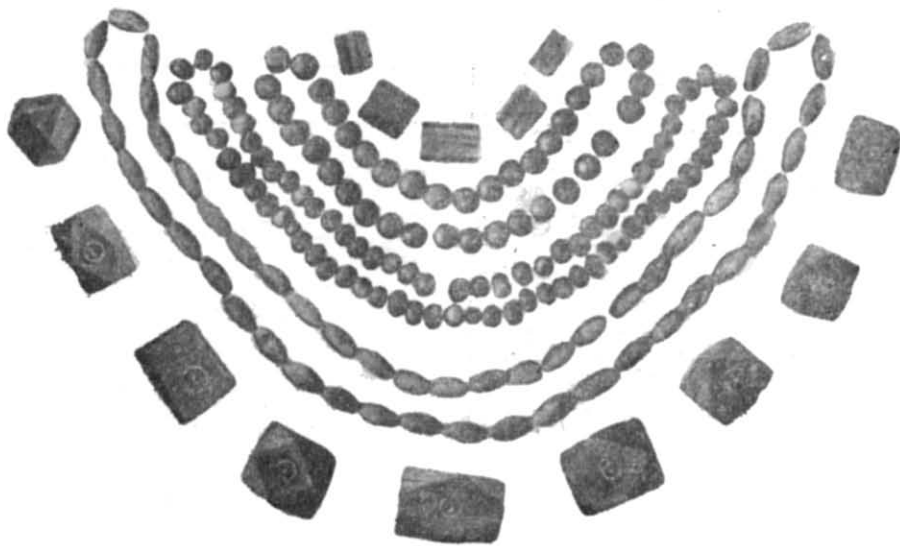

Рис. 3. Могильник біля с. Козирка. Буси з поховань.

вище 90 м. Культурний шар поселення насичений будівельними залишками.

В 1950 р. тут (під керівництвом Г. Т. Тітенко) були проведені археологічні дослідження. В південно-східній частині поселення (над самим обривом) був закладений розкоп Б, а в інших частинах поселення — 7 шурфів.

У розкопі Б виявлені залишки східної частини наземного жилого кам'яного будинку (західна його частина обвалилася в лиман). Цей будинок, який датується I ст. до н. е. — I ст. н. е., орієнтований з півночі на південь, складався (в частині, що збереглася) з трьох приміщень — одного великих розмірів — до 8,40 м довжиною, двох інших — менших розмірів (3 × 2,4 м) (рис. 4). Стіни будинку товщиною від 0,36 м (перегородчасті) і до 0,60 м (зовнішні), грубо складені з погано оброблених каменів великих і середніх розмірів, частина покладена звичайно пліском, інші поставлені на ребро, з заповненням пустого простору дрібним бутом.

В двох приміщеннях збереглася частина кам'яної вимостки підлоги, в одному — з гру-

глу форму. Черинь її складався з обпаленої глинистої маси, основа стін — з каменів дрібного і середнього розмірів, частково поставлених на ребро, обмазаних глиною.

Шурфи, закладені на поселенні (розміром від 1,25 × 1,25 м до 2,50 × 2,50 м), у більшості випадків дали залишки таких самих кам'яних будівель, як і жилий будинок на розкопі Б, і такий же вміст культурного шару.

Крім того, за 250 м на північ від поселення, в одній з вимій останніх років, на глибині 0,50—0,80 м від сучасної поверхні, виявилася довга (до 30 м) кам'яна стіна товщиною 1 м, орієнтована в напрямку до лиману (схід—захід). Стіна збереглася в межах 3—4 рядів великих, грубо оброблених каменів висотою 0,80—1,0 м. За супровідним матеріалом стіна відноситься до часу близько II ст. н. е. Чи належала вона якійсь будівлі, чи мала інше призначення, можна буде з'ясувати тільки після дальших розкопок.

Серед знахідок найбільше було уламків амфор, частина з них з двоствольними ручками II—I ст. до н. е., інші — з реберчастими

ручками I—II ст. н. е. Значна частина уламків належала сіроглиняному кружальному, а також грубому ліпному посуду. В групі сіро-

вінцями. Ці горщики частково прикрашені насічками по краю вінець, частково псевдоручками у вигляді симетрично розміщених у се-

Рис. 4. Поселення біля радгоспу «Радсад». Залишки жилого будинку на розкопі Б.

глиняного посуду переважали уламки глечиків і мисок із загнутим всередину краєм, ча-

редній частині горщиків дугоподібних наліпних вушок.

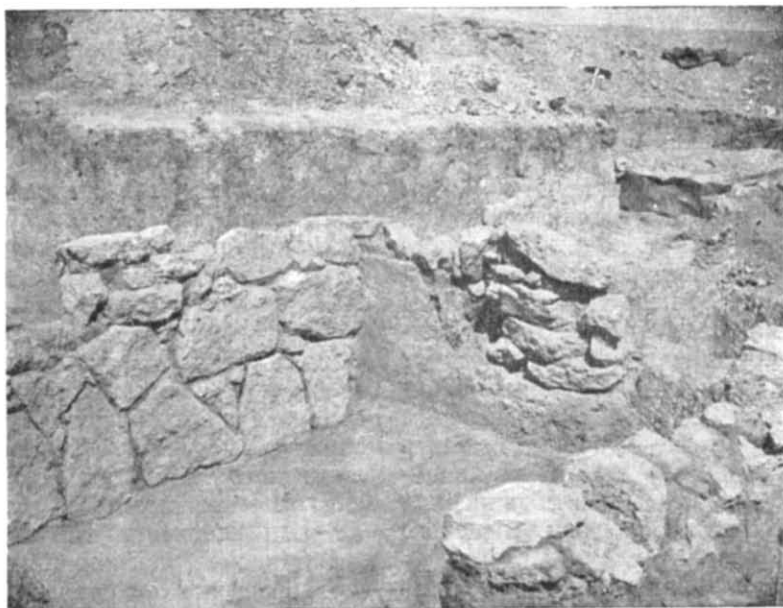

Рис. 5. Поселення біля Широкої Балки. Землянка з кам'яними стінами на ділянці Ж.

стина яких орнаментована лощеними лініями. Ліпний посуд представлений переважно горщиками з прямими або відігнутими назовні

Привозна кераміка (крім амфор) представлена уламками пізнього чорнолакового посуду, частина якого прикрашена штампованим ор-

наментом з пальметок і різним орнаментом у вигляді насічок, а також кількома уламками червонолакового посуду.

На основі речових знахідок, поселення в радгоспі «Радсад» датується часом від II ст. до н. е. до II ст. н. е.

II. Правий берег Бузького лиману на південь від Ольвії

1. Широка Балка. Поселення розташоване на південь від Широкої Балки безпосередньо за Ольвійським некрополем. Досить значні розкопки провадилися тут в 1949 р. заго-

шення (2,70 × 2,20 м) врізане у материк на 0,65 м. Стіни кам'яні, частково земляні. Нижній ряд стін складений в полігональній техніці з плит, поставлених на ребро, верхні ряди складаються з плит, покладених пліском. Підлога приміщення земляна. Невелике вогнище знаходилося в північно-західному кутку. Вхід влаштований з північного боку — тут зберігся дверний проріз. На схід від жилого приміщення знаходився погріб прямокутної форми (2 × 1,90 м), збудований в материку на глибині 1,05 м. На південь від жилого приміщення виявлені дві зернові ями. Яма № 1 — правильні

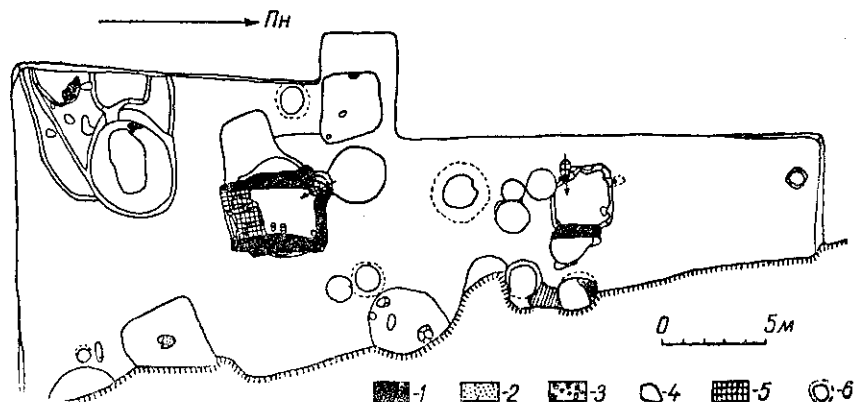

Рис. 6. Поселення біля Широкої Балки. План ділянки № 4 з основами землянок і сушильною піччю. 1 — кладки з каменю; 2 — трамбування; 3 — групи каменів; 4 — землянки; 5 — піч і вогнище; 6 — ями.

ном ольвійської експедиції під керівництвом Б. М. Рабічкіна. В 1950 р. тут провадилися невеликі дослідження.

Внаслідок проведених робіт з'ясовано: 1) поселення біля Широкої Балки існувало з середини (або, можливо, навіть з початку) VI ст. до н. е. по V ст., а потім, після невеликої перерви, з кінця IV по III ст. до н. е.; 2) основним типом житла в архаїчний і класичний часи були напівземлянки прямокутної і круглої форми, вздовж земляних стін яких іноді будувалися кам'яні стіни; в елліністичний час тут будувалися наземні кам'яні будинки звичайного для Ольвії типу; 3) основним заняттям жителів було землеробство — про це свідчить ряд відкритих пам'яток; 4) загальний характер пам'яток свідчить про досить виразний скіфський склад основної частини місцевого населення.

Археологічні дослідження велися переважно в центральному районі берегової частини поселення.

Ділянка Ж. Тут розкопані залишки напівземлянкової будівлі початку і середини V ст. до н. е. (рис. 5), яка складалася з жилого приміщення і двох зернових ям. Жиле примі-

грушовидної форми, глибиною 1,10 м, верхній діаметр 1,35 м, нижній 1,85 м. Яма № 2 — значно більших розмірів (глибина 1,70 м, діаметр кам'яної горловини, що збереглася, 0,70 м, діаметр дна 1,70 × 1,80 м).

Ділянка № 4. Тут на площі в 280 м² відкриті залишки ряду напівземлянкових жител. Краще інших збереглося житло початку V ст. до н. е. в північній частині ділянки (рис. 6). Воно складалося з одного приміщення (2,80 × 2,50 м), врізаного в материк на 0,90 м. Східна стіна складена з каменю, інші стіни — земляні. В південно-західному кутку приміщення знаходилися земляні сходи з трьох східців, вирізаних в материку. Земляна підлога житла промазана глинистим розчином. Кілька ямок для опорних стовпів в підлозі були єдиними слідами перекриття житла.

В південній частині ділянки відкриті основи, що збереглися фрагментарно, чотирьох інших напівземлянкових жител другої половини VI ст. до н. е., порівняно неглибоко (0,30—0,50 м) врізаних у материк. Дві напівземлянки (№ 20 і 27) мали круглу форму, діаметр 3,0 і 3,50 м. Дві інші — № 25 і 30 — були в плані прямокутної форми з трохі закругленими кутами. Розміри

напівземлянок $3,85 \times 3,60$ м і $2,80 \times 2,30$ м. У деяких житлах збереглися глиняна промазка підлоги, залишки печей-вогнищ та ямки від стовпів перекриття. Біля кожної землянки 1—2 господарські ями.

На цій же ділянці відкрита виняткова за своїм інтересом будівля виробничого характеру, яка функціонувала в другій половині VI — на початку V ст. до н. е., з складним пічним спорудженням, аналогії якому нам поки що невідомі. Будівля призначалась, мабуть, для сушіння зерна. Вона являє собою напівземлянку, врізану в материк на 1,20 м. З трьох боків — північного, західного і східного — збереглися стінки, складені з каменів і сирців на глині. Розміри будівлі $4,30$ (північ—південь) \times $2,70$ м. Вхід знаходився в північно-західному кутку, де зберігся проріз (шириною $0,60$ м), камінь порога, кам'яні плити східців і підп'ятковий камінь з поглибленням для дверей.

Південну половину приміщення займали залишки печі складної будови розміром $2,40 \times 2,30$ м. Піч споруджена з сирцевих цеглин безпосередньо на рівні підлоги. Вона складалася з топочного відділення ($0,90 \times 0,80$ м) в північній частині і з трьох камер в південній. Камери розташовані поруч одна за одною — з заходу на схід. Рівень черенів камер на $0,28$ м вищий рівня череня топки. Східна ($0,86 \times 0,44$ м) і центральна ($0,93 \times 0,78$ м) камери мають в плані прямокутну форму. Західна ж камера ($0,75 \times 0,45$ м) мала овальну форму і була трохи зсунута (на $0,40$ м) на південь. У північних стінках східної і західної камер влаштовані вертикальні канали-люфти (діаметром приблизно $0,13$ — $0,16$ м), які починалися від топочного відділення. Через ці канали полум'я подавалось в невеликі жарові приймачі, які знаходилися між основою камер і їх черенем, звідки топочні гази надходили через спеціальні отвори безпосередньо до камери. Центральна камера такої будови не мала. Тут, мабуть, необхідна була менша температура. В південно-західному кутку будівлі знаходився димохідно-витяжний канал, що зберігся на всю висоту західної стінки, вкритий товстим шаром сажі.

Порівняно поганий стан пам'ятки, незвичайність її конструкції, цілковита відсутність будь-яких слідів відходів (глиняних чи металевих) виробництва або продукції навіть в оточенні — дещо ускладнили визначення характеру цієї будівлі. Проте ряд міркувань, а також консультації з спеціалістами і агрономами навели на думку про те, що вона могла використовуватися для сушіння зерна.

Ділянка № 9. Вказане припущення тим вірогідніше, що поруч, на ділянці № 9, роз-

копано велике зерносховище, що складалось з 9 ям того ж часу (рис. 7). Більшість ям була грушовидної форми. Переважають ями широкі і глибокі: $1,30$ — $1,80$ м глибини і $1,60$ — $2,15$ м в діаметрі. Кілька ям мали менші розміри. Ями мали кам'яні горловини, які майже не збереглися. Досить ретельно збудована горловина у ями № 1: вінця складалися з великих плоских каменів, вони перекривалися плоскою

Рис. 7. Поселення біля Широкої Балки. Ділянка № 9 із зерновими ямами.

плитою округлої форми. Ями № 9 і 11 примикали до ями значно більших розмірів. Чи була така конструкція більш зручною, чи спарені ями мали інше призначення — встановити поки що не вдалося.

Всередині V ст. до н. е. деякі великі ями (№ 1, 2, 5) використовувалися як тимчасові житла (можливо, рибалками або пастухами). Про це свідчить збудована тут кам'яна кладка, залишки вогнища і побутовий характер інвентаря.

З інших пам'яток, відкритих на цьому поселенні, звертає на себе увагу яма № 19, що була могилою (глибина $1,40$ м, верхній діаметр $1,65$ м, нижній $2,70$ м). Тут, оточене кромлехом з 4 гостродонних амфор і каменів, знаходилося місце спалення і поховання покійника, якого супроводжував значний інвентар скіф-

ського характеру VI — початку V ст. до н. е.: мідна пряжка у вигляді голови лева з розкритою пащею, уламки залізного меча, понад 30 плоских грузил та інші знахідки.

Ряд невеликих розкопів, закладених вздовж Широкої Балки, показав, що: 1) тут поселення існувало в елліністичний час, 2) для цього часу характерні кам'яні наземні жилі споруди.

Серед знахідок на поселенні біля Широкої Балки представлені ті ж групи речових пам'я-

В 1949 р. загоном, який працював на Широкій Балці, були проведені невеликі розкопки. Виявлені кам'яні будівлі якогось, видимо, гідротехнічного спорудження, яке датується (за знахідками) першими століттями нашої ери. До складу цих будівель входять дві кам'яні стіни. Одна з них (довжиною 14,35 м) складається з трьох частин: 1) західної — довжиною 2,60 м, висотою в 11 рядків кладки (1,75 м), шириною 1,20 м, 2) середньої — довжиною 2,25 м, висотою в 2 ряди кладка (0,35 м),

Рис. 8. Безіменна Балка. Стародавні кам'яні спорудження.

ток, які зустрічаються і в Ольвії. Проте співвідношення цих груп інше. Основну масу (понад 80 процентів, якщо не рахувати амфорних залишків) складає кераміка ольвійського виробництва: червоноглиняна, сіра, ліпна та ін. І лише менше 20 процентів припадає на привозний посуд з античних центрів. Тут представлені уламки іонійського і аттичного розписного посуду. Слід згадати уламки розписної лекани стилю Вурва з зображенням сирснї і морських потвор. Уламки ліпної кераміки нагадують скіфський посуд степових типів. Знахідки подрібнені, цілих посудин знайдено мало¹.

2. Безіменна Балка. За 0,75 км на південь від поселення біля Широкої Балки (на півпуть між Широкою і Закисовою Балками) знаходиться Безіменна Балка. На дні її за 0,5 км від берега Бузького лиману в 1948 р. були помічені якісь будівельні залишки.

¹ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой Балки, КС ИИМК, вып. XL, М., 1951, стор. 114—124.

шириною 0,50 м, 3) східної — довжиною 9,50 м (рис. 8). Східна частина стіни складається з трьох рядів плоских плит висотою 0,65 м, поставлених на ребро впритул одна до одної так, що кожна плита внутрішнього ряду припадає на місце шва між плитами зовнішнього ряду. Все це спорудження розташоване вздовж балки з заходу на схід — в напрямку до лиману. За 0,75 м на північ від західної частини цієї стіни знаходиться друга стіна у вигляді широкої потужної кладки довжиною 2,75 м, шириною 1,30 м, висотою 2 м. Спорудження далі не досліджувалось. Речових знахідок виявлено небагато, це переважно уламки амфор, а також фібули перших століть нашої ери.

3. Закисова Балка. Розкопки поселення, розташованого на північ від Закисової Балки (на правому березі лиману, за 4 км на південь від Ольвії), провадилися в 1948¹

¹ Л. М. Славін, Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції 1947 і 1948 рр. АП, т. IV, К., 1952, стор. 56.

і 1949 рр. Роботи велися на двох великих ділянках і ряді невеликих розвідувальних розкопах. Порівняно великий обсяг проведених тут робіт (під керівництвом Ф. М. Штительман) дозволив вивчити це поселення значно докладніше, ніж багато інших¹.

Закисівське поселення розташоване вздовж берегової лінії по обидва боки Закисової Балки: більша частина поселення на північному боці, менша (видимо, незначна) — на південному боці балки. Руйнування берега

довим жилим будівлям самої Ольвії. Закисівське поселення високим рівнем будівельної техніки і благоустроєм перевершує все те, що досі було нам відомо на ольвійській периферії.

З пам'яток, відкритих на Закисівському поселенні в 1949 р., вирізняється інтересний кам'яний будинок на ділянці *Е*. В плані він має форму, що наближається до чотирикутника, і складається з дворику і 9 приміщень жилого і господарського призначення (рис. 9).

Рис. 9. Поселення біля Закисової Балки. Жилий будинок на ділянці *Е*.

водами Бугу приводить до загибелі залишків поселення, частина якого у зв'язку з цим вже не збереглася. Найбільша ширина уцілілої частини поселення досягає 100 м. Поселення не має оборонних споруджень. Видимо, під час небезпеки жителі поселення переховувалися в Ольвії.

Культурний шар, місцями потужністю до 1,5—2 м, насичений будівельними і речовими залишками, датується IV і III ст. до н. е. Проте на поселенні знайдена невелика кількість керамічних фрагментів і ранішого (VI—V ст. до н. е.), а також пізнішого часу (II ст. до н. е.).

Привертають увагу значні розміри всіх відкритих на поселенні жилих будинків, солідність їх будов, яка часто не уступала ря-

У напрямку з півночі на південь — вздовж західного борта ділянки проходить вулиця, вимощена великими кам'яними плитами. З цього боку вхід веде через сіни (3,70 × 1,45 м) у великий дворик (7,10 × 2,25 м), який займає північно-східну частину будинку. Під південним боком замосту сіней знаходився водостік (довжиною 3,98 м) з кам'яних плит, призначений для відведення дощових вод з двора на вулицю.

І сіни, і дворик, які мають в плані форму букви *T*, ретельно вимощені кам'яними плитами. Дворик сполучається з двома приміщеннями, що знаходяться обабіч сіней. Обидва ці приміщення (3,40 × 3 м і 3,30 × 2,70 м) також вимощені кам'яними плитами. Вся ця частина комплексу займає північну половину будинку. Південна його половина складається з п'яти приміщень. Одне з них — приміщення *Г*, є напівпідвальним; воно було призначене, видимо, не для господарських, а для жилих цілей: тут виявлені залишки добре збу-

¹ Закисівському поселенню відведено значне місце в кандидатській дисертації Ф. М. Штительман «Городища, поселення і могильники Бугського лимана в VII—II в. до н. е.» (див. автореферат, М., 1952).

дованої печі, яка обігрівала приміщення; зберігся дверний проріз (правда, пізніше закладений) і залишки кам'яних сходів.

Два південні приміщення — *A* (3,95 × 2,30 м) і *E* (2,80 × 1,70 м) служили для господарських цілей. Тут знаходилися кладовки з ямами. Загальна протяжність всього бу-

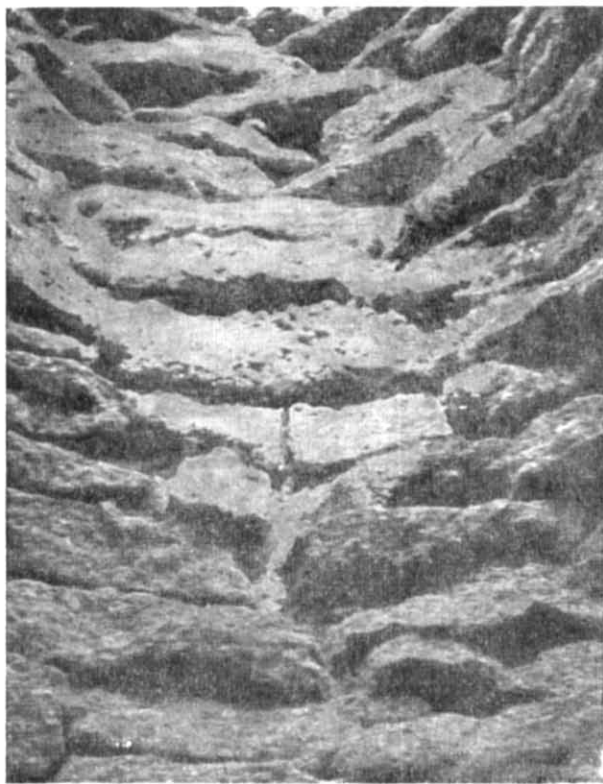

Рис. 10. Поселення біля Закисової Балки. Колодязь (вигляд від дна).

динку з півдня на північ 26,30 м, ширина його (з заходу на схід) 7,70 м. З північного боку будинку збереглися господарські прибудови, які, очевидно, призначалися для домашньої худоби і інших потреб.

Всі фундаменти і нижні частини стін будинку складені з каменю. Проте залишки сирцю, в значній кількості виявлені під час розкопок, і деякі інші спостереження дозволяють припустити, що верхні частини всіх або майже всіх стін були сирцевими.

Кам'яна кладка стін виконана на глині; камені різних розмірів, переважно плоскі. Добре оброблені дверні прорізи, які звичайно мають близько 1 м ширини. Взагалі, вся будівля зроблена ретельно.

Вивчення рівнів залягання підшов кладок,

вимосток, земляних підлог і відповідного їм інвентаря дозволяє намітити два періоди існування будинку: перший період, коли будинок тільки було споруджено, другий — коли він був дещо перебудований. Між іншим, під час цієї перебудови була трохи розширена на захід вся північна половина будинку.

На підставі речових знахідок встановлено, що будинок існував в IV—III ст. до н. е.

Роботами на інших ділянках (*A*, *З*, *И* тощо) було завершено розкриття кам'яних жилих будівель, почате в 1948 р., або початі розкопки нових жител.

Одне з них — на ділянці *A* — мало два мощені каменем дворики (один з яких служив для господарських потреб) і кілька жилих і господарських приміщень, що примикали до них. В одному з приміщень був влаштований підвал, в який вели кам'яні сходи.

На тій частині поселення, яка розташована на південь від Закисової Балки, розкопані залишки кам'яного будинку з підвалами, що добре збереглися.

До складу кожної будівлі входили зернові ями, частина яких була обладнана кам'яними вінцями — горловинами, а в одному випадку збереглася і кришка у вигляді плоскої круглої кам'яної плити, що перекривала цю яму.

На ділянці *A* відкриті залишки кам'яних водостоків.

Дуже інтересним відкриттям є виявлення древнього колодязя цього поселення на дні Закисової Балки. Добра збереженість колодязя дозволяє скласти уявлення про його будову (рис. 10). Загальна глибина колодязя 4,45 м. Верхня його частина глибиною 2,50 м обкладена кам'яною кладкою у формі круга; нижня частина прорізала скелю товщиною 1,9 м. Обкладка колодязя (кам'яний круг) складається з 22 рядів переважно плоских, грубо оброблених кам'яних плит, складених в перепліт. Діаметр наземної частини кам'яної обкладки 1 м. З поглибленням діаметр трохи збільшується. Так, на глибині 2,40 м він дорівнює 1,40 м. Діаметр частини колодязя, пробитої в скелі, донизу трохи зменшується і досягає на дні 1,05 м.

Після повної розчистки колодязя, на кам'яному його дні з'явилася (до 0,25 м висоти) вода, холодна, чиста, прісна. Колодязь, на підставі речових знахідок, датується другою половиною IV ст. до н. е.

Слід відзначити нечисленність і порівняну бідність речового інвентаря (посуду, металевих виробів) Закисівського поселення, що складається з дрібних фрагментів. Знахідка

цілої посудини або предмета тут велика рідкість. Серед посуду головне місце займають амфори, значна частина посуду місцевого виробництва як кружального сіроглиняного і червоноглиняного, так і ліпного, якого тут порівняно багато. Знайдені також уламки черепиці, кілька монет та ін.

4. с. Дніпровське. Археологічні роботи в районі с. Дніпровське (Сари-Камиші) велися в трьох пунктах загоном на чолі з С. І. Капошиною.

Городище XIV—XVI ст. знаходиться за 3 км на захід від с. Дніпровське, на березі лиману. З трьох інших боків городище обмежене балками, глибина яких тут досягає місцями до 25 м. Вздовж балок з боку степу городище захищено двома валами висотою до 1 м, насипаними з лесу. Поверхня валів укріплена обкладкою з дрібних необроблених каменів. З внутрішнього боку вали укріплені сирцевими трамбовками. Вали місцями погано збереглися через розмиви і обвали. В'їзд на городище знаходиться в північно-східній частині городища.

Городище складається з двох частин, відокремлених одна від одної великою шириною і, видимо, древньою балкою: основної — східної частини, площею 2 га, і меншої — західної, площею близько 0,75 га. Східна частина відокремлена від західної, крім балки, ще й валом.

Значна частина городища зруйнована спорудами воєнного часу і траншеями для вибирання каменю.

Східна частина городища являє собою майже рівне чотирикутне плато. Тут культурний шар дуже слабо виявлений. В цій частині знайдені тільки окремі ями, заповнені золою і кістками тварин. Кісток на городищі виявлено дуже мало. Залишки будівель не зустрічались взагалі, а речових знахідок було також мало. Дещо інакше характеризується культурний шар в західній частині городища. Тут встановлена наявність потужного культурного шару товщиною до 1,60 м, що містив залишки наземних будівель з каменю, сирцю, очерету і глини, з земляними підлогами, обмазаними глиною, а також залишки посуду, металеві вироби та ін. Глиняний посуд, переважно полив'яний, XIV—XVI ст. Залізні предмети мають добру збереженість. Тут були знайдені лопати, лемеші, ножі, мотига з залишками дерева від ручки.

Мабуть східна частина городища була фортецею, а в західній частині були житла. Городище могло належати татарам і туркам.

В західній частині городища, лід шаром

XIV—XVI ст., виявлені залишки поселення II—III ст. н. е., які склалися переважно з речових знахідок і уламків амфор з жолобчастим туловом і реберчастими ручками, червонолакової кераміки, скляних виробів.

Поселення скіфського часу відкрито на північно-східній околиці с. Дніпровське, на березі лиману і датується кінцем VI — серединою IV ст. до н. е. Протяжність поселення вздовж берега 150—200 м, ширина частини, що збереглася, 30—50 м. Значна частина поселення підмита водами і обвалилася в лиман. На поверхні і в траншеях багато каменів від древніх будівель і речових знахідок. Потужність культурного шару досягає 1,5 м від сучасної поверхні. Речові знахідки досить різноманітні. Це, насамперед, уламки амфор, в тому числі опуклогорлих, розписаних червоними і коричневими смугами. На одному уламку було енгліфічне клеймо. Зустрінуті уламки іонійського посуду, чорнолакової кераміки. Досить численною є група сіроглиняного лощеного посуду (глички, ойнохої, чаші, світильники), червоноглиняних столових посудин, ліпних горщиків, прикрашених пальцьовими ямками по краю, — на одному з цих уламків були такі ямки по валуку.

Поселення скіфського часу (V—IV ст. до н. е.) відкрито біля Хрестової балки, за 1,5 км на схід від с. Дніпровське, вздовж берегового обриву. В значній своїй частині воно зруйноване лиманом, збереглася лише невелика частина, приблизно 150 м (вздовж лиману) × 50 м. Культурний шар місцями досягає 1,5—2 м товщини. На поверхні трапляється багато каменю від древніх будівель. Підйомний речовий матеріал в загальних рисах такий самий, як і на попередньому поселенні. Між цими двома поселеннями розташована група курганів.

5. Петухівка I. За 17 км на південний захід від Ольвії, на правому березі Бузького лиману, на південь від Петухівської балки і с. Петухівка, знаходиться поселення скіфського часу (V—II ст. до н. е.). Воно відкрито і вивчалось ольвійською експедицією 1940 р.

У 1949 р. був організований Петухівський I загін Бузько-Дністровської експедиції (керівник Т. І. Фармаковська), завданням якого було дослідження цього поселення. Під час робіт тут розкопані дві великі ділянки і закладено ряд розвідувальних шурфів, які виявили будівельні залишки і дали значний речовий матеріал.

Ділянка А — площею в 125 м². Тут відкриті будівельні залишки двох періодів. Від

початку IV ст. на ділянці збереглися дві зернові ями великих розмірів і ретельного оформлення. Яма № 2 грушовидної форми мала глибину 2,60 м, діаметр горловини 2 м і діаметр дна 2,60 м. Яма обпалена, сліди обпалу добре помітні на дні і стінках. Друга яма № 1, що знаходилася поруч з попередньою, дещо менших розмірів.

До IV і III ст. до н. е. на цій ділянці відносяться дві стіни (розташовані у вигляді

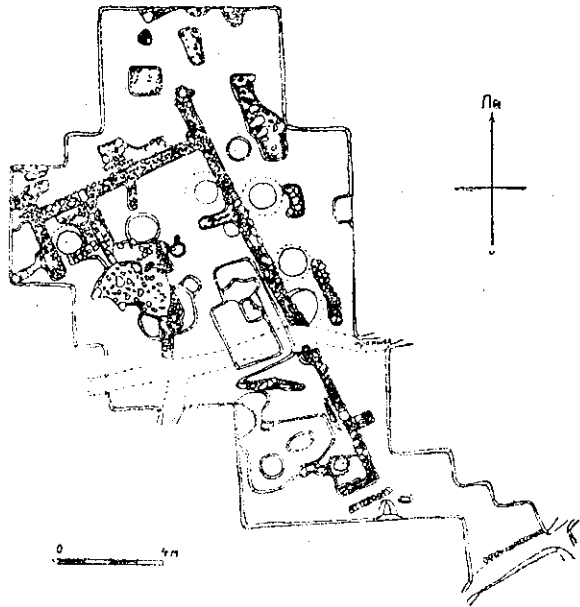

Рис. 11. Поселення біля с. Петухівка. План будівельних залишків і зернових ям на ділянці Б.

літери Т) великого будинку, від якого збереглася частина двох приміщень — північного і південного. Ширина однієї стіни 1,80 м, другої 1 м. Потужність стін і техніка їх кладки свідчать про те, що ця будова призначалась не для житла, а для інших цілей. Така потужність стін спостерігається найчастіше в оборонних спорудах. Основну частину стін складає забутовка, яка з обох боків має облицювання, складене з погано обтесаних каменів середніх і великих розмірів, скріплених глиною. У другій стіні (№ 2) південне облицювання особливо ретельно з обтесаних і добре припасованих каменів.

До цього ж періоду відноситься сирцева кладка жилого будинку, розташованого на південь від великої будови, описаної вище.

Ділянка Б. На цій ділянці (площею близько 200 м²) відкриті різночасові нашарування, які датуються часом від кінця V до початку II ст. до н. е. Тут встановлено п'ять будівельних періодів. До найранішого (кінець V — початок IV ст. до н. е.) можна віднести

кілька зернових ям і залишки двох кладок (рис. 11). До другого будівельного періоду (IV ст. до н. е.) відносяться дві зернові ями і одна кам'яна вимостка. В третьому будівельному періоді (кінець IV — початок III ст. до н. е.) був споруджений жилий будинок, значна частина кладок, вимосток і інших частин якого виявлена під час розкопок. Вдалося встановити, що перед спорудженням цього будинку було проведено нівелювання місцевості, під час якого ями, що раніш існували тут, були засипані, а кладки будівель — в більшості вибрані. Будинок двічі (четвертий і п'ятий будівельні періоди — III і поч. II ст. до н. е.) перебудовувався. Це легко встановлюється співставленням рівнів підшов кладок, вимосток і нашарувань культурного шару, який містив багато речового матеріалу. Таким чином, будинок проіснував близько 100 років. Він займав площу 140 м². Витягнутий з північного заходу на південний схід, будинок складався не менше як з чотирьох приміщень (рис. 12). Три приміщення витягнуті по основній осі одне за одним, четверте — невеликих розмірів, прибудоване з заходу до крайнього з півночі приміщення. Стіни будинку складені на глині з погано оброблених каменів, переважно дрібних і середніх розмірів. Як свідчать численні знахідки сирців, верхні частини стін були сирцевими. Техніка кладки стін не відрізняється особливою ретельністю — цей будинок збудований значно гірше, ніж жилі будинки Закисівського поселення.

У середньому приміщенні відкрито великий погріб прямокутної форми. В ньому знайдені численні уламки амфор, риб'яча луска, кістки тварин та інші побутові рештки.

В будинку виявлені розвали трьох печей. Слід також вказати на значну кількість невеликих ямок в материкку, можливо від стовпів, що підтримували дах.

До часу існування цього будинку належить також ряд зернових ям (рис. 13). Всі ями (загалом на ділянці Б їх відкрито 11) мають грушовидну форму. Серед них є великі (глибина однієї ями, наприклад, 2,20 м, діаметр горловини 1,10 м, діаметр дна 1,85 м) і малі. Більша частина ям споруджена ретельно, нерідко обпалена.

Серед знахідок головне місце займають уламки гостродонних амфор. Досить багато знайдено сірого посуду, зокрема сіроглиняних одноручних глечиків і світильників. Частина сірого посуду прикрашена лощінням. Виявлено багато червоно- і ясноглиняного посуду, зокрема лутеріїв та інших форм блюд.

Є досить значний процент ліпного посуду; знайдені залізні вироби, зокрема ножі. Слід згадати також кілька монет і теракот, золоту бусину та ін.

При значно нижчому (ніж на Закисівському) рівні планування і будівельної техніки інвентар знахідок Петухівського поселення відрізняється різноманітністю і багатством. Тут були горщики, глечики, миски, лутерії, світильники та інші форми посудин, а також уламки теракот та прикраси.

часом II ст. до н. е. — IV ст. н. е. Воно розміщене на високому (близько 40 м) крутому північно-західному березі Дніпро-Бузького лиману. Значна частина городища, розташована біля берегового обриву, внаслідок підмивання водами лиману обвалилася. На сьогодні збереглася порівняно мала площа городища — 1,25 га.

В археологічній літературі XIX, початку XX ст., а також в «Археологической карте Причерноморья Украинской ССР»¹ це горо-

Рис. 12. Поселення біля с. Петухівка. Залишки жилого будинку на ділянці Б.

Слід вказати на велику кількість риб'ячих решток. Частина Бузького лиману, що прилягає до Аджігольської коси, є і нині одним з кращих рибпромислових районів цієї області. Поряд з великою роллю землеробства (про що яскраво свідчить численність зернових ям) рибний промисел відігравав, очевидно, велику роль у господарському житті цього населення.

Крім робіт, проведених на ділянках А і Б, в різних частинах поселення було закладено ряд шурфів. Дослідження берегової частини лиману аж до Аджігольської коси показало, що весь цей район насичений культурними залишками; нерідко трапляються також виходи кладок та вимосток.

6. Петухівка II. За 0,25 км на захід від поселення скіфського часу, розташованого поблизу Аджігольського маяка і за 2 км на схід — північ — схід від с. Дмитрівка, знаходиться невелике городище, що датується

дище називається Аджігольським за назвою села Аджігол (тепер Солончаки), яке знаходиться на схід від с. Петухівка. Згадується це городище і у О. С. Уварова².

Розкопки городища вперше провадили В. І. Гошкевич і І. В. Фабриціус в 1924 р.³, потім вони продовжувались Ольвійською експедицією в 1940 р. і Бузько-Дністровською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1949 і 1950 рр.⁴.

¹ І. В. Фабриціус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, т. I, стор. 67.

² А. С. Уваров, Исследования о древностях Южной России, II, стор. 145—146.

³ І. В. Фабриціус, згадана праця.

⁴ Роботи велись спільним загonom (Інститут археології АН УРСР та Одеський археологічний музей — керівник М. С. Синицин, учасники: А. Л. Єсіпенко, В. І. Таганова та ін.). На жаль, частина знахідок, шоденників, фотографій і креслень робіт 1924 р., що зберігалися в Херсонському музеї, та за 1940 р. — в Одеському археологічному музеї, пропала під час тимчасової німецької окупації.

На городищі розкопано чотири великі ділянки загальною площею близько 800 м²: 1) ділянка оборони в районі, де були, мабуть, ворота; 2) ділянка А — в центральній частині городища; 3) ділянка В — в південно-західній частині; 4) ділянка С — в північно-східній частині.

Обривистий високий берег робить городище з боку лиману цілком неприступним. З

Рис. 13. Поселення біля с. Петухівка. Зернові ями на ділянці В.

напільного боку городище захищено валом і ровом, які порівняно добре збереглися, що огороджують його з західного, північного і східного боків. Рів значно розмитий водами, які течуть в лиман, і на його місці утворилися балки, особливо широкі і глибокі в своїх південних частинах.

Поперечний розріз валу і рову показав будову цих оборонних споруджень. В основі валу знаходиться кам'яна стіна, на яку був насипаний вал. Фундаментом стіни були два ряди масивних вапнякових плит, покладених на шари польовки. Сама стіна була складена з крупних сирцевих цеглин. Ширина її близько 3,5 м, вона збереглася на висоту близько 3 м, але в давнину була, мабуть, вищою.

Сирцеві цеглини мали 0,35 м довжини і 0,25 м ширини, при товщині 0,10 м.

Для збільшення міцності стіна з внутрішнього боку укріплювалась дуже потужною підсилюючою утрамбованою землею, яка виконувала роль контрфорсу. Ця підсіпка, що має в розрізі форму трикутника, поступово підвищувалася в напрямку до стіни, біля якої вона досягала 3 м висоти, при ширині основи 10 м.

За валом на віддалі 7 м йшов рів шириною близько 3 м і глибиною до 3 м.

В північній частині оборонних споруджень, недалеко від місця, де рів і вал повертають на схід, розкопками встановлено місце воріт — в'їзду на городище; тут їх можна було чекати і за рельєфом місцевості. В цьому місці лінія валу переривалася, і кінці його заходили один за одиний. Фрагментарність будівельних залишків в цьому місці не дозволила виявити в повній мірі будову воріт¹.

Стратиграфія городища, за розкопками його центральної частини, характеризується такими даними. Гумусний шар з великою кількістю коренів рослин залягає до глибини 0,25—0,30 м. Далі іде глинисто-зольний шар товщиною 0,15—0,20 м, з глибини 0,45 м глинистий шар. Все це підстелюється материком, позбавленим культурних решток, на глибині 1,0—1,5 м від сучасної поверхні.

Відкриті розкопками будинки виявилися наземними. Переважали будинки великих розмірів, які склалися з багатьох приміщень. Так, на центральному розкопі відкрито будинок другої половини III — першої половини IV ст., площею близько 115 м²: довжина його 15 м, ширина 7,7 м (рис. 14). Другий великий будинок розчищено у північно-східному розкопі. Разом цілком або частково було відкрито 8 будинків, орієнтованих в основному з півночі на південь. Фундаменти і нижні частини стін будинків складені з каменю. Іноді стіни заглиблені в материк, іноді складені на поверхні. Верхня частина стін зроблена з сирцю. Це встановлюється по завалах, виявлених під час розкопок. Стіни мали товщину, як правило, 0,50—0,70 м, лише в окремих випадках вони бували ширші.

Слід відзначити знахідку уламка мармурової архітектурної деталі, прикрашеної валютою, яка свідчить про те, що архітектурному оформленню багатих будівель тут приділялася певна увага.

¹ А. Л. Есипенко, Петуховская оборонительная система, КС ИИМК, вип. XXXIX, М., 1951, стор. 19—26.

Жилі приміщення будинків мали земляні підлоги з дуже значною обмазкою (до 5 см) з глини і піску. Каменем вибукувані приміщення господарського призначення, а можливо, і дворики.

В ряді приміщень відкриті залишки вогнищ або печей, що призначилися, очевидно, і для обігрівання приміщень взимку, і для приготування їжі. Вогнища або печі будувалися звичайно на рівні підлоги. Піч, відкрита в будин-

трьома каменями: два плинком, третій клином закриває трикутну щілину між ними. На дні — хлібні зерна, що зотліли...»¹.

Населення Петухівського городища зберігало зерно та інші продовольчі запаси не лише в ямах, а й в гостродонних амфорах і піфосах-корчагах, кількість уламків яких тут дуже велика.

Про благоустрій городища свідчать знахідки жолоба водостока та, у двох випадках,

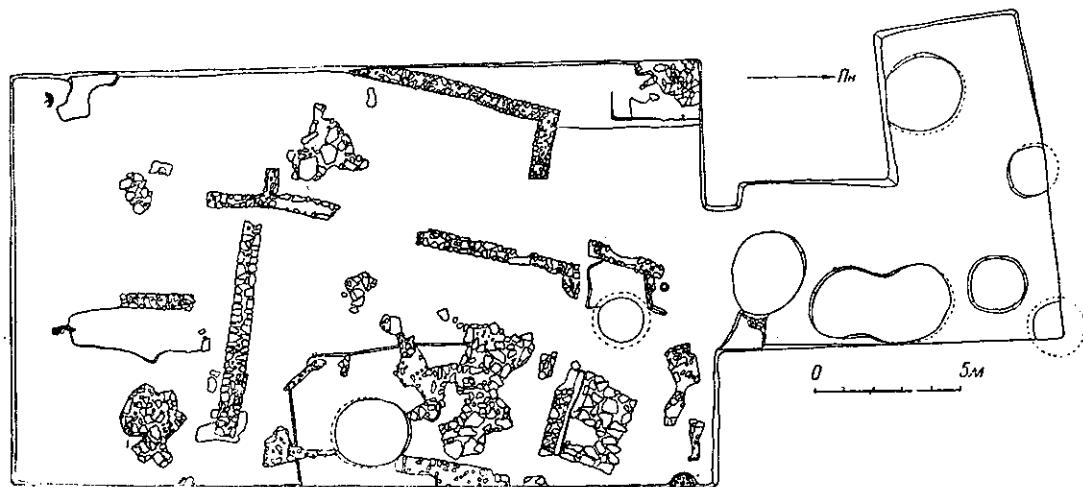

Рис. 14. Городище на північ від с. Петухівка. План будівельних залишків і зернових ям на центральному розкопі.

ку центральної ділянки, мала підковоподібну форму, була складена з каменю і обмазана глиною.

Поблизу печей у підлозі робилися поглиблення для посуду, земляні або обкладені камінням. Вони мали овальну або чотирикутну форму. Поглиблення у великому будинку центрального розкопу мало глибину 0,25 м, довжину і ширину по 1 м. В ньому знаходилося велике скупчення роздавненого глиняного посуду.

До комплексу кожного будинку входили ями, що призначалися для зберігання зерна та інших продовольчих запасів. Ями розташовувалися компактними групами по 3—4 або поодиноці. Одна типова для даного городища яма на центральному розкопі була грушовидної форми, глибиною 1,55 м, діаметр верху — 1,70, біля дна — 2,15 м. На цій ділянці виділяється своїми розмірами яма циліндричної форми діаметром 4,70 м, глибиною 1,30 м. Інтересна зернова яма відкрита в 1924 р. «Зернова яма біля зовнішнього боку валу. Поперечні перерізи її округлі, дно плоске, діаметр його 2,72 м, діаметр розкриття ями 0,84 м, глибина 2,4 м. Отвір закритий

залишків кам'яних забрукувань, очевидно, вулиці.

Дослідження рівнів подошов стін і співвідношення різних горизонтів залягання будівельних і речових залишків дозволяє зробити висновок про наявність на городищі чотирьох будівельних періодів. Так, на центральній ділянці кладки і речові залишки верхнього шару пізнішого періоду знаходилися на глибині 0,10—0,30 м від сучасної поверхні, вони датуються другою половиною IV ст.; кладки і другий культурний шар залягають на глибині 0,30—0,50 м від сучасної поверхні і датуються від середини III до середини IV ст. н. е.; кладки і речові залишки третього шару залягають на глибині 0,50—0,70 м від сучасної поверхні і датуються часом від половини I ст. до середини III ст. н. е.; нарешті кладки четвертого найнижчого шару залягали на глибині 0,70—0,90 м від сучасної поверхні і датуються часом від кінця II ст. до н. е. до середини I ст. н. е.

Саме до початку цього раннього періоду (кінця II — початку I ст. н. е.) відноситься заснування городища і збудування його оборон-

¹ И. В. Фабріціус, згадана праця, стор. 67.

них споруджень — стіни з валом над ним і рову. Останнє підтверджується деякими керамічними знахідками на рівні залягання підовши стіни.

Городище проіснувало, як свідчать про це найпізніші керамічні залишки, знайдені тут, до кінця IV, а можливо, до початку V ст. н. е.

З інших важливих об'єктів слід згадати розкопки ями, очевидно культового (жертвовного) призначення, аналогії якій на інших городищах і поселеннях не траплялися. Яма знаходилася зовні городища, на північний схід від нього. Вона мала круглу форму, близько 2,30 м глибини при верхньому діаметрі 2 м і нижньому 2,30 м. Нижня частина ями містила золу, кістки тварин і уламки посуду. Привертає увагу незвичайний склад кісток: тут були черепи дрібної рогатої худоби і кістки ніг великої рогатої худоби, а також 2 кістяки голуба або близької до нього птиці. Всі кістки знайдені цілими, чого не буває в звичайному культурному шарі. Посуд представлений уламками стінок і ручок амфор і піфосів-корчаг, майже не вкритих нальотом. Ця особливість свідчить, що посуд не був у вжитку. Майже на дні ями знаходилася обпалена пляма діаметром близько 1 м, на якій була купа золи і вугілля — очевидно, тут часто розводився вогонь. Звертають на себе увагу уламки глиняної жаровні або великої сковороди, діаметром 0,90 м з товстими стінками (від 0,05 до 0,12 м) і бортиком висотою 0,13 м.

Під час розвідки на прилеглій до городища території, як у східному напрямку (на віддалі близько 300 м від городища), так, особливо, на захід від нього, в ряді місць вдалося встановити наявність будівельних залишків і культурного шару, що свідчить про те, що поблизу знаходилися жилі і господарські будівлі.

Серед знахідок є ряд знарядь виробництва: фрагмент залізного лемеша, кам'яне жорно, риболовні гачки, кам'яні грузила, залізні ножі. Інтересні невеликі глиняні гирки пірамідальної форми з знаками, що, очевидно, вказують на їх вагу.

На городищі відкрито ряд залишків ремісничого виробництва, особливо на північно-східній ділянці. До них належать залишки кількох печей виробничого, металообробного характеру, досить велика кількість залізних уламків і шлаків. Більша частина цих залишків виявлена на східному розкопі. На городищі знайдено 3 монети: срібні — Антоніна Пія і Септимія Севера і мідна — часів Каракали. Унікальною знахідкою є кам'яна фігурка дельфіна (довжина 7 см, ширина 4 см), схожа на ольвійські дельфінчики.

З інших знахідок слід згадати уламки залізних списів і дротиків, мідні і залізні шилля, мідний ключ складного профілю від замка, мідний браслет, олов'яне колечко, кілька фрагментованих фібул.

Основну масу знахідок в усіх шарах складає кераміка. У ранньому шарі II ст. до н. е. — середини I ст. н. е. переважали уламки ліпних посудин переважно великих розмірів. Посудини за своїми формами і орнаментациєю (защипи по вінцях, наліпи у вигляді псевдоручок на тулові) дуже близькі до посудини з Корчоватівського могильника і з інших пам'яток культури полів поховань. Посудини мають сірий рожевуватий колір, до глини домішаний шамот, рідше — кварцевий пісок і слюда. Глина іноді має зеленувато-сірий відтінок, посудини ці дуже неміцні.

Значну частину керамічних знахідок наступних шарів складають уламки сіроглиняних посудин, виготовлених на крузі, форма і орнаментация яких нагадують посудини (горщики, миски, глечики та ін.) черняхівської культури.

Сіроглиняні посудини нерідко мають темне покриття, орнаментовані найчастіше поздовжніми лініями, що перехрещуються.

Численну групу знахідок кожного шару складають уламки гостродонних амфор пізньоелліністичних і римських типів, з двоствольними, плоскими, круглими і жолобчастими ручками. Особливий інтерес становить та обставина, що весь цей посуд — і ліпний і кружальний лощений — знайдений в жилих приміщеннях, з печами, зерновими ямами, господарськими погребами та ін.

Звертає увагу скупчення в одному місці центрального розкопу (в невеликому погрібку, що згадувався вище, біля печі у великому будинку) численних уламків роздавленого ліпного посуду, частина якого була вставлена один в один. З цих уламків в Одеському музеї вдалося склеїти II ліпних посудин корчоватівського типу.

Необхідно окремо відзначити: 1) знахідку в північно-західному розкопі гостродонної амфори, зробленої, мабуть, в Ольвії — глина сіра, місцева з домішкою кварцевого піску; 2) знахідку частини глиняної жаровні, аналогічної знайденій на Боршевському городищі.

Треба вказати на зовсім незначну кількість імпортованих знахідок, що походять з малоазійських, італійських та інших центрів (крім, звичайно, амфор), деяку кількість уламків червонолакової кераміки, світильників, скляних посудин. Всі ж інші знахідки місцевого походження — ольвійського або навіть місцевого виробництва.

Нарешті, слід назвати окремо знахідки з цього городища ранішого часу (1924 та інших років): 2 написи¹, дві бронзові фібули — одна лита², друга з дротяною обмоткою³, медальйони із скляної маси з рельєфним зображенням голови вакханки, повернутої ліворуч⁴, фрагменти червонолакового і скляного посуду.

Таким чином, матеріал Петухівського городища дозволяє зробити ряд висновків про заняття його мешканців. Насамперед тут займалися землеробством, скотарством і рибальством. Важливе місце займали ремесла. Деяку роль відігравала і торгівля.

III. Березансько-Сосицький лиман

Одним з мало вивчених в археологічному відношенні районів північно-західного Причорномор'я залишався до останнього часу Березансько-Сосицький лиман. Тут були відомі окремі місця древніх поселень, обстежені археологами XIX і початку XX ст., про що згадується в старій літературі, зокрема у В. І. Голшкевича⁵.

Ряд випадкових знахідок і повідомлень місцевих жителів показав, що цей район багатий на археологічні пам'ятки. Для їх вивчення в 1949 р. був організований Березанський загін Бузько-Дністровської експедиції, який продовжував свою роботу і в 1950 р.⁶

Робота Березанського загону була успішною: в селах Вікторівка, Рибаківка (Аджіаска). Лимани (Коза), Ляшевий та інших були відкриті поселення і могили різних часів — від кінця епохи бронзи до середини I тисячоліття н. е.

1. Вікторівка. Село Вікторівка, Тилигуло-Березанського району, Миколаївської області, знаходиться за 1,5 км на північ від моря, недалеко від о. Березань, за великим заболоченим Тузлинським солончаком, в південній частині західного крутого берега Березанського лиману.

У обриві берега біля Вікторівки були давно помічені контури землянок і ям; на вулицях і подвір'ях села траплялося багато кераміки.

На порівняно невеликій території с. Вікторівка і прилеглої до неї з півдня площі відкриті залишки трьох різночасних поселень, які не перекривали одне одне: 1) кінця епохи бронзи (Вікторівка III), 2) скіфського часу (Вікторівка I) і 3) перших століть нашої ери (Вікторівка II).

Поселення кінця епохи бронзи (Вікторівка III) відкрите в західній частині с. Вікторівка — на городах, розташованих на південному схилі великої Вікторівської балки. Поселення мало невеликі розміри. Тут зібрано підйомний матеріал, розкопана невелика ділянка і закладено кілька шурфів. Під час розкопок виявлені незначні залишки наземних жител, які збереглися в такому зруйнованому стані, що неможливо сказати щось певне про план або влаштування житла. З деяких залишків можна уявити, що при спорудженні цих будівель використовували не тільки камінь, а й сирець. Культурний шар залягає тут на глибині 0,45—0,75 м.

Серед речових знахідок привертають увагу фрагменти посудин, досить типових для кінця епохи бронзи степової смуги УРСР (IX—VIII ст.), зокрема, уламки гладких ліпних посудин з тонким валиком, розміщеним значно нижче краю. Траплялися поодинокі дрібні черепки ще ранішого, можливо, навіть усаївського часу. З інших знахідок слід відзначити чотиригранне мідне шило, типове для усаївської культури, з остеологічного матеріалу — кістки тура.

По аналогії з археологічними пам'ятками епохи бронзи нам здається можливим віднести Вікторівське поселення до кіммерійського часу.

Поселення скіфського часу (Вікторівка I) відкрито за кількисот метрів на південь від поселення кінця епохи бронзи. Воно розташоване вздовж високого берега лиману в напрямку з півночі на південь на 200 м. В ширину (схід — захід) воно збереглося лише на 40 м. Більша частина поселення розмита водами лиману.

Поселення датується часом від середини VI до початку III ст. до н. е. Тут виявлено гумусний шар (товщина 0,4 м) і глинистий шар (від 0,4 до 1 м), нижче якого залягає материк. Речові знахідки в досить значній кількості знайдені в обох шарах.

На поселенні відкриті залишки напівземлянки ранішого часу, а також залишки кам'яних наземних будівель, що відносяться до пізнішого часу.

¹ В. В. Латышев, ІРЕ I², № 80 і 227.

² У Херсонському музеї, № 3270.

³ Там же, № 3271.

⁴ Там же, № 3269.

⁵ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, т. I, стр. 61—62.

⁶ Роботи Березанського загону провадилися об'єднаними силами Інституту археології АН УРСР (обидва роки), Одеського археологічного музею (обидва роки), Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (1949 р.). До загону входили: М. Ф. Болтенко (керівник), С. І. Капошина (1949 р.), А. А. Кравченко (обидва роки), Ф. С. Рудін (1949 р.), А. З. Яровий (1950 р.), Я. В. Доманський (1949 р.) та інші, а також група аспірантів і студентів Одеського університету.

Виявлено 4 напівземлянки: одна прямокутної, три інші — овальної або круглої форми. Краше збереглася прямокутна напівземлянка на ділянці А (довжиною 4,94 м, шириною 3,60 м). Вона була трохи заглиблена в материк (до 0,70 м в південній і 0,10 м в північній частині) і мала трохи заокруглені кути (рис. 15).

Вхід в напівземлянку розташований з північного боку. Тут виявлені два заглиблення

лення до ліпної кераміки з Ольвії і Березані. Це — горщики з відігнутим краєм і опуклими стінками, орнаментовані пальцево-нігтьовим орнаментом, горщики баночної форми з валиком (41%). Далі іде група кружального сірого лощеного посуду (близько 30%). З привозної кераміки (близько 25%) слід насамперед відзначити невелику кількість уламків іонійських, переважно самоських посудин, розписаних смужками кіликів, плоскодонних ам-

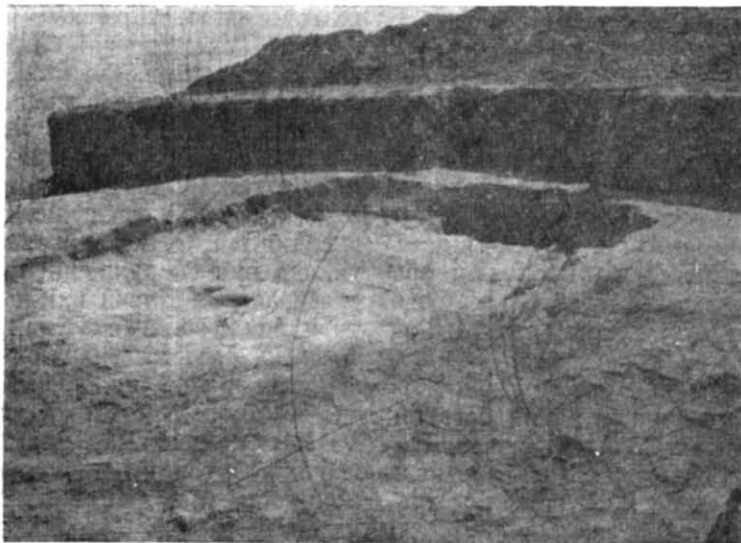

Рис. 15. Поселення біля с. Вікторівка. Основа землянки скіфського часу. на ділянці А.

від стовпів, які підтримували, видимо, перекриття житла. Два інші заглиблення такого ж характеру знаходилися в центральній частині напівземлянки. У південній, найбільш заглибленій частині напівземлянки знаходилась яма від вогнища, в якій було дуже багато золи.

Оскільки при розкопках весь час траплялися куски перепаленого сирцю, можна думати, що наземна частина стін цього житла була сирцевою.

На схід від цієї ділянки знаходилася невелика яма (або погріб) господарського призначення, з похилим спуском.

Насиченість ділянки речовими залишками досить значна, весь матеріал одночасовий і має побутовий характер. Найбільшу групу знахідок складають уламки грецьких амфор архаїчних типів, частково прикрашених смугами, нанесеними червоною, коричневою і чорною фарбами. На другому місці — за кількістю знахідок — стоїть ліпна кераміка, близька своїми формами і технікою виготов-

фор, розписаних хвилястими лініями, відкритих світильників, уламків чорнофігурних посудин. Все це датує жилий комплекс другою половиною VI ст. до н. е.

Від наземного житла збереглися залишки фундаментів, які свідчать, що будівля мала прямокутний план. Фундаменти складені не дуже ретельно, з каменів середніх і малих розмірів. На підставі уламків амфор та інших речових знахідок житло датується кінцем IV—початком III ст. до н. е. Житло витягнуте з північного сходу на південний захід. В цьому напрямку простежується на 10 м кам'яний фундамент стіни товщиною до 0,75 м. В стіні є проміжки, частина яких була прорізами для вікон або дверей.

Фундамент цього наземного будинку залягає на культурних залишках ранішого часу кінця VI—V ст. до н. е. Зокрема, фундамент південної стіни перекривав овальну напівземлянку середини VI ст. до н. е. Діаметр напівземлянки становив близько 12 м — не менше половини її обвалилося в лиман.

За 20 м на південь від цієї напівземлянки був знайдений, разом з простим ліпним сірим посудом, прикрашеним наліпним валиком, бронзовий гарпун, який не має аналогій ні в грецькому, ні в скіфському речовому матеріалі.

На поселенні відкрито кілька господарських ям IV—III ст. до н. е. Глибина їх в середньому 1,5—2 м, діаметр 1,25—1,60 м. Заповнення складається з уламків тари — глиняних амфор,

Необхідно ще відзначити знахідку галечних грузил з перехватами архаїчного типу, дуже відмінних від грузил епохи міді-бронзи в цій частині Причорномор'я. Поряд з ними тут знайдені грузила, зроблені з стінок грецьких амфор. Грузила, риб'ячі кістки і гарпун свідчать про те, що рибальство, поряд з скотарством і землеробством, відіграло в житті цього населення важливу роль. Слід згадати також про великі скупчення черепашок мо-

Рис. 16. Поселення біля с. Вікторівка. Основа землянки перших століть нашої ери.

які датуються IV—III ст. до н. е. Побутової ж кераміки тут майже не було, що свідчить, мабуть, про те, що ями використовувались для зберігання продовольчих запасів, головним чином, зерна.

Щождо речового матеріалу поселення в цілому, то слід відзначити таке. Найраніші залишки датуються серединою VI ст. до н. е. Досить численну групу знахідок складають уламки грецьких амфор, на внутрішніх стінках яких нерідко спостерігається шар винного осаду. Уламки привозного іонійського, корінфського і аттійського посуду тут надзвичайно рідкі і представлені поодинокими екземплярами.

Досить значною є кількість знахідок тонкостінного сірого посуду VI—III ст., зробленого на крузі, серед якого інтерес викликають чаші з округло-загнутими всередину краями. Ліпний посуд представлений переважно уламками сірих посудин з наліпними валиками і пальцево-нігтьовим орнаментом по вінцях або під шийкою, а іноді по наліпному валику.

люсків (мідії, кардіум, устриці), які використовувалися як їжа.

Поселення перших століть нашої ери (Вікторівка II) знаходилося на північ від поселення скіфського часу, біля південної околиці східної частини с. Вікторівка. Датуються воно з середини II до початку IV ст. н. е. На поселенні відкрито 5 напівземлянок, 6 печей і залишки нижніх рядів кладок двох наземних будівель.

Напівземлянка № 1 заглиблена в землю на 0,30—0,40 м і мала круглу форму (рис. 16). Її оточував ряд господарських ям. Напівземлянка № 2 значно глибше врізана в землю (до 1 м) і мала прямокутну форму. Вона збереглася лише частково: південно-східна її частина обвалилась в лиман. В південно-західній частині знаходилася велика піч, споруджена з каменю і глини. В земляній підлозі обох напівземлянок виявлено ряд ямок, частина яких була, мабуть, від стовпів, що підтримували покрівлю. Напівземлянка № 4 мала круглу форму, підлога її знаходилася на глибині

0,40 м від поверхні материка і 0,70 м від сучасної поверхні. Діаметр цієї споруди 2,80 м. В центрі її знаходилася велика яма від стовпа діаметром 0,33 м, глибиною 0,35 м. В цій напівземлянці знайдено уламки кружального сіроглиняного посуду, амфор, ліпного посуду з ніздрюватою поверхнею, кістки тварин. Напівземлянка № 5 має більші розміри. Верхній її діаметр дорівнює 4 м, глибина від сучасної поверхні до кам'яного замоства 1,20 м. Піч мала порівняно невеликі розміри і була обкладена камінням (на якому збереглися сліди вогню) приблизно однакових розмірів — 0,25×0,25×0,14 м. Напівземлянка збудована на місці колишньої ями або землянки. В ній знайдені уламки ліпного неорнаментованого посуду, уламки амфор ранішого часу, багато кісток тварин. На підлозі напівземлянки (на рівні завалу) виявлено уламок сіроглиняної лощеної посудини черняхівського типу.

Поруч з напівземлянковими житлами, під найвищим місцем над обривом до лиману, відкрита глибока (5,10 м) воронкоподібна яма. На глибині 2,30 м в ній виявлено поховання коня, під яким залягали тонкі прошарки чорнозему і лесу. На глибині 4,10—4,40 м знаходився деформований череп людини з двома верхніми шийними хребцями, який лежав на вимостці з плоских кам'яних плиток. Тут також знайдені кістки півня, зайця і лисиці. Крім дрібних уламків сіроглиняних і сіролощених посудин, що потрапили сюди з грунтом, інших речових залишків тут не виявлено.

З речового матеріалу, виявленого на цьому поселенні, насамперед привертає увагу сіра кераміка як лощена, так і без лощіння. З лощеного посуду слід відзначити уламки тонкостінних посудин, датованих часом від III до V ст. н. е. Серед сірого нелощеного посуду слід відмітити цікавий посуд з ніздрюватою поверхнею, близький до типів, які знаходять на Подністров'ї.

Деяка кількість уламків належить великим піфосоподібним корчагам. В більшості це товстостінні посудини, прикрашені масивним розчленованим наліпним валиком по тулову.

Античний матеріал представлений на поселенні уламками товстостінних амфор, червонолакових посудин і прозорого скла II—IV ст. н. е., невеликим фрагментом плити з грецьким написом III ст. н. е., на якому збереглися чотири букви, однією римською мідною монетою середини II ст. н. е.

За характером свого інвентаря і будівельних залишків поселення відноситься до пам'яток так званої культури полів поховань.

Для Вікторівського поселення перших століть нашої ери характерні, з одного боку, напівземляні житла, з другого — залишки кам'яних наземних будівель. Напівземлянки знаходять собі аналогію в поселеннях того ж часу в лісостеповій смузі середнього Дністра (зокрема, в Луці-Врублівецькій). Кам'яні будівлі схожі з кам'яними будинками інших Причорноморських поселень цього ж круга, які відбивали давню традицію цього району.

2. Рибаківка (Аджияск). Село знаходиться напроти о. Березань, на мису, який утворюється берегом моря і південним кінцем Березансько-Сосицького лиману. Тут вздовж обриву морського берега відкрито древній могильник, в зв'язку з тим, що берег дуже підмивається і поховання часто обвалюються в море. Вдалося встановити наявність 12 ґрунтових поховань, перекритих плитами з уламками посудин перших століть нашої ери. На жаль, ці могили були дуже зруйновані, і експедиції не вдалося їх виявити; про наявність таких могил відомо лише з розповідей місцевих жителів.

У могильнику виявлені також поховання і скіфського часу. В могилі ґрунтового типу (видимо, IV ст. до н. е.) знайдено чоловічий обезглавлений кістяк, орієнтований на захід — південь — захід. При кістяку знаходилися 21 наконечник мідних тригранних стріл і чорнолаковий кілик. В цій же могилі значно пізніше, в III ст. н. е., було зроблено друге поховання, яке перекрило попереднє. Тут були два простягнуті кістяки — чоловіка і жінки, які лежали поруч, головами на схід — північ — схід. В головах кожного кістяка поставлена вапнякова плита з загостреним (фронтонovidним) верхом.

До IV ст. до н. е. належить майже цілком зруйноване підбійне поховання на глибині 1,20 м.

3. Ляшева. Урочище Ляшева знаходиться за 2 км на північ від с. Вікторівка, в напрямку до с. Лимани (Коза). Тут відкрито поселення скіфського часу (VI—III ст. до н. е.). Закладені в трьох місцях поселення на порівняно значній віддалі один від одного (біля Малої Ляшевської коси, біля Великої Ляшевської коси) невеликі розвідувальні розкопки дали культурний шар такого ж характеру, як і на Вікторівському I поселенні. Серед речового матеріалу переважали амфори середини і другої половини VI ст. до н. е. В одному розкопі відкрито ями господарського призначення, в тому числі і для зберігання зерна.

4. Лимани (Коза). Село Лимани знаходиться на північ від с. Вікторівка, трохи

на південь від місця розгалуження лиману на Березанську (східну) і Сосицьку (західну) частини. Тут відкрито залишки поселення перших століть нашої ери. Серед речового матеріалу переважає лощена кераміка тих же типів, що і на Вікторівському II поселенні.

5. Михайлівка. Село знаходиться ще далі на північ, на правому березі Березансько-Сосицького лиману. За 2,5—3 км від села, вздовж струмка, який впадає в лиман, відкрито невелике поселення епохи бронзи, довжиною близько 60 м. Культурний шар потужністю 0,30 м залягає на глибині 0,50 м від сучасної поверхні. Поселення характеризується уламками штрихованої кераміки.

6. Дмитрівка. Село знаходиться на лівому березі р. Сосік. В гирлі балки, по обриву струмка, що пересох, відкрито невелике поселення перших століть нашої ери довжиною близько 50 м. В культурному шарі поселення багато зольних залишків, невелика кількість уламків сіроглиняного кружального і ліпного посуду, а також кістки тварин.

IV. Тілігульський лиман

Тілігульський лиман, що лежить на кордоні Миколаївської та Одеської областей, є одним з дуже мало вивчених в археологічному відношенні районів Причорномор'я¹. Експедицією 1950 р. відкрито 20 городищ і поселень, які датуються тим самим часом, що й поселення Березансько-Сосицького лиману². Найзначніші з відкритих поселень знаходяться в селах Коблево, Капустино та їх околицях. Тут і були проведені невеликі розкопки.

1. Коблево. Тут відкрито 2 поселення: 1) скіфського часу, 2) перших століть нашої ери.

Поселення скіфського часу (IV—III ст. до н. е.) знаходиться поблизу від с. Коблево, на Перехресній балці. Тут розкопана яма конічної форми діаметром 1,75—2,05 м, яка звужувалася донизу. Біля дна ями з одного боку знаходилася ніша-підбій, де виявлено 2 амфори з осадом вина на денцях. На цьому ж поселенні знайдена мідна монета Олександра Македонського.

¹ В зв'язку з цим в 1950 р. був організований Тілігульський загін Бузько-Дністровської експедиції в складі Е. О. Симоновича (керівник) і С. А. Тургіна. Загін обслідував південну частину обох берегів лиману від його гирла до с. Калинівка (кол. Попівка).

² Згадані вище поселення поблизу с. Михайлівка і Дмитрівка на правому березі Березансько-Сосицького лиману (на північ від Вікторівки) відкриті і обслідувані також Тілігульським загonom.

Поселення перших століть нашої ери міститься на південній околиці села (поблизу невеликого яру). Довжина смуги з культурними залишками становить 350—400 м. Тут на невеликій глибині, а іноді і просто на поверхні, виступають численні залишки досить значного кам'яного будівництва, що супроводжується фрагментами кружального, частково орнаментованого посуду, а також уламками амфор.

2. Городища поблизу с. Коблево. На правому березі лиману, недалеко від його гирла знаходиться городище IV—I ст. до н. е. Місце для городища вибране дуже вдало, з врахуванням оборонних вимог. З боку моря воно захищено обривистим малопріступним схилом, з двох інших боків—ярами. На підставі рекогносцировочного обслідування виявлено, що городище було оточено кам'яними оборонними спорудами — баштами круглої форми, діаметром близько 5 м, і стінами, складеними з обтесаних кам'яних плит. Є підстави вважати, що городище було забудовано кам'яними будинками. Серед речового матеріалу переважають уламки амфор, чорнолакові уламки поодинокі.

За 9 км звідси відкрито зовсім маленьке городище — фортеця скіфського часу, круглої форми, діаметром близько 30—40 м, яке підвищується на краю мису, що виступає в лиман.

3. Капустино. В селі відкрито поховання епохи бронзи і поселення перших століть нашої ери.

Поховання кіммерійського типу відкрито на присадибній ділянці. Воно знаходилося в невеликій ямі прямокутної форми з заокругленими кутами (1,15×0,75 м). Похований лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на захід, з руками перед лицем.

Могила мала кам'яну стелу трапецевидної форми (0,9×0,53—0,33 м при товщині 0,12—0,15 м), яка є схематичним зображенням людини.

Поселення III—IV ст. н. е. розташоване вздовж похилого правого берега балки. Тут виявлені залишки наземних кам'яних і кам'яно-сирцевих будинків. На одній ділянці (розкоп II, біля краю глинища) знайдено залишки кам'яного будинку, орієнтованого з північного заходу на південний схід; будинок складався з трьох приміщень: одного — великих розмірів (довжиною 5,70 м) — для житла, другого — менших розмірів (3,50×1,30 м) — для господарських цілей, третього — зовсім невеликого (1,70×1,30 м), яке, можливо, було стійлом для дрібної худоби. Зовнішні стіни

мали товщину 0,40—0,45 м, внутрішні (пергородчасті) — 0,25—0,30 м. Підлога глинобитна. В стінах збереглися прорізи входів. В жилому приміщенні знаходилась підковоподібна склепінчаста піч (1,60 × 1,35 м) з каменю, глини і черепків. На іншій ділянці цього поселення (розкоп I, у найбільш підвищеному місці, що відокремлюється від основної частини поселення улоговинкою, по якій проходить прибережна дорога на Анатолівку) відкрито наріжну (північно-західну) частину будинку з крупних каменів (до 0,25 м), видимо, аналогічну кам'яній будівлі, виявленій на розкопі II. Будинок на розкопі I також був орієнтований з північного заходу на південний схід. Перед входом у нього знаходилась вимощена камінням площадка, можливо, від дворика. Серед знахідок переважають уламки сіроглиняного кружального посуду, залишків ліпного посуду мало. Слід вказати на незначну кількість античної кераміки, представленої фрагментами амфор з реберчастими ручками II—IV ст. н. е. Зустрічалися кістки тварин.

В інших пунктах південної частини Тігульського лиману провадилися лише незначні рекогносцировочні роботи, в результаті яких виявлено 10 поселень кінця епохи бронзи, скіфського часу і перших століть нашої ери. Хоч земляні роботи тут не провадилися, проте відкриття поселень і їх датування має велике значення для дальших археологічних досліджень цього району. Нижче подаються найкоротші відомості і про ці поселення.

4. Р а н ж е в і. В селі знаходиться поселення перших століть нашої ери. Воно витягнуто приблизно на 200—250 м вздовж лівого південного схилу балки. Тут розчищена зольна яма (глибиною 2,10 м) конічної форми, вужча вгорі (діаметр у верхній частині 0,70 м, в нижній 1,30 м). В ямі знайдені кістки, уламки жовтоглиняного і чорного лощеного посуду, а також фрагменти амфор початку нашої ери.

5. Т а ш и н о. Біля села знаходяться 3 поселення: 1) епохи бронзи, 2) скіфського часу, 3) перших століть нашої ери.

Поселення епохи бронзи характеризується грубим ліпним посудом поганого випалу з штрихованою поверхнею.

Поселення скіфського часу і перших століть

нашої ери встановлюються на підставі підйомного матеріалу і наявності культурного шару.

6. Т и ш к і в к а. Біля села є три поселення: 1) епохи бронзи, 2) скіфського часу, 3) перших століть нашої ери. На поселенні епохи бронзи, яке міститься на високому обривистому березі, зустрічаються уламки різноманітного посуду: грубих ліпних посудин поганого випалу з штрихованою поверхнею, уламки стінок посудин, прикрашених паралельними рядами нігтьового орнаменту, уламки посуду, оперезаного валиком то простим і гладким, то з насічками або вдавлинами. На поверхні поселення трапляються кремінні відщепи, кістки тварин і невеликі камені.

Поселення скіфського часу і перших століть нашої ери встановлюється за підйомним матеріалом і наявністю культурного шару.

7. К о ш а р и. В селі відкрито два поселення: 1) скіфського часу, 2) перших століть нашої ери. Поселення скіфського часу знаходиться біля гирла лиману. Тут знайдені уламки посудин, орнаментованих валиками — гладкими або з насічками, а також уламки лощених посудин. Виявлена невелика кількість уламків грецьких амфор. Поселення перших століть нашої ери встановлено на підставі підйомного керамічного матеріалу.

8—11. К а л и н і в к а, М а р ' я н і в к а, Л е н і н к а, К о с а. У цих селах відкриті поселення скіфського часу. Підйомний матеріал, як і культурний шар, містить уламки ліпних посудин, прикрашених гладкими і з насічками валиками, уламки лощених посудин. Уламки грецьких амфор трапилися лише на Калинівському і Мар'янівському поселеннях.

12—13. А т а м а н к а, А н а т о л і в к а. У цих селах відкриті поселення перших століть нашої ери. Тут на поверхні знайдено сіроглиняну і сіролощену кераміку, а також зафіксовано відслонення культурного шару.

Такими коротко є результати археологічних досліджень городищ, поселень і могильників ольвійського оточення в 1949—1950 рр. Нові відкриття доповнюють наші уявлення про давнє населення й примушують іноді по-новому оцінити його етнічний склад, історичну долю і культуру.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩ, ПОСЕЛЕНИЙ И МОГИЛЬНИКОВ ОЛЬВИЙСКОГО ОКРУЖЕНИЯ В 1949—1950 гг.

Резюме

Районы ольвийского окружения представляют в археологическом отношении большой интерес. В них находится значительное количество поселений, городищ и могильников, датируемых в основной своей массе временем от II тысячелетия до н. э. до середины I тысячелетия н. э. Исследование этих памятников весьма важно как для выяснения исторических судеб местного древнего населения Причерноморья, так и для изучения самой Ольвии, с которой это население было связано экономическими и культурными отношениями. Такое изучение тем более необходимо, что на протяжении многих десятков лет исследование Ольвии проводилось в полном отрыве от окружающей ее периферии.

Советские археологи коренным образом изменили это положение. Еще до Великой Отечественной войны были начаты разведки отдельных участков побережья Бугского и Днепровского лиманов и раскопки некоторых поселений. В 1947—1951 гг. этой работе был придан широкий размах, ею был охвачен ряд районов Бугского, Днепровского, Березанско-Сосицкого и Тилигульского лиманов. Разведочному изучению подверглись более 50 городищ и поселений.

По правому берегу Бугского лимана, к северу от Ольвии, южнее с. Козырка изучалось поселение I—III в. н. э. Здесь открыт ряд строительных остатков сравнительно хорошо устроенных жилых домов с земляными полами, каменными вымостками и зерновыми ямами. В могильнике этого поселения при копке глины рабочими совхоза им. Шмидта обнаружены 4 захоронения, содержавшие большой вещественный материал, в том числе более 1900 бус из пасты, стекла, дерева и камня различных размеров, формы и цвета, позволяющие предположительно определить эти могилы как сарматские (языгские).

На поселении, расположенном в районе совхоза «Радсад» (датируемом временем от II в. до н. э. до II в. н. э.), были открыты остатки каменных построек, в частности, жилого каменного дома, состоявшего не меньше чем из 3 помещений. Фундаменты его наружных стен сложены из камней, поставленных на ребро. В двух помещениях были каменные вымостки

и печи, в одном — ограждение (вдоль стены) из плит, поставленных на ребро, для хранения зерна.

В урочище Широкая Балка, расположенном сразу же к югу от ольвийского некрополя, открыто поселение, датируемое временем от начала или середины VI в. до IV в. до н. э. Основным типом жилища в архаическое и классическое время являлась здесь полуземлянка прямоугольной и круглой формы, земляные стены которой иногда закладывались каменными стенами. Большое количество открытых здесь зерновых ям и остатки оригинальной печи, очевидно служившей для сушки зерна, ярко свидетельствуют о большом значении земледелия. Общий характер памятников свидетельствует о достаточно выраженном скифском составе основной части здешнего населения.

Поселение в урочище Закисова Балка (IV—III в. до н. э.) несомненно является одним из наиболее интересных. Обращают на себя внимание значительные размеры открытых здесь жилых домов, солидность их устройства, часто не уступающие рядовым жилым зданиям самой Ольвии. По высокому уровню своего строительства и благоустройства (наличие хорошего колодца, водостоков и др.) это поселение превосходит все то, что до сих пор было известно на ольвийской периферии.

В районе с. Днепровское (Сары-Камыши) изучалось городище XIV—XVI в., которое было построено татарами на месте поселения II—III в. н. э. У этого же села открыты два поселения VI—IV в. до н. э.

К югу от с. Петуховка велись раскопки поселения V—II в. до н. э., давшие остатки каменных жилых домов и сырцовых построек, а также большое количество зерновых ям. Между селами Петуховка и Дмитриевка изучалось городище II в. до н. э. — IV в. н. э. Здесь раскапывались участок вала и рва в районе предполагаемых ворот, участок с остатками больших каменных жилых домов, хорошо оборудованных печами, с земляными полами, каменными вымостками и зерновыми ямами.

В районе Березанско-Сосицкого лимана основные работы велись у с. Викторовка, где на

сравнительно небольшой территории открыты остатки трех разновременных, не перекрывавших друг друга поселений: а) конца эпохи бронзы, б) скифского времени и в) первых веков нашей эры. На поселении скифского времени обращает на себя внимание наличие, наряду с каменными наземными домами, полуземляночных жилищ прямоугольной, овальной и круглой формы. На Викторовском поселении первых веков нашей эры открыты земляночные жилища прямоугольной и круглой формы, а также остатки каменных наземных построек.

В с. Рыбаковка (Аджияск) обследован могильник скифского времени и первых веков нашей эры. По тому же западному берегу лимана открыты поселение эпохи бронзы у с. Михайловка, скифского времени (VI—III в. до н. э.), аналогичное Викторовскому поселению — в урочище Лящево, поселения первых веков н. э. в с. Лиманы (Коза) и Дмитриевка.

В южной части Тилигульского лимана открыто свыше 20 городищ и поселений. В с. Коблево открыты два поселения: одно скифского времени, другое — первых веков нашей эры. Близ Коблево на правом берегу лимана обследовано городище IV—I в. до н. э., окру-

женное каменными оборонительными стенами и круглыми башнями. В с. Капустино открыто погребение, покрытое каменной стелой киммерийского времени, а также поселение III—IV в. нашей эры, на котором выявлены остатки ряда каменных и каменносырцовых построек. 15 других поселений эпохи бронзы, скифского времени и первых веков нашей эры выявлено в селах Ранжевое, Ташино, Тишковка, Кошары, Калиновка, Марьяновка, Ленинка, Коса, Атаманка и Анатолиевка.

В результате этой большой работы собран весьма значительный материал, способствующий освещению основных черт исторического развития древнего населения ольвийского окружения. Значительно расширилось наше представление о населении эпохи бронзы на этой территории. Изучение городищ и поселений скифского времени дает возможность охарактеризовать хозяйство и культуру скифского племени каллипидов — миксэллинов. Проведенные исследования позволили впервые поставить вопрос о колонизации древними славянами Буго-Днестровского Причерноморья в первые века нашей эры и получить представление об их поселениях, хозяйстве, культуре.

В. Й. ДОВЖЕНОК, Н. В. ЛІНКА

РОЗВІДКИ ДРЕВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ НА НИЖНІЙ РОСІ В 1949 р.

Територія нижньої Росі дуже багата на археологічні пам'ятки і зокрема на пам'ятки часів древньої Русі домонгольського періоду. У гирлі р. Рось знаходиться відоме древньоруське городище Княжа Гора. Друге відоме древньоруське городище цього часу знаходиться в с. Сахнівка на горі Дівиця. В результаті розкопок на цих городищах в кінці минулого та на початку цього століття виявлено велику кількість знахідок, які являють виняткову історико-культурну цінність. Довгий час ці знахідки були головними археологічними джерелами для вивчення різних галузей виробництва, а також культури і побуту древньої Русі.

Роська археологічна експедиція 1949 р. мала перевірити наявність культурного шару на городищі, що знаходиться на горі Дівиця в с. Сахнівка і провести розвідку археологічних пам'яток на території від гирла р. Росава до м. Корсунь-Шевченківського¹.

Село Сахнівка знаходиться на лівому березі р. Рось біля підніжжя значних висот, що тягнуться з півночі на південь. Висоти складаються з кількох окремих гір, кожна з яких має у місцевого населення свою назву. Ці гори розташовані з півночі на південь в такому порядку: Дегтярна, Дівиця, Лиса, Городище, Довгуша і Пастушка. Найвищою є гора Дівиця, або Дівич-Гора, — її висота доходить до 120 м над рівнем річки, а з її вершини добре видно навколишню місцевість радіусом

на 20—30 км. Тут, на вершині гори Дівиця, знаходиться древньоруське городище, площа якого має близько 2000 м².

Гора Дівиця має дуже стрімкі схили, які роблять її майже неприступною. Для сполучення мешканців городка, що тут стояв, з зовнішнім світом були зроблені тераси, які двічі спіраллю оперізували гору. Нижче вершини гори з північного боку є дві площадки, що є ніби уступами, які ведуть до вершини (рис. 1).

Експедиція мала перевірити наявність і збереженість культурного шару на городищі і на прилеглому до нього приселку. Тому, насамперед, було обстежено траншеї часів Великої Вітчизняної війни та інші виходи культурного шару; розкопи закладались лише там, де виявлялися сліди певних археологічних комплексів.

Великий інтерес становить рів, який виявлено на терасоподібній площадці трохи нижче вершини гори. Тут, у стінці траншеї часів Великої Вітчизняної війни, помічено велике скупчення перепаленої до червоного глини з піском. На місці цього скупчення було закладено розкоп. Скупчення перепаленої глини і піску йшло на глибину 3—3,5 м; починаючи з глибини 1 м і далі стали зустрічатися ве-

¹ У складі експедиції Інституту археології АН УРСР, яка досліджувала в 1949 р. територію нижньої Росі, працювали В. Й. Довженок, Н. В. Лінка, Л. С. Шиліна, Ю. С. Шилін; в роботі експедиції активну участь брали наукові співробітники Корсунь-Шевченківського краєзнавчого музею П. К. Федоренко та М. І. Черненко.

¹ Городище на горі Дівиця довгий час було об'єктом розкопок скарбшукачів з місцевого населення. Особливо інтенсивно такі розкопки провадились в кінці минулого століття після того, як один місцевий житель знайшов відомий скарб золотих речей. В результаті цих розкопок культурний шар на городищі був дуже зруйнований. Остаточоно він був знищений розкопками В. Гезе (1901 р.), який, за його власним визнанням, скинув весь культурний шар з городища під гору без належної фіксації, вибираючи з нього лише ті речі, які потрапили під лопату. (Архів ЦМК АН СРСР у Ленінграді, спр. 65/1901, арк. 8.)

ликі обпалені деревини, вугілля і попіл. В результаті розкопок виявлено відрізок рову довжиною 10 м. Глибина рову 3,5 м, ширина

яка стояла над ровом і під час пожежі завалилась. Є всі підстави вважати, що це були городні, які склалися або з ряду дерев'яних

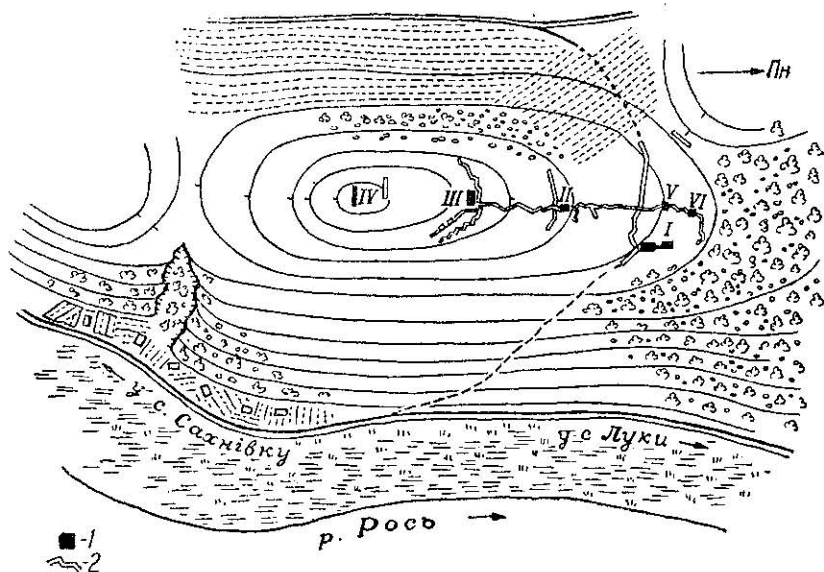

Рис. 1. Загальний план розкопок на горі Дівця.

зверху близько 3 м, ширина по дну 0,6 м. Дно заокруглено. Рів викопано у материковій глині.

зрубів, або з двох паралельних стін, поділених на кліті. Зруби або кліті були засипані глиною і піском. Під час пожежі дерево зго-

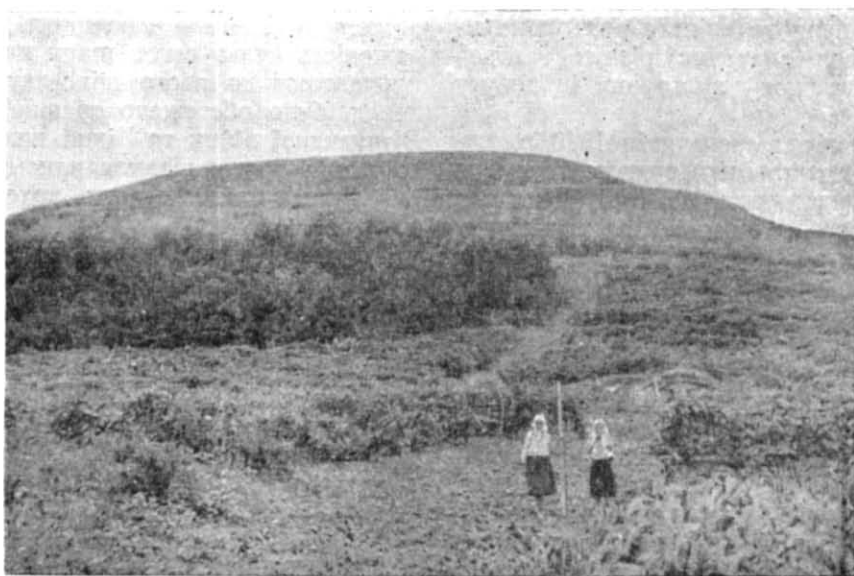

Рис. 2. Вид з заходу на гору Дівця в с. Сахнівка.

Велика кількість перепаленої глини з піском, що заповнювали рів, і наявність обпалених деревин значних розмірів дозволяють вважати, що заповнення потрапило у рів під час пожежі. Мабуть, це є залишки споруди,

ріло, а глина і пісок були обпалені до червоного кольору; все це завалилось у рів і засипало його (рис. 3).

Слідів валу під час розкопок не виявлено. Треба зауважити, що в тих топографічних

умовах, якими характеризується городище на горі Дівиця, вал був зовсім зайвим. Завдяки стрімким схилам гори рів тут проходив значно нижче тієї площі, на якій були збудовані городні.

Розкопки рову дали матеріал для з'ясування умов, при яких сталася пожежа. У рові було знайдено 32 залізні наконечники стріл і 2 залізні наконечники списів (рис. 6). Цей факт свідчить, що біля стін городка відбувалася військова боротьба. Варта уваги та обставина, що більшість наконечників стріл знайдена у внутрішній стіні рову, куди вони потрапили від ворожих військ, що стріляли в оборонців городка.

Підтвердженням того, що городок загинув під час ворожого нападу, є і те, що недалеко від розкопаного рову в стінці траншеї часів Великої Вітчизняної війни виявлено кістяк людини, яка була похована з наконечником стріли у хребці. Імовірно, що цей кістяк належав одному з оборонців городка, який загинув під час воєнних дій, і був похований саме тут на городищі, бо через облогу городка не було можливості поховати його на кладовищі за межами городка. Наконечник стріли, виявлений у хребці кістяка, за своєю формою подібний до наконечників, які знайдені у внутрішній стінці рову.

Серед наконечників стріл, знайдених у рові, переважають видовжено ромбовидні, з ребром, що трохи виступає, з виїмкою у нижньому кінці лева. Довжина наконечників стріл разом з стрижнем, який призначався для насадження на древко, має 10—12 см. Такою формою характеризуються наконечники, які виявлені у внутрішній стіні рову. Зустрілись також один пожевидний наконечник, два плоскі з вістрям у вигляді тупого кута і шість чотиригранних, з яких 5 ребристих загострених і 1 долотовидний. Крім того, було знайдено два кістяні наконечники стріл з подовженим ребром¹.

Наконечники списів, знайдені в 1949 р. у рові, характеризуються тонким чотиригранним вістрям і широкою круглою втулкою для

насадження на древко; довжина наконечників списів 18,5 см і 23,5 см.

Зачистка стінок траншеї часів Великої Вітчизняної війни на сідловині між горами Дівиця та Дегтярна на північ від гори Дівиця виявила кілька западин культурного шару в сірому піскуватому ґрунті, які свідчили про наявність будівельних комплексів. Частина з

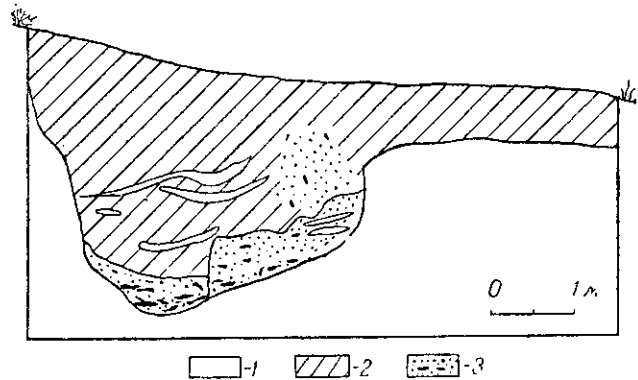

Рис. 3. Розріз рову, заповненого обпаленою глиною та згорілими деревиною. 1 — жовта глина; 2 — гумус; 3 — гумусована земля з червоною глиною і вугіллям.

них була западинами від заглиблених в ґрунті жител, які відносяться до зарубинецької культури та до середини і початку другої половини I тисячоліття н. е.¹, а одне — від житла епохи Київської Русі (рис. 4).

Підлога житла епохи Київської Русі залягала на глибині 1,20—1,30 м від сучасного горизонту. В плані житло мало форму скошеного прямокутника розміром 3,46×3,65 м, з сторонами, орієнтованими з північного заходу на південний схід. Житло заглиблене у ґрунт на 0,80 м від древнього горизонту. Але чітких контурів стін житла простежити не вдалося, бо воно було заглиблено в сипучий пісок. Можливо, що в нижній частині стіни житла були обкладені деревом; інакше не можна було запобігти зсувам піщаного ґрунту, в якому воно було викопано. Підлога житла являла собою шар насипної глини з домішками ву-

¹ До зарубинецької культури відносяться сліди житла та вогнища, які характеризуються типовою для цієї культури керамікою. До середини та початку другої половини I тисячоліття н. е. належать три житла-напівземлянки. В заповненнях та на підлогах жител знайдено уламки посуду, аналогічного за технікою виготовлення та іншими ознаками до посуду з інших ранньослов'янських поселень, які датуються серединою або початком другої половини I тисячоліття н. е. Одне ранньослов'янське житло цього часу було розкопано на північній схід від с. Сахнівка в урочищі Гончариха, що знаходиться в заплаві р. Рось.

Результати робіт по дослідженню ранньослов'янських пам'яток біля с. Сахнівка публікуються окремо в «Матеріалах и исследованиях по археологии СССР».

¹ Треба зазначити, що під час розкопок 1901 р. на горі Дівиці виявлено 154 залізні наконечники стріл. Більшість з них належить до типу плоских ромбовидних. Ребристі вакопечники з виїмкою біля стрижня, подібні знайденим в 1949 р. у внутрішній стіні рову, склали лише невелику частину з них. В 1901 р. були знайдені і інші види зброї: фрагменти 8 шабель, 2 булави, частина кольчуги і 8 наконечників списів. (Архів ІМК АН СРСР в Ленінграді, д. 65/1901, арк. 31; Збірка Республіканського історичного музею в Києві).

гілля, дрібних черепків і дрібних кісток, який лежав на сипучому білому піску. Вхід у житло знаходився, очевидно, з східного боку, де виявлена площадка, яка знаходилася на

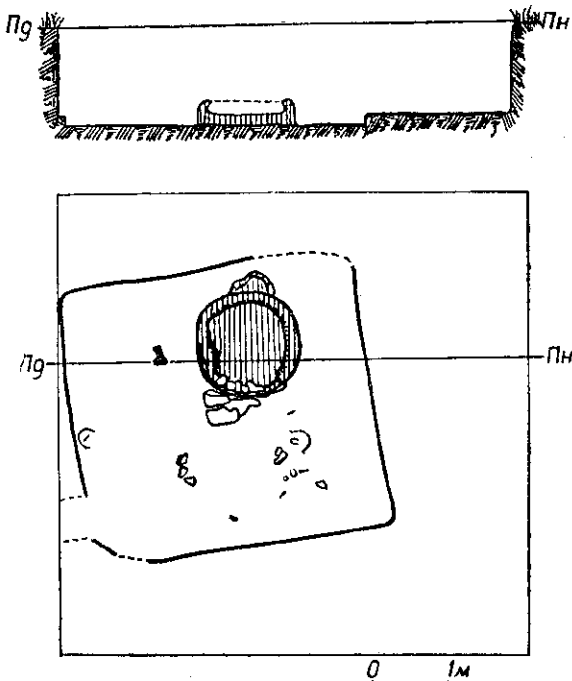

Рис. 4. План та розріз житла XI—XIII ст.

0,30 м вище підлоги і була вимощена так само, як і підлога житла. Треба думати, що це було якесь невелике приміщення перед входом у житло.

У південно-західному куті житла, біля західної стінки, знаходилася піч. Вона була зроблена з глини на дерев'яному каркасі. Склепіння печі збереглося на висоту 0,20 м. Добре зберігся черінь, який був зроблений з глини, покладеної на черепки від посуду часів Київської Русі. Черінь печі знаходився на 0,15 м вище рівня підлоги житла. Передпечної ями не було.

На підлозі житла виявлено ряд знахідок часів Київської Русі: залізна бойова сокира (рис. 6), дві залізні дужки від відер, трубчастий замок, ніж, три гвіздка, кресало, тригранний наконечник стрілки, край мідного блюда, орнаментованого овалами (рис. 5), фрагменти керамічного посуду XI—XIII ст. Крім давньоруських черепків, у заповненні житла зустрічались також і черепки ліпного посуду раніших часів — зарубинецького типу та часів середини і другої половини I тисячоліття н. е.¹

¹ Подібні приміщення були розкопані в 1901 р. В. Гезе. Переважно вони містилися на східному та

Городок, який стояв на вершині гори Дівиця, за його топографічним положенням, розмірами, характером речей, знайдених під час розкопок, та за іншими даними був феодальним замком, що знаходився у власності великого феодала. Дуже можливо, що він був збудований ще Ярославом Мудрим в 1031 р. як фортеця на південних кордонах Київської Русі. Житла та ремісничі приміщення часів Київської Русі, що були розкопані на схилах гори Дівиця та на сідловині між горою Дівиця і горою Дегтярна, імовірно є рештками тих приселків, які знаходилися поблизу феодального замка. Тут, певно, проживало населення, яке було у феодальній залежності від власника замка.

Матеріали розкопок городища і приселків дозволяють вважати, що останні загинули під час військового нападу. Певно, це було в часи татарської навали, яка знищила велику кількість міст і сіл древньої Русі.

Експедиція 1949 р. провела також розвідки давньоруських археологічних пам'яток в с. Набутів та в м. Корсунь-Шевченківський.

В с. Набутів є давньоруське городище, відоме серед місцевого населення під назвою Очаків. Воно розташоване на околиці села, біля дороги, що веде до м. Корсунь-Шевченківський, на високому і стрімкому лівому березі р. Рось, між двома глибокими ярами. Городище Очаків має круглу форму і невеликі розміри, близько 2000 м². Воно добре захищене природними умовами і має штучні укріплення. З північного напільного боку воно

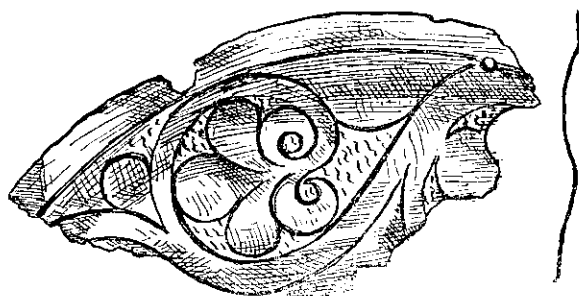

Рис. 5. Фрагмент мідного блюда.

оточено валом і ровом, які тут добре збереглися.

В 1901 р. Набутівське городище копав В. Гезе. Тут було виявлено багато поховань часів Київської Русі. Розвідувальним шурфом,

південно-східному схилах гори, були поглиблені в ґрунт і здебільшого мали такі ж розміри. В приміщеннях були знайдені різні речі часів древньої Русі домонгольського періоду. Всього В. Гезе розкопав 33 такі приміщення. Речі, які були в них знайдені, свідчать, що більша частина приміщень була житлами, а деякі з них — майстернями.

закладеним в центрі городища, виявлено порушений культурний шар з керамікою XI—XIII ст.

ки скляних браслетів, кістки тварин та куски обпаленої глини. Тут, мабуть, було селище з населенням, що обслуговувало фео-

Рис. 6. Залізні вироби, виявлені під час розвідки.

На північ від городища, на значній площі, що розташована над дорогою, яка веде до м. Корсунь-Шевченківський, зустрічаються у великій кількості уламки кераміки XI—XIII ст., улам-

дальний замок, який стояв на городищі Очаків.

В м. Корсунь-Шевченківський було обстежене дренньоруське городище під назвою Зам-

чише, яке знаходиться на високому лівому березі р. Рось при впадінні в неї р. Корсунка і захищене природними умовами — стрімкими схилами до Росі, Корсунки і ярами. З північно-західного боку збереглися залишки валів і ровів. Площа городища близько 2 га (рис. 7).

Рис. 7. Городище в Корсунь-Шевченківському.

На поверхні городища зустрічаються уламки посуду та інші речі, що свідчать про заселеність цього місця в часи Київської Русі. Зустрічаються також речі, що відносяться до XVI—XVII ст.; в ці часи на городищі стояв замок, тому воно і дістало назву Замчище. Закладений тут шурф дав можливість виявити насичений культурний шар епохи древньої Русі домонгольського періоду. Глибина культурного шару 1,5 м. З окремих речей у шурфі знайдені залізний ніж, ножиці для стрижки овець, дужка від відра, шиферне прясло, кіль-

ка кусків необробленого шифера та фрагменти посуду.

На південний схід від городища зустрічаються фрагменти древньоруської кераміки, куски печини, кістки тварин та ін. Мабуть, тут знаходився посад міста.

Городище Замчище і посад, який знаходиться біля нього, свідчать, що тут було значне древньоруське місто — літописний Корсунь, який вперше згадується в літописах під 1169 р. Заснування цього міста, очевидно, слід віднести до більш ранніх часів князювання Ярослава Мудрого. Треба думати, що м. Корсунь збудоване Ярославом Мудрим одночасно з рядом кріпостей на південних кордонах Київської Русі. Пізніше одна з кріпостей — Корсунь — перетворилася у древньоруське місто.

В. И. ДОВЖЕНОК, Н. В. ЛИНКА

РАЗВЕДКИ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДИЩ НА НИЖНЕЙ РОСИ В 1949 г.

Резюме

Разведкой 1949 г. на нижней Роси обследован ряд древнерусских памятников: городища и примыкающие к ним селища в селах Сахновка, Набутов и г. Корсунь-Шевченковский.

В с. Сахновка городище расположено на высокой горе Девица, имеющей крутые скло-

ны. Культурный слой на городище уничтожен в 1901 г. раскопками В. Гезе. Нашей разведкой 1949 г. обнаружен ров, заполненный пережженной глиной и песком, а также остатками обугленного дерева. Это заполнение следует признать остатками оборонительных сооружений, стоявших над ровом, ко-

торые во время военного нападения сгорели и обрушились.

К северу от городища, на седловине между горой Девица и смежной высотой — горой Дегтярной, обнаружены остатки жилища, которое было несколько углублено в грунт. В жилище сравнительно хорошо сохранилась печь, на полу найдены хозяйственные предметы.

Данные, полученные разведкой и прежними раскопками, а также небольшие размеры городища позволяют предполагать, что на горе Девица в эпоху Киевской Руси находился феодальный замок. К замку примыкало открытое поселение, в котором проживало зависимое от владельца замка население.

В с. Набутов городище расположено на высоком обрывистом берегу Роси. У местного населения оно имеет название Очаков.

Городище небольших размеров, к нему примыкает большое поселение с хорошо выраженным культурным слоем. Это городище, очевидно, также представляло собой феодальный замок, у которого находилось селище.

Городище в г. Корсунь-Шевченковский расположено на высоком берегу Роси при впадении р. Корсунка. Оно отличается большими размерами. Подъемный материал и разведывательный шурф показывают наличие мощного и насыщенного культурного слоя времени Киевской Руси. Здесь, очевидно, находился летописный город Корсунь. На юго-восток от города располагался городской посад; здесь обнаружен культурный слой того же времени, что и на городище. Валов и рвов, ограждающих посад, не обнаружено.

О. О. РАТИЧ

(Львів)

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА НА ВЕРХНЬОМУ ДНІСТРІ В 1949 р.

Верхньодністрянська експедиція, організована Львівським відділом Інституту археології АН УРСР в 1949 р., провела розвідку по берегах верхнього Дністра, на території Тернопільської і Станіславської областей. Експе-

Розвідкою 1949 р. обстежено береги Дністра на протязі 100 км, починаючи від с. Залісся, Коропецького району, вниз по течії до с. Михайльче, Чернелицького району (рис. 1).

1. *Городище в с. Залісся, Коропецького*

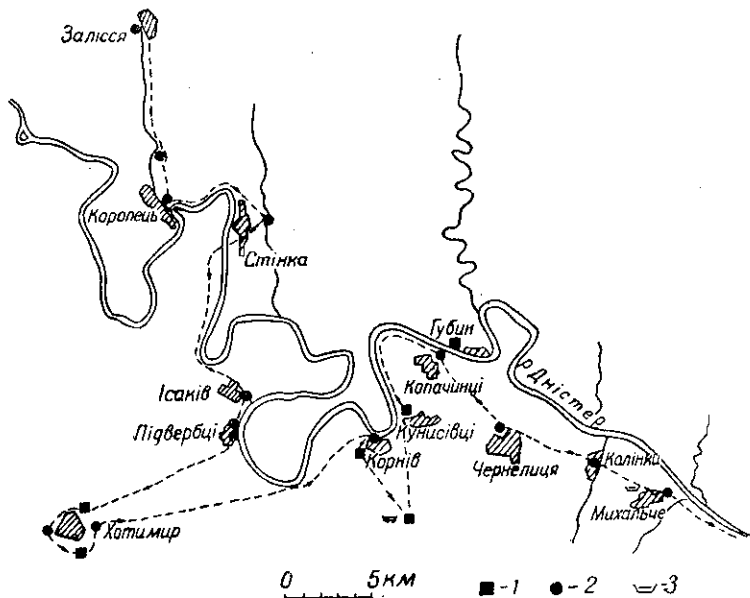

Рис. 1. Карта маршрута Верхньодністрянської слов'янської експедиції 1949 р. 1 — поселення, 2 — городища, 3 — могильник.

диція мала завдання обслідувати розташовані тут городища.

Археологічні дослідження на верхньому Дністрі до 1949 р. майже не велися, і тому в старій археологічній літературі можна знайти тільки незначні, фрагментарні відомості про археологічні пам'ятки цієї місцевості.

району¹. Городище знаходиться в лісі «Спас», за 2 км на південь від села, і розташоване на верху горба із стрімкими схилами (рис. 2). Зі сходу і з півдня його омиває р. Коропець.

¹ Згадується у В. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej, Lwów, 1918, стр. 96.

На заході і півночі горб, піднімаючись, переходить у плато. Городище укріплене високими валами і глибокими ровами, які добре збереглися. З північного заходу і сходу воно захищене трьома валами і ровами, з півдня — одним валом і ровом. В північно-східній частині крайній зовнішній вал і рів спрямовані до русла р. Коропець. В'їзд на городище, сліди якого помітні ще і нині, був з південного заходу, в місці стику потрійного ряду валів з одним рядом. В насипах валів знаходились скупчення каменів з слідами вогню.

Городище має майже округлу форму. Діаметр площадки в границях внутрішнього валу 180—120 м. Висота валів до 6 м, ширина в основі до 15 м, глибина до 3 м, рахуючи від основи валу. В цілому городище займає площу приблизно 2 га.

На поверхні городища в різних місцях закладено 3 невеликі шурфи. В двох із них виявлено культурний шар доби раннього заліза, завтовшки до 0,50 м, слабо насичений дрібними керамічними фрагментами, в третьому — культурний шар завтовшки до 0,50 м із знахідками ранньозалізного часу і епохи Київської Русі. Більшість матеріалу належала тут до древньоруського часу: уламки кружальних посудин (табл. I, 1), куски обпаленої глиняної обмазки, кам'яні плитки та один залізний ніж. З керамічного матеріалу знайдено також кілька уламків посудин культури полів поховань.

Обстеження городища в с. Залісся показало, що територія його була заселена в епоху раннього заліза та Київської Русі. На основі шурфування можна припустити, що в ранньозалізну добу була заселена вся територія городища, а в епоху Київської Русі тільки її частина.

2. Два городища в с. Коропець, Коропецького району¹.

Одно городище знаходиться в лісі Замчиська за 4 км на північ від центру с. Коропець. Городище займає мис горба, покритого лісом із стрімкими схилами з сходу, півдня і заходу. З півночі воно відділено від іншої частини горба чотирма валами, біля одного з них, висотою до 2 м і шириною в основі 3—4 м, є невиразні сліди трьох менших валів. Площа городища дуже зруйнована добуванням каменя. Археологічного матеріалу на поверхні, вкритій густим лісом, не виявлено.

Друге городище розташоване на території самого села, в східній його частині, на місці, яке і тепер зветься Городищем. Воно знаходиться на схилі горба, що має нахил із сходу на захід в напрямі р. Коропець. Городище дуже зруйноване побудованими на ньому житловими і господарськими будинками та горбодами. Сліди валів і ровів збереглися зараз тільки на окремих ділянках. Городище мало в свій час форму еліпса, орієнтованого довшою віссю по лінії схід — захід (довжина

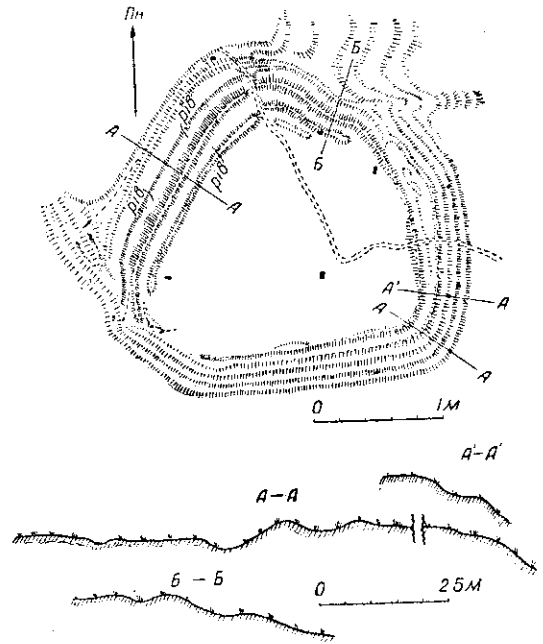

Рис. 2. План і розрізи городища в с. Залісся.

240 м, ширина 45—95 м), і займало площу приблизно 1,5 га.

На поверхні городища і в закладених на ньому двох шурфах виявлено невелику кількість уламків глиняного посуду трипільського, ранньозалізного, ранньослов'янського (культура полів поховань) і древньоруського часів, але відповідні культурні шари в закладених шурфах не простежувалися. Серед керамічних знахідок найбільше було уламків посуду трипільської культури, менше — посуду культури полів поховань і древньоруського часу, і найменше — керамічних фрагментів ранньозалізної доби. Це свідчить про те, що місце, де знаходиться тепер городище, було заселено протягом міднокам'яного віку і пізніше, в ранньозалізну добу та слов'янські часи.

¹ Згадка про них є в Sprawozdanie grona konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej; Тека, т. III, 1908, № 64—75, стор. 3.

3. Городище в с. Стінка, Золотопоцького району.

Розвідкою за 2 км на північ від села виявлено велике городище, яке добре збереглося

тепер виразно помітні в деяких частинах горба: в західній — один вал і два рови, в східній — три вали і рови. Дуже знищений вал простежується також в північній стороні го-

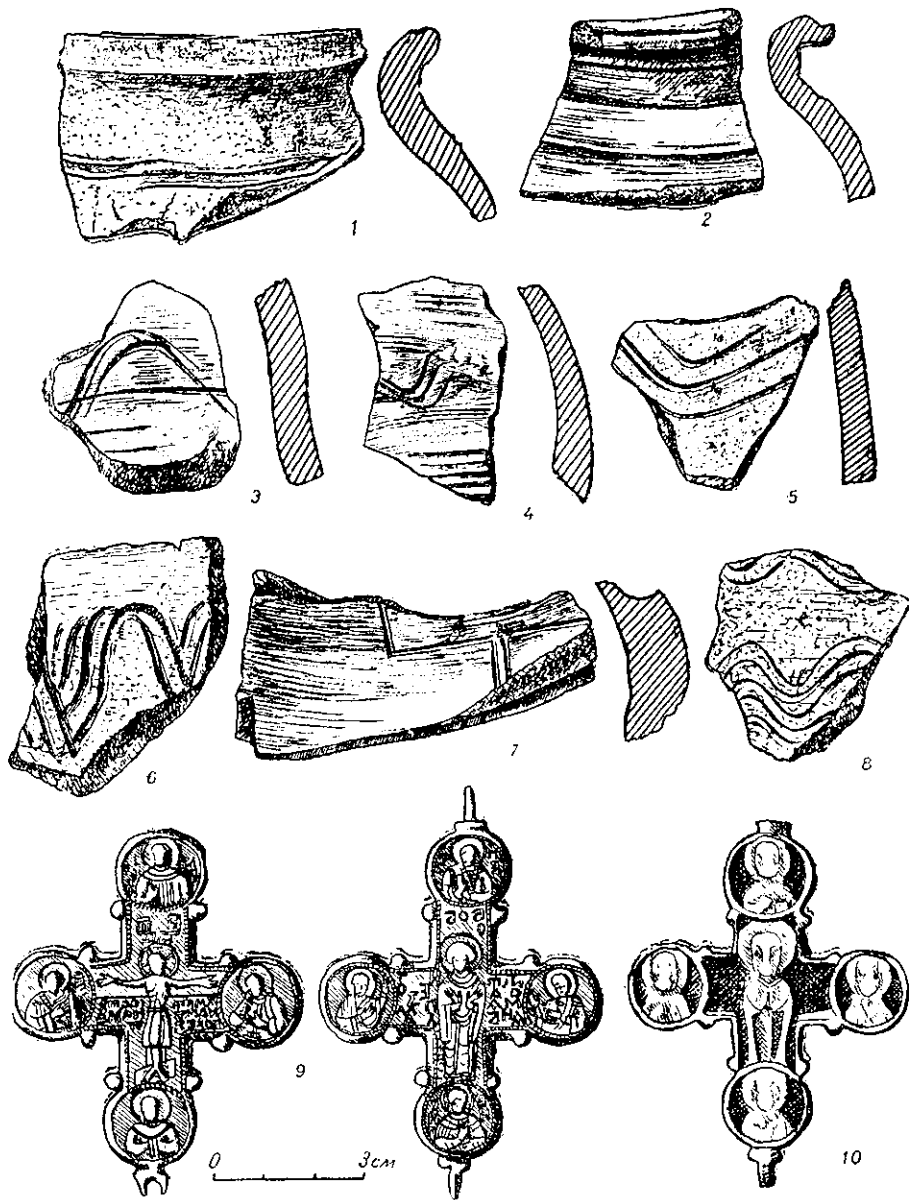

Табл. I. Археологічний матеріал із городищ верхнього Дністра. 1 — уламок кружальної посудини з городища с. Залісся; 2 — уламок кружальної посудини і 9, 10 — бронзові енколпіони з городища с. Стінка; 3—4 і 5 — уламки ліпних посудин з городища в Підверб'ях; 6 і 8 — уламки ліпних посудин; 7 — уламок корчаги з городища в с. Копачинці.

(рис. 3). Воно розташоване на горбі, що має назву Городище. З півдня, заходу і півночі його омиває р. Баришка, а з сходу струмок, що впадає в неї. Схили горба дуже стрімкі. Городище захищене валами і ровами, які ще й

родища. В'їзд на городище знаходився у східній частині. В насипах валів видні плоскі кам'яні плиточки, які призначались, можливо, для укріплення.

Городище, форма якого наближається до

трикутної, займає площу близько 4,5 га. Довжина північної частини — 480 м, східної — 420 м і південно-західної — 400 м. Висота валів доходить до 2,40 м, глибина ровів — до 3,20 м.

На поверхні городища і в закладених в трьох місцях шурфах виявлено значну кількість археологічного, переважно керамічного, матеріалу, що належить трипільській культурі, ранньозалізного, ранньослов'янському (культура полів поховань) і древньоруському часам. В двох невеликих шурфах на глибині 0,25—0,75 м був виявлений трипільський шар. На глибині 0,25—0,30 м знайдено скупчення кусків обпаленої глиняної обмазки, рівних з однієї сторони, і з відтисками дерев'яних плах і пруття — з другої. Між кусками обмазки траплялись сліди пожежі і дрібне вугілля. Тут же знайдено плоскі куски каменя і значну кількість уламків трипільської кераміки. Виявлений матеріал свідчить про те, що обидва шурфи перерізали залишки трипільських площадок. У третьому шурфі культурний шар не простежувався. В ньому також траплялися окремі знахідки трипільського, ранньозалізного, ранньослов'янського (культура полів поховань) і древньоруського часів. За кількістю перше місце займає матеріал древньоруського часу, який складається з кераміки (табл. 1, 2), уламка скляного браслету і трьох половинок бронзових енколпів (табл. 1, 9, 10). З двох знайдених половинок складається цілий енколпій¹.

Обстеження городища, таким чином, показало, що територія його була заселена в трипільський час, а пізніше в ранньозалізний, ранньослов'янський (культури полів поховань) і древньоруський.

4. Городище в с. Ісаків, Обертинського району.

Городище, згадуване в старій археологічній літературі², виявлено нашою розвідкою у

¹ На одній його стороні зображено розп'яття Христа, а на другій — богоматір. З обох сторін енколпюну на його кінцях зображені кола з бюстами святих і випуклими написами древньоруськими і грецькими буквами в негативі. На одній половині енколпюну біля бюстів святих є написи ПЕТРЬ, КОСМА, ДОМЯН, ВАСИЛ, а біля богоматері СТАЯ БОГОДЦЕ ПОМАГАЙ. На другій половині енколпюну біля бюстів святих знаходимо написи НИКОЛ, ГРИГОР, Й ОА і В, а біля розп'яття над головою напис ІС—ХС, і під раменами з одного боку ХРТЬ НАМЬ ПОХВАЛА, а з другого — ХРТЬ НАМЬ.

На половині іншого енколпюну зображена в середині богоматір, а на кінцях — кола з бюстами святих без написів.

² А. Н. Kirko, *Pokucie pod względem archeologicznym*, Kraków, 1876, стор. 26—28.

східній частині села. Городище розташоване на мису, обмеженому з півночі, сходу і півдня ярами, що тягнуться в напрямі Дністра; на заході воно з'єднується з плато. Оборонні спо-

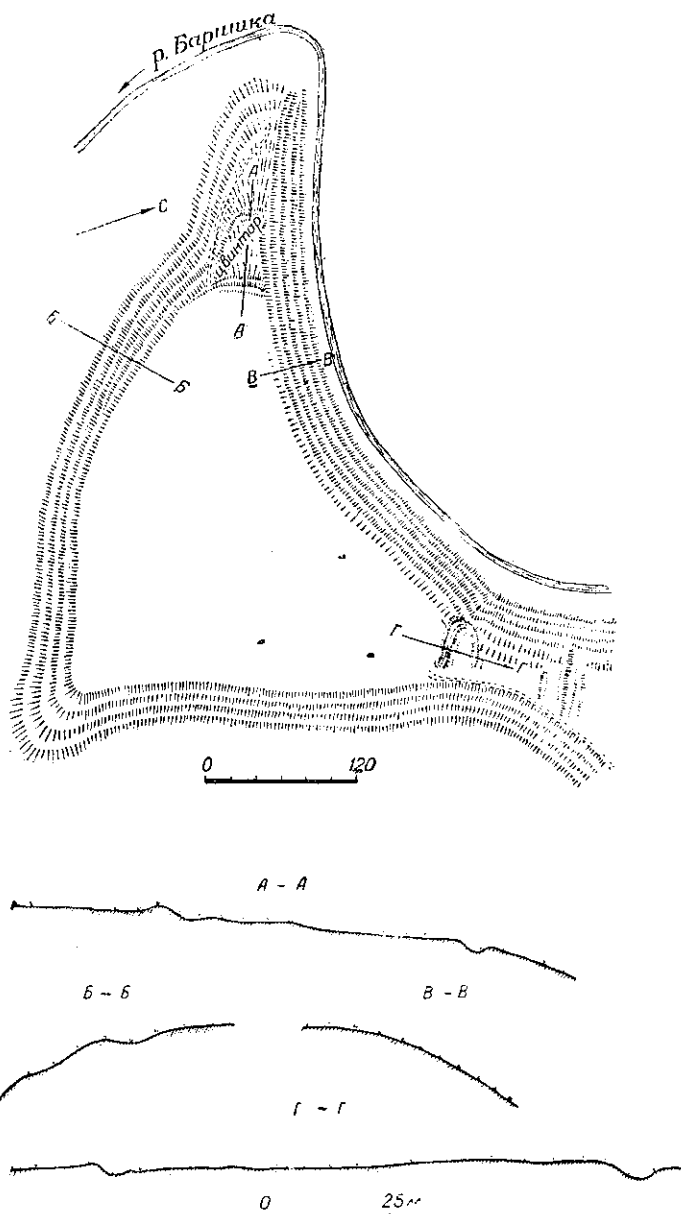

Рис. 3. План і розрізи городища в с. Стінка.

руди його збереглись погано. На території городища стоять тепер жилі і господарські будинки, під час будівництва яких був розкопаний вал і частково змінена конфігурація схилу мису. На верху мису помітні незначні за-

лишки валу, що, за свідченням жителів села, був колись значно довшим і замикався в коло. Мешканці села повідомили також, що сучасна дорога, глибоко прорізана через мис в напрямі із сходу на захід, проходить по давньому рову і що раніше біля дороги знаходились земляні насипи. Тепер на городищі в двох місцях видно розріз насипу валу, який складається із землі, перемшаної з дрібним камінням. Городище було, очевидно, еліпсовидне, довжиною приблизно 50 м, шириною близько 30 м, площа його приблизно 0,10 га. На території городища і на схилі мису добувають тепер камінь.

На поверхні городища, особливо на схилах, трапляються часто фрагменти трипільської кераміки і рідше фрагменти древньоруської кераміки. У закладеному шурфі знайдено уламки посудин трипільської культури, древньоруського часу і навіть пізніших часів, а також куски обмазки і каміння. Виразного культурного шару якої-небудь культури не виявлено.

5. *Городище в с. Підвербці, Обертинського району.*

Городище, згадуване вже в археологічній літературі¹, розташоване над Дністром на горбі. З заходу і півночі воно обмежено глибоким ярмом, із сходу — високим берегом Дністра, а на півдні переходить в плато, на якому тепер розмістилось село. Від укріплень збереглися тільки незначні залишки валів у північно-східній та південній частинах. Городище мало приблизно овальну форму з найбільшою довжиною 300 м, і шириною 150 м. Воно займало площу близько 4 га. Закладені шурфи доходили тільки до глибини 0,20 м, на якій з'явились вапнякове каміння. В шурфах виявлено дуже тонкий культурний шар, слабо насичений керамічними фрагментами часів древньої Русі.

На південь від городища, по берегу Дністра, простягаються городи с. Підвербці, на яких знайдено багато уламків посуду, переважно ліпного. Посуд можна віднести до часів ранньої Київської Русі, приблизно IX—X ст. (табл. I, 3, 4, 5). В закладеному на городах шурфі виявлено культурний шар цього ж часу, товщиною 0,50 м, насичений керамікою, переважно також ліпною.

6. *Городище і два поселення в с. Хотимир, Обертинського району*².

Городище знаходиться на одному з горбів на схід від села недалеко від с. Жабокруки.

Горб ще й тепер називається Городищем. Схили його з півночі, сходу і півдня — стрімкі, а з заходу — похилі. Біля підніжжя західної частини горба знаходиться болотиста долина. Городище еліптичної форми з усіх сторін захищене стрімкими схилами. Довжина його 240 м, ширина 145 м, площа 2,5 га.

На поверхні городища та в закладеному шурфі виявлено невелику кількість кераміки древньоруського часу.

На території с. Хотимир, в урочищі На валах виявлено сліди відкритого поселення, де знайдено керамічні фрагменти трипільського, ранньослов'янського (культури полів поховань) і древньоруського часів. На горбі Вісничка є сліди другого поселення з керамічним матеріалом древньоруського часу.

7. *Городище, два поселення і ґрунтовий могильник з підплитовими похованнями в с. Корніїв, Чернелицького району.*

Городище лежить в частині села, що зветься Холм, над самим берегом Дністра. Воно розташоване на мису, який з південного сходу обмежений ярмом, з південного заходу — Дністром, а на півночі переходить у плато. Городище дуже зруйноване добуванням каміння. З давніх укріплень збереглися тільки незначні залишки валу. На поверхні археологічного матеріалу не виявлено, але на північ від городища, на городах, знайдено кераміку часів древньої Русі.

В урочищі Печери, за 5 км на північ від села, виявлено уламки посуду часів древньої Русі і три підплитові поховання, які залишилися нерозкритими. Таких поховань було тут раніше більше: за повідомленням місцевих жителів, після зрушення кам'яних плит під ними виявлялись тілопокладення.

Слід відзначити також, що в урочищі Грейдише, за 3 км на схід від села, помічені сліди поселення з керамікою ранньослов'янського (культури полів поховань) і древньоруського часів.

8. *Поселення в с. Кунисівка, Чернелицького району.*

На околиці села в урочищі На Ставкових виявлено сліди відкритого поселення із знахідками кераміки трипільської, ранньослов'янської (культури полів поховань) і епохи ранньої Київської Русі (IX—X ст.). Майже вся кераміка виготовлена від руки.

¹ А. Н. Кірког, Sprawozdanie wydziału historycznego Akad. Umiej., Kraków, 1876, IV, стор. 209.

² В археологічній літературі давно відомо, що в с. Хотимир був курганий могильник і підплитові

поховання, два городища та два «доісторичні» поселення; А. Н. Кірког, Pokucie pod względem archeologicznym, Kraków, 1876, стор. 23—24; В. Janusz, згад. праця, стор. 236—238.

9. Городище в с. Копачинці, Чернелицького району¹.

Городище (рис. 4) розташоване за 1 км на південь від села, на правому березі Дністра, на мису, обмеженому з півночі стрім-

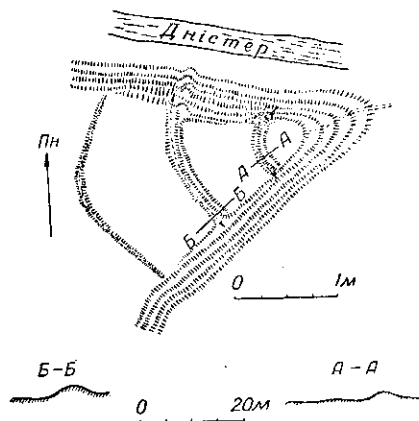

Рис. 4. План і розрізи валів городища в с. Копачинці.

ким берегом Дністра, а з південного сходу глибоким яром, також з стрімкими схилами. На заході городище переходить у плато. В цьому місці воно огорожене трьома валами і ровами. Один вал і два рови виходять за межі городища на схил берега Дністра. З боку Дністра городище також укріплене валом. Довжина сторін городища становить 150 м і 176 м. Висота валів доходить до 2,5 м, а глибина ровів до 1 м. Городище займає площу близько 1 га.

Матеріал, зібраний на поверхні городища і виявлений в закладеному шурфі, представлений значною кількістю уламків кераміки. В шурфі простежувався культурний шар 0,50 м завтовшки, що належав до древньоруського часу та ще пізніших часів. На окрему увагу заслуговує уламок корчаги з клеймом на плічку (табл. I, 7). Траплялись також уламки посудин ранньозалізного і ранньослов'янського часу (культури полів поховань), а також уламки посудин типу Луки-Райковецької, які орієнтовно можна датувати VII—IX ст. (табл. I, 6, 8). В цілому на городищі в с. Копачинці було виявлено найбільшу кількість археологічного матеріалу.

10. Поселення в с. Губин, Золотопотоцького району.

На території села, що лежить на лівому березі Дністра, над самим берегом, в урочищі На Іванкових є сліди відкритого поселення з трипільською і древньоруською керамікою.

11. Городище в с. Михальче, Чернелицького району.

На території села виявлено городище, яке лежить на березі Дністра в урочищі Дубники (рис. 5). Городище розташоване на мису, витягнутому на схід, обмеженому з північного заходу Дністром, а з південного заходу — яром, по якому тече в Дністер невеликий струмок. Вали і рови, які збереглися, дають підставу вважати, що городище мало форму, близьку до трикутної. Дитинець городища, укріплений трьома валами і ровами, займав самий край мису. На захід від дитинця, на віддалі 50—60 м, знаходиться рів, а ще далі, на 160 м проходять два глибокі рови з валом посередині. Вали і рови вкриті тепер лісом і збереглися досить добре. На півдні, де городище дуже зруйноване сучасними будівлями, вали і рови вже не простежуються. Висота валів до 3,5 м, глибина до 3,5 м, площа городища — близько 4—5 га. На поверхні, вкритій густим лісом, археологічного матеріалу не виявлено. У двох закладених шурфах культурний шар не простежувався.

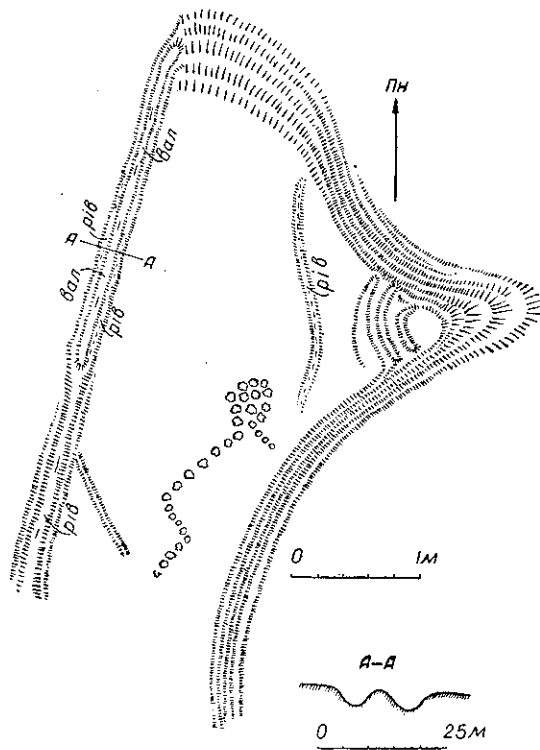

Рис. 5. План і розріз валу городища в с. Михальче.

Мешканці с. Михальче розповідають, що в селі, в різних місцях, вони викопували і виорювали людські кістки, металеві прикраси і уламки посуду.

¹ В. Јапуцз, згад. праця, стор. 124.

Під час розвідки експедиції стало також відомо про існування городищ в селах Чернелиця і Колінки, Чернелицького району, проте обстежити ці городища не було можливості.

Експедиція всього обслідувала 12 городищ і 6 поселень. Частина з них відкрита вперше. На городищах і поселеннях в ряді випадків

траплявся матеріал трипільської культури, епохи раннього заліза, частіше епохи ранніх слов'ян і майже завжди часів Київської Русі. До часів Київської Русі, очевидно, і треба віднести спорудження городищ. Обслідувані розвідкою городища і поселення потребують дальших, поглиблених досліджень.

А. А. РАТИЧ

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА НА ВЕРХНЕМ ДНЕСТРЕ В 1949 г.

Резюме

Разведка проводилась по берегам верхнего Днестра от с. Стинка, Золотополицкого района, Тернопольской обл., до с. Михальче, Чернелицкого района, Станиславской обл., на протяжении 100 км.

Во время работ обнаружено и обследовано 12 городищ, 6 открытых поселений и несколько погребений. Большинство городищ небольших размеров и расположено на высоких крутых берегах Днестра.

Разведывательные раскопки на городищах дали в основном археологический материал времен древней Руси, а в некоторых случаях и находки более раннего времени. На городище в с. Копачинцы, Чернелицкого района, Станиславской обл., была обнаружена лепная и кружальная керамика (типа Луки-Райковецкой), которую ориентировочно можно датировать VII—IX в. н. э.

Р. І. ВІЄЗЖЕВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ р. ГНИЛОП'ЯТЬ ТА НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ р. ГУЙВА

У 1949 р. автором проведена розвідка нижньої течії р. Гнилоп'ять, її лівої притоки р. Гнилоп'ятка, нижньої течії р. Гуйва та частини її притоки — р. Пустоха. На цих річках досліджувались заплава, надзаплавна тераса, схили плато та, частково, саме плато.

р. Гнилоп'ять

Археологічне обслідування берегів р. Гнилоп'ять розпочате ще в 1947 р. і проведене від місця впадіння її в р. Тетерів до м. Бердичів¹. В 1949 р. обслідувалась її верхня течія від м. Бердичева до с. Комсомольське (райцентр Вінницької області). Тут поблизу с. Жежелів виявлені пізньотрипільське поселення та слов'янське городище.

Поселення знаходиться за 0,5 км від північної околиці с. Жежелів, в місці, де річка робить підковоподібний поворот, на пологому схилі правого берега, на висоті 5 м над заплавою. На поселенні виявлені фрагменти пізньотрипільської кераміки, серед яких було кілька червоного кольору. Подібний посуд відомий з поселень в селах Райки та Городськ, Житомирської області. В місці скупчення кераміки була закладена траншея, проте археологічних матеріалів в ній не виявлено.

За 200 м від західної околиці с. Жежелів, там, де правий берег утворює півострів, на скелі знаходиться невелике слов'янське городище круглої форми, діаметром 30 м². Плато городища підвищується над рівнем річки на 15 м. З півдня воно омивається водами

р. Гнилоп'ять, із сходу та півночі оточене заплавою, яка з північного боку утворює широку долину, що доходить до околиці села. З заходу до городища прилягає півострів у вигляді сідловини. Городище не розорюється. Південний бік його пошкоджений ямами. Тут виступають назовні кристалічні породи.

З півночі та заходу городище оточене двома рядами валів і ровів. Зовнішній вал добре зберігся. Він має висоту 3 м і ширину у верхній частині 1,8 м. Рів, глибиною 2,5 м, по дну має ширину 1,5 м, а по верху — 11 м. Внутрішній вал розплився, але в західній частині він ще має місцями висоту до 1 м з боку плато.

На поверхні городища та у стінках ям знайдено кілька фрагментів кераміки часів Київської Русі.

р. Гнилоп'ятка

Річка Гнилоп'ятка, ліва притока р. Гнилоп'ять, обслідувана по всій течії, від гирла її біля с. Райки до с. Райгородок. Навсьому просторі виявлено лише одну пам'ятку — городище-замчище коло с. Лемеші¹, вся площа цього городища зайнята нині під кладовище.

р. Гуйва

р. Гуйва — одна з великих (довжина близько 60 км) приток р. Тетерів. Суцільне археологічне обслідування берегів річки досі не провадилось. Експедиція обслідувала обид-

¹ Р. І. В'єзжев, Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті, АП, т. III, К., 1952, стор. 197.

² Городище згадується в «Археологической карте Киевской губернии», М., 1895, стор. 65.

¹ Опис цього городища, що знаходиться н'бито біля с. Райгородок, вміщений в «Археологической карте Волынской губернии», М., 1900, стор. 3. Розташовані в цій місцевості городища-замчища відносяться переважно до XVI—XVII ст.

ва її береги від с. Скоморохи до с. Андрушівка і виявила: пізньотрипільське поселення біля с. Піски, поселення культури полів поховань поблизу с. Старосілля, слов'янське городище в с. Стара Котельня та кургани біля сіл Луки і Іванков.

Пізньотрипільське поселення розташоване на правому березі р. Гуйва, за 100 м від західної околиці с. Піски, на плато та його схилі. Під час оранки тут виявлена непофарбована пізньотрипільська кераміка типу Городська, Райків. Знахідки зустрічалися на площі 100 м (вздовж схилу) \times 12,0 м. Разом з трипільською керамікою знайдені фрагменти слов'янського посуду VIII—IX ст. типу Луки-Райковецької.

Поселення культури полів поховань знаходиться на лівому березі р. Гуйва, за 600 м на південний схід від садиби колгоспу с. Старосілля, на плато, яке підвищується над заплавою на 4 м. Тут, на схилі, в розораному ґрунті на протязі 0,5 км траплялася кераміка культури полів поховань, представлена трьома типами: а) ліпна, вкрита набризками глини, подібна до знайденої в Пражеві, Жуківцях, Козацькому, Корчоватому¹, Каневі (Московка, Пилипенкова гора); б) кружальна, поверхня якої вкрита рисочками від крупних зерен кварцу, які випали під час виготовлення посуду. Аналогії цьому посуду відомі з Черняхова, Жуківців, Ягнятина; в) кружальна лощена кераміка, аналогії якій знайдені на вказаних вище пам'ятках. Крім посуду, знайдене керамічне пряслице біконічної форми.

В с. Стара Котельня виявлене слов'янське городище², яке являє собою залишки княжого міста Котельнича часів Київської Русі, що згадується в літопису під 1143—1169 рр. Городище розташоване на схилі правого берега р. Гуйва. Поверхня його на 17 м вище заплави. Дитинець захищений з південного боку скелястим обривом, з північного — валом та ровом, який тепер має ширину 7 м і глибину до 1 м, із східного боку валом, а з західного — терасованим схилом (ширина тераси 15 м), який переходить в стрімкий берег заплави. Розміри дитинця: 90 м (північ—південь) \times 90 м (захід—схід). Вал, який огорожує дитинець з двох боків, добре зберігся і має висоту 3,5 м. В'їзд до дитинця, шириною 10 м, простежується в його північ-

но-східному куті. Вся площа дитинця розорюється. На його території є кам'яні фундаменти сучасної будівлі, а також велика братська могила жителів села, розстріляних німецькими окупантами.

«Окольний город» простягався за 450 м на схід, на що вказує виявлений невеликий відрізок валу, який знаходиться в центрі села, в місцевості, що зветься Вали. В «Археологической карте Волинской губернии» згадується і третій ряд валів, який не зберігся.

На території дитинця та «окольного города» у великій кількості зустрічаються фрагменти пізньої кераміки XVI—XVII ст. та кахлі, а також поодинокі уламки посуду часів Київської Русі. Для виявлення культурного шару в дитинці закладені дві траншеї. Одна знаходиться в південній його частині, за 1,5 м від його стрімкого обриву, була орієнтована з заходу на схід і мала розміри 10 \times 1 м. Тут на глибині 1 м виявлено велику кількість пізньої кераміки, кістки тварин та кілька фрагментів посуду часів Київської Русі. При дальшому поглибленні траншеї (1,0—1,55 м) виявлена кераміка виключно XI—XIII ст., в тому числі фрагмент денця з клеймом у вигляді знака Рюриковичів.

Друга траншея, закладена в центрі дитинця, була орієнтована на північ—південь і мала розміри 12 \times 1 м, при глибині до 1 м, до горизонту, де з'явився материк. Культурний шар доходить до глибини 0,6 м і складається, в основному, з пізньої кераміки (XIV—XVII ст.) разом з посудом XI—XIII ст.

Крім вказаних пам'яток, обслідувані городища-замчища: а) городище чотирикутної форми в с. Скоморохи на лівому березі р. Гуйва; б) городище такої ж форми, зайняте сучасним кладовищем біля с. Луки, на правому березі цієї річки, за 50 м від східної околиці села; в) городище у с. Ліщин, на лівому березі річки¹.

Слід відзначити також проведені експедицією безуспішні розшуки двох городищ біля сіл Тулин та Іванків, які, мабуть, були помилково внесені до «Археологической карты Волинской губернии».

Розвідкою виявлені також чотири кургани біля с. Іванків і один біля с. Луки. Всі вони розорюються. Іванківські кургани знаходяться за 1,2 км від східної околиці села поблизу (50—100 м) шосе Житомир—Біла Церква. Насипи мають круглу форму, висота їх 1—3 м, діаметр 35—55 м. Курган біля с. Луки знаходиться за 200 м на північний схід від

¹ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 173.

² Городище згадується в «Археологической карте Волинской губернии», М., 1900, стор. 2.

¹ Ці городища згадуються в «Археологической карте Волинской губернии», М., 1900, стор. 2, 3.

городища-замчища. Насип його, висотою 1,5 м, діаметром 35 м, має круглу форму.

р. Пустоха

Обидва береги р. Пустоха, притоки р. Гуйва, були обслідувані від гирла Пустохи біля райцентра Андрушівка до с. Нехворощ. На цій ділянці виявлено слов'янське городище в с. Нехворощ та залишки городища-замчища в районі Андрушівка¹.

В с. Нехворощ, на правому березі річки, на місці, де стоїть будинок сільського клубу, знаходиться древньоруське городище. З півночі воно захищене заплавою р. Пустоха, із заходу — безіменним струмком, який біля городища впадає в річку, ровом та валом, із сходу — глибокою улоговиною і також валом та ровом, з півдня (з напільного боку) — валом та ровом. Плато городища має овальну форму і витягнуте на північний захід. Довжина городища 70 м, ширина 45 м. Найвища частина над заплавою має 9 м. В'їзд до нього, шириною 12 м, простежується з південного боку. Глибина рову на сході 4,6 м, на заході 6 м, на півдні 1,75 м, біля в'їзду 2,5 м; ширина на сході по верху 15 м, по дну 4 м, на заході відповідно 14 і 3 м, на півдні 8 і 3 м, біля в'їзду 9 і 3 м. Вал (з боку рову) має висоту з південного заходу 1—1,3 м, зі сходу 0,6 м.

На задернованій поверхні городища культурних залишків не виявлено. Для з'ясування потужності і характеру культурного шару за 8 м від північно-західного кута будин-

¹ В «Археологической карте Вольнской губернии» на стор. 1 згадується, що дане городище було розташоване на землях с. Гальчин.

ку клубу була закладена траншея 1 розміром 5×1 м, орієнтована на захід—схід, і траншея 2 розміром 6×1 м, розташована за 12,7 м на північ від першої траншеї та за 5,5 м від краю плато.

В траншеї 1 (глибина 1,7 м) знайдені тільки пізня кераміка та кахлі; культурного шару часів Київської Русі в ній не виявлено.

В траншеї 2 на глибині 1,8 м виявлено материковий лес. Тут зафіксовано два чітко розмежовані культурні шари. Верхній шар до глибини 0,75 м від поверхні містив пізню кераміку, фрагменти кахлів та кістки тварин. На глибині 0,75—1,8 м виявлено культурний шар Х ст., який складався з фрагментів кераміки (горщиків та корчаг). З побутових предметів знайдено точильний брусок. Залишків жилих комплексів не виявлено.

Результатами досліджень 1949 р. берегів річок Гнилоп'ять, Гуйва, Гнилоп'ятка та Пустоха були: 1) відкриття раніш невідомих поселень пізньотрипільського часу (села Жежелів, Піски), поселень культури полів поховань (с. Старосілля) та городища-замчища (с. Луки); 2) встановлення часу відмічених, але не датованих в «Археологических картах» Київської та Волинської губ. городищ в селах Жежелів, Райгородок (уточнено — в с. Лемеші), Скоморохи, Лішин, Нехворощ, Гальчин (уточнено — в районі Андрушівка). З них тільки два — в селах Жежелів та Нехворощ — виявилися древньоруськими¹, а всі інші — пізніми (XV—XVII ст.).

¹ Городище в с. Стара Котельня розглядалось як слов'янське і раніше, в «Археологической карте Вольнской губернии».

Р. И. ВЫЕЗЖЕВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ВЕРХНЕГО ТЕЧЕНИЯ р. ГНИЛОПЯТЬ И НИЖНЕГО ТЕЧЕНИЯ р. ГУЙВА

Резюме

В 1949 р. автором была проведена археологическая разведка нижнего течения р. Гнилопять, ее левого притока р. Гуйва и части ее притока — р. Пустоха. Здесь были обследованы пойма, надпойменная терраса, склоны плато и частично плато.

Результатами этой разведки было: а) открытие ранее неизвестных поселений поздне-трипольского времени (в селах Жежелев, Писки), поселения культуры полей погребен-

ний (с. Староселье) и городища-замчища (с. Лука); б) установление времени возникновения отмеченных, но не датированных в «Археологических картах» Киевской и Вольнской губ. городищ в селах Жежелев, Райгородок (уточнено — в с. Лемеша), Скоморохи, Лещин, Нехворощ, Гальчин (уточнено — в районі Андрушівка). Из них только два — в селах Жежелев и Нехворощ — оказались древнерусскими, а все остальные — поздними (XV—XVII в.).

Ф. Б. КОПИЛОВ

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА НА р. ХОРОЛ В 1949 р.

В жовтні 1949 р. була проведена розвідка на правому березі р. Хорол в середній частині його течії. Розвідкою обстежено берег річки на протязі 70 км між с. Черевки, Комишнянського району, Полтавської обл., та с. Ярмаки, Миргородського району, тієї ж області. Крім того, обстежено околиці с. Попівка, Комишнянського району, розташованого на віддалі 3—4 км від берега.

Правий берег р. Хорол не має чіткого рельєфу. Він поступово знижується від плато до самого русла річки на протязі 5—6 км. Лише в деяких місцях на цьому схилі збереглися дуже мало помітні залишки борової тераси.

На залишках цієї тераси тут виявлені сліди поселень доби бронзи і культури полів поховань.

В с. Довгалівка, Миргородського району, в північній частині села на схилі борової тераси, зайнятої горобами, знайдено кілька уламків товстостінного посуду, виготовленого від руки, червоного кольору, який за тістом і характером обробки поверхні можна віднести до доби бронзи.

В с. Малі Сорочинці, Миргородського району, на північній околиці села, також на схилі борової тераси, знайдено уламки досить товстостінного ліпного посуду жовточервоного кольору. Частина цих уламків має орнаментацию у вигляді так званого згладжування, невисоких трикутних наліпних валиків та горизонтальних коротеньких рисок під вінцями. Вказані особливості характерні для кераміки епохи бронзи.

На північній околиці села, на схилі борової тераси, на площі довжиною близько 1000 м і

шириною 75—100 м разом з уламками посуду часів бронзи знайдено значну кількість кераміки культури полів поховань черняхівського типу.

Під час розвідки околиць с. Попівка обстежено урочище Семиренкова долина, що розташоване на віддалі близько 2 км від села. Тут знаходиться велика балка, яка тягнеться на південний захід від села. По дну балки протікає невеликий струмок. На обох схилах балки, на протязі понад кілометр, зустрічається значна кількість сірої кружалної кераміки культури полів поховань черняхівського типу. Денця мають кільцеві ніжки, зрідка підставочні плитки. Зовнішня поверхня уламків здебільшого має сліди від випадання з тіста піщинок, які мають вигляд горизонтальних рисок. Трапляється і сіра тонкостінна кераміка з лощеною поверхнею. Знайдено також уламок посудини з навмисно ошершавленою поверхнею, подібний до посуду, знайденого в с. Пражів, Житомирської обл.

Поселення культури полів поховань, розташоване в урочищі Семиренкова долина, має значні розміри і може бути об'єктом для розкопок.

На обстеженій розвідкою території не було виявлено пам'яток часів Київської Русі, що, можливо, пояснюється тим, що р. Хорол лежала за основним кордоном Київської держави, який проходив по р. Сула.

Приблизно за 2 км від с. Єрки, Миргородського району, на березі р. Хорол є брід, що зветься Татарська пристань. В цьому місці перед Вітчизняною війною з дна річки неводом витягли меч і сокиру. Розповідають, що назва броду походить від того, що тут був розбитий і потоплений татарський загін.

Ф. Б. КОПЫЛОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА НА р. ХОРОЛ В 1949 г.

Резюме

В 1949 г. археологической разведкой был обследован правый берег р. Хорол между с. Черевки, Комышнянского района, и с. Ермаки, Миргородского района, Полтавской обл., а также окрестности с. Поповка.

В селах Довгаливка и Малые Сорочинцы

на склоне боровой террасы обнаружена керамика эпохи бронзы. В Малых Сорочинцах и в окрестностях Поповки найдена керамика эпохи полей погребений черняховского типа, причем возле с. Поповка, повидимому, было большое поселение этого времени.

В. Д. БАРАН

(Львів)

РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДЬНОГО ДНІСТРА

Дністрянською експедицією Львівського відділу Інституту археології АН УРСР¹ в 1950 р. проведена робота по обстеженню археологічних пам'яток правобережжя середнього Дністра. Розвідки проведені на території Городенківського району, Станіславської обл., Заставнівського, Хотинського, Кельменецького і Сокирянського районів, Чернівецької обл., та Атакського району, Молдавської РСР. Експедиція виявила пам'ятки різних часів і культур. Предметом цього повідомлення є короткий огляд тих пам'яток, які належать до ранньослов'янської культури першої половини I тисячоліття н. е.²

Сліди поселень, які за характером підйомного матеріалу належать до ранньослов'янської культури полів поховань, виявлені в таких пунктах.

1. Біля с. Перебиківці, Заставнівського району, Чернівецької області, в урочищі «Передустя», що знаходиться за 3—3,5 км на захід від села, на першій надзаплавній терасі Дністра. Знахідки складаються, в основному, з уламків ліпного і кружального посуду. Уламки ліпного посуду виявлені в невеликій кількості. Вони виготовлені з неочищеної глини з домішкою шамоту. Поверхня шершава, бурого кольору. Кружальну кераміку можна поділити на дві групи:

1) Уламки кружального посуду, виготовленого з чистої глини; поверхня їх гладка, рівна, часто пролощена. Колір сірий або жовтуватий. Два уламки прикрашені горизонтальними валиками. Особливо слід відзначити

в цій групі кілька уламків товстостінних (товщиною 12 мм) великих піфосовидних посудин сірого кольору, виготовлених на крузі, із глини з домішкою невеликої кількості просіяного дрібного піску й органічних речовин, які під час пожежі вигоріли і залишили після себе сліди у формі невеликих заглиблень на внутрішній стороні. Даний вид посуду використовувався для збереження припасів.

2) Уламки кружального посуду, виготовленого з глини з значною домішкою піску і кварцу. Поверхня їх шершава, ясносірого і темносірого кольору. Випал міцний. Денця рівні, дуже профільовані і на краях потовщені. Один уламок прикрашений заглибленим прямолінійним та хвилястим орнаментом. Серед уламків є частини горщиків.

2. В с. Рухотин, Хотинського району, Чернівецької обл., в урочищі «Панське поле», за 500 м на схід від села, знайдено уламки кераміки та куски глиняної обмашки.

Кераміка в основному кружальна. Це — невеликі фрагменти вінець та бочків тонкостінного посуду, виготовленого із чистої глини ясносірого і жовтуватого кольору. Лише окремі фрагменти цієї групи мають в глині домішку невеликої кількості дрібного просіяного піску. Поверхня деяких уламків орнаментована горизонтальними заглибленими лініями та валиками.

Другу групу складають уламки посуду, виготовленого на гончарському крузі з глини із значною домішкою піску, кварцу і товчених камінців. Поверхня їх рівна, шершава, випал міцний. На окремих фрагментах простежуються сліди від зерен кварцу, що випали під час зрівнювання поверхні посуду. Вінця потовщені

¹ Експедиція під керівництвом О. П. Черниша працювала спільно з трипільською археологічною експедицією ІМК АН СРСР, керованою Т. С. Пассек.

² Інші матеріали експедиції публікуються в АП, т. VI.

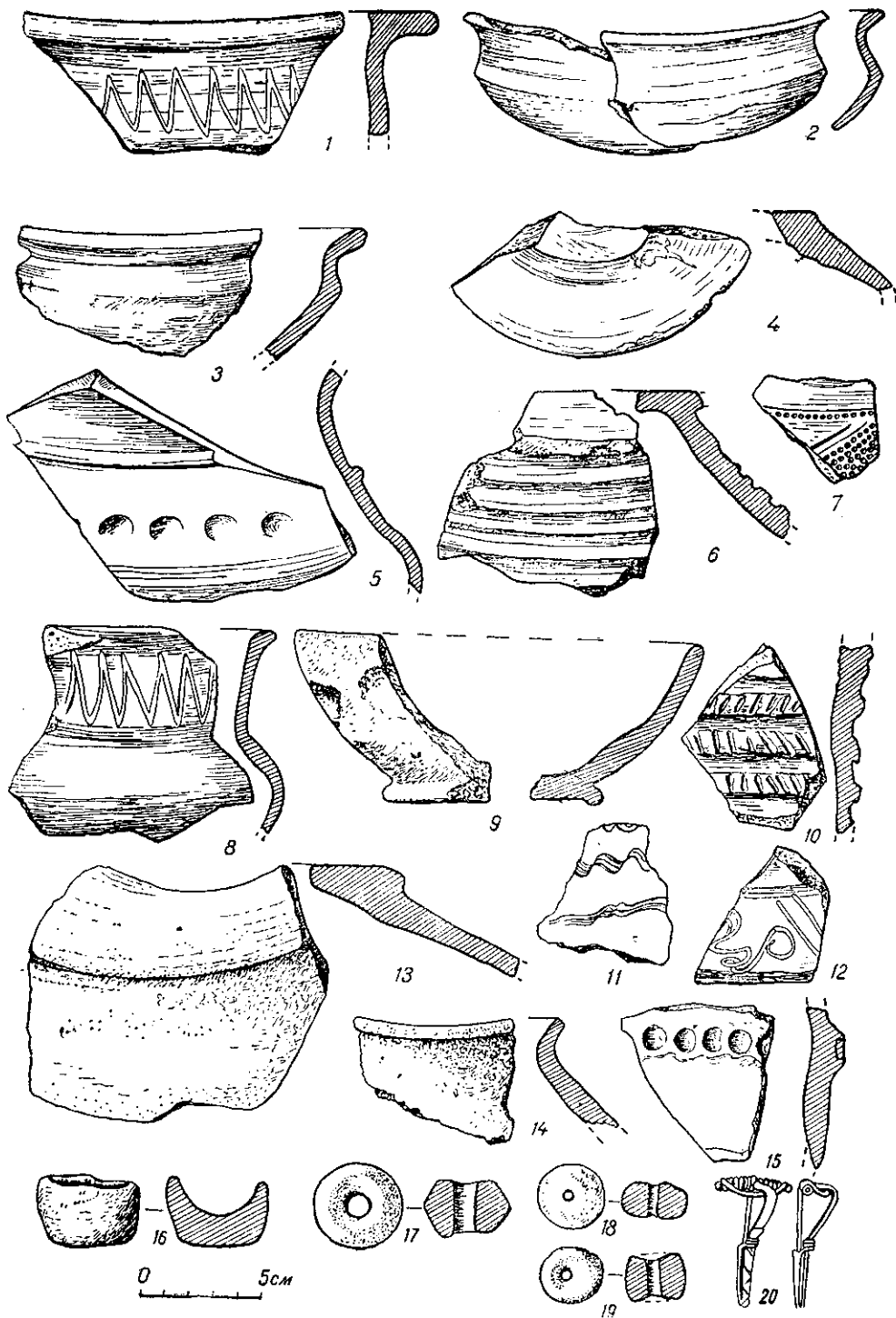

Табл. I. Археологічні матеріали, знайдені під час розвідок на ранньослов'янських поселеннях середнього Дністра. 1, 3, 8, 9 — зразки кружальної та ліпної кераміки з с. Наславча; 2, 6, 12 — зразки кружальної кераміки з с. Комарове; 4 — уламок кружальної покоришки із с. Бузовиця; 5, 17, 20 — уламок округлобокого кружального горщика, бронзова фібула та глиняне пряслице з с. Ленківці; 7, 16 — уламок кружального горщика і тигель з с. Ленківці; 10, 11, 19 — фрагменти кружальної і ліпної кераміки та глиняне пряслице з с. Бабин; 13 — уламок великої піфосовидної посудини з с. Рухогин; 14 — фрагмент ліпної кераміки з с. Грушівці; 15 — фрагмент кружальної кераміки із с. Грушівці; 18 — глиняне пряслице з с. Наславча.

і відхилені назовні. Один уламок прикрашений заглибленою хвилястою лінією. Денця на кільцевій ніжці, підставковій плитці або зовсім рівні. На окрему увагу заслуговують уламки горизонтально формованих вінець і бочка великої піфосовидної посудини (табл. I, 13).

3. Біля с. Бабин, Кельменецького району, Чернівецької обл., в урочищі «Овечий яр», розташованому за 1,5 км від села, знайдено уламки ліпного і кружального посуду. Один уламок ліпної кераміки прикрашений заглибленою трьохлінійною хвилястою стрічкою (табл. I, 1), інші неорнаментовані.

Частина уламків кружальної кераміки виготовлена з глини з невеликою домішкою дрібно-зернистого піску та кварцу. В залежності від цього поверхня одних фрагментів гладка, інших шершава. Випал посуду міцний. Краї вінців потовщені або горизонтально зрізані. Один із фрагментів прикрашений трьома горизонтальними валиками із косими насічками (табл. I, 10), інші — хвилястими та горизонтальними заглибленими лініями. Окремі фрагменти належали горщикам, малій чарці та піфосовидним посудинам. Крім того, тут знайдено опуклобоке пряслице, виготовлене з чистої глини, коричнево-бурого кольору, діаметром 2,8 см (таб. I, 19).

4. В с. Бузовиця, Кельменецького району, в урочищі «Панське поле» підйомний матеріал складається виключно з уламків кружальної кераміки, яка за глиною і технікою виготовлення схожа на кераміку з поселень в селах Перемішівці та Рухотин. Окремо слід назвати великий фрагмент покрішки, виготовленої з чистої глини ясного кольору (табл. I, 4) та уламок бочка великої піфосовидної посудини.

5. В с. Грушівці, Кельменецького району, в урочищі «Федора», розташованому на плато біля струмка, за 500 м на південь від села зібраний на поверхні фрагментований керамічний матеріал належить посудинам, виготовленим на гончарському крузі з чистої глини і глини з домішкою піску та кварцу. Посуд нічим не відрізняється від обох груп кераміки згаданих вище поселень.

6. Біля с. Грушівці, в урочищі «Засови» на поверхні поселення виявлено уламки виключно кружального посуду, виготовленого з глини із значною домішкою піску і кварцу. Поверхня рівна, шершава. На багатьох фрагментах помітні сліди від зерен кварцу, що випали під час зрівнювання поверхні. Випал міцний. Вінця слабо профільовані, денця рівні. На одному фрагменті під вінцями знаходиться горизонтальний валик, прикрашений рядом глибоких

круглих ямочок (табл. I, 15). На інших уламках трапляється хвилястий та лінійний орнаменти. Серед уламків є частини тонкостінних горщиків і великої піфосовидної посудини.

7. В с. Грушівці, в урочищі «Долина», розташованому на першій надзаплавній терасі Дністра, за 3,5 км на північний захід від села на поверхні знайдено уламки міцно випалених ліпних горщиків коричневого кольору, виготовлених з неочищеної глини із значною домішкою шамоту (табл. I, 14). Поверхня їх нерівна і горбквата. Вінця трохи вигнуті назовні, денця рівні.

8. В с. Комарове, Кельменецького району, в урочищі «Попове поле», розташованому за 2 км на південний захід від села, виявлена велика кількість кружальної кераміки, уламки ручок та бочків амфор (III і пізніших століть нашої ери) кістки тварин, куски залізних шлаків, глиняної обмазки та 3 кам'яні бруски з слідами використання. В основному фрагменти кераміки за технікою виготовлення та орнаментациєю не відрізняються від відомих нам двох груп кружальної кераміки з інших, згаданих вище, поселень. Лише два фрагменти виділяються своїм орнаментом. Один з них прикрашений пролощеними смугами, а другий значною кількістю горизонтальних валиків (табл. I, 6, 12). Серед фрагментів були уламки горщиків, мисок з пролощеною чорною поверхнею (табл. I, 2), верх покрішки та уламок піфосовидної посудини з горизонтально формованими вінцями.

9. В с. Ленківці, Кельменецького району, в урочищі «Гамарія за яр», розташованому за 3 км від села, був закладений розкоп (№ 1 а) площею 8×10 м, з метою дослідження виявлених в цьому місці трипільських площадок. В ньому на глибині 20 см знайдено невелику кількість уламків кераміки культури полів поховань. Уламки кераміки цього часу траплялись і в інших розкопах (№ 1 б. II, III і IV), закладених в наступних роках. Крім того, в розкопі 1 б на глибині 60 см знайдено разом з невеликою кількістю керамічних фрагментів бронзову фібулу та глиняне пряслице.

Фібула складається з двох частин і має підігнуту ніжку. Пружина її, що має 14 обертів, намотана на окрему вісь, яка проходить через отвір верхньої розклепаної частини спинки. Тягила нижня, дуговидна спинка внизу переходить у пряму ніжку, яка утворює держак для шпильки, який обвиває трьома обертами спинку на місці її переходу в ніжку. Поверхня ніжки прикрашена заглибленим зигзагоподібним орнаментом. Довжина фібули 5 см (табл. I, 20). Найближчими аналогіями є фі-

були із Городниці та Івана Золотого¹, що даються III ст. н. е.

Пряслице біконічної форми, коричневобурого кольору, виготовлене з глини з домішкою крупнозернистого піску, діаметром 3,5 см (табл. I, 17).

Кераміка представлена уламками кружального посуду, виготовленого з добре очищеної глини, іноді з незначною домішкою дрібного просіяного піску. Поверхня пролощена, ясносірого або жовтуватого кольору. За профілями уламки належать опуклобоким горщикам і чашам на високій ніжці. Один фрагмент прикрашений під вінцями горизонтальним валиком, а на плічку рядком круглих ямочок (табл. I, 5).

10. На північний схід від с. Ленківці, у верхів'ях р. Сурша, на плато, виявлено багато фрагментів ліпних і кружальних посудин, кам'яний брусок та невеликий глиняний тигель (табл. I, 16).

Ліпну кераміку за технікою виготовлення можна поділити на дві групи: 1) уламки ліпного посуду, виготовленого з неочищеної глини з домішкою шамоту. Поверхня їх шершава, темнокоричневого і бурого кольору. Вінця не потовщені, відхилені трохи назовні. На одному уламку край вінця прикрашений заціпами. Встановити форму посуду на основі фрагментів цієї групи важко; можна тільки припустити, що це були горщики з опуклими бочками. 2) ліпна кераміка, яка за технікою виготовлення наслідує кружальний посуд. Уламки виготовлені з чистої глини. Поверхня гладка, пролощена, чорного або коричневого кольору. Встановити форму посуду на основі наявних фрагментів важко.

Серед уламків кружального посуду зустрічались частини тонкостінних горщиків. За технікою виготовлення та орнаментациєю вони не відрізняються від описаних груп кружальної кераміки попередніх поселень.

Один фрагмент прикрашений досить цікавим орнаментом, який складається з заглиблених ліній та проштампованих ямок (табл. I, 7).

11. В с. Макарівка, Кельменецького району, в урочищі «Помірки», розташованому в першій терасі Дністра, за 1 км на північний захід від села, виявлені уламки кружального посуду сірого, жовтуватого і коричневого кольору, виготовленого з очищеної глини з невеликою домішкою дрібного піску. Поверхня рівна, пролощена. На одному фрагменті під вінцями пролощений зигзагоподібний орнамент. Денця

на кільцевій ніжці або рівні. Більшість фрагментів, як це можна встановити за їх профілями належала тонкостінним опуклобоким горщикам.

Тут знайдено також уламок кружальної посудини з домішкою великої кількості крупнозернистого піску, кілька невиразних фрагментів ліпного посуду та невеликий уламок бочка привозної амфори.

12. В с. Рєстів, Кельменецького району, в урочищі «За Мельницями» знайдено два уламки кружальних мисок, виготовлених з добре очищеної глини з пролощеною поверхнею сірого кольору. Крім того, тут знайдено уламки кераміки древньоруського часу.

13. В с. Наславча, Атакського району, Молдавської РСР, в урочищі «Біля ярків», розташованому в першій надзаплавній терасі Дністра, виявлена кераміка складається з уламків ліпного і кружального посуду.

Уламки ліпної кераміки відрізняються за складом тіста і технікою виготовлення. Частина їх виготовлена з неочищеної глини коричневого кольору. Вінці непотовщені, з невеликим відхиленням назовні, денця рівні. Випал міцний. Друга частина за технікою виготовлення наслідує кружальний посуд. В тісті є домішка шамоту. Поверхня рівна, пролощена, коричневого кольору. Вінця непотовщені, денця на кільцевій ніжці або рівні. Серед них заслуговує на увагу частина чаші, виготовленої з глини з невеликою домішкою товчених камінців. Поверхня не зовсім рівна, але пролощена із зовнішньої сторони. Колір чорний, висота 6,8 см (табл. I, 9).

Кружальна кераміка складається з двох груп посуду. Першу групу складають уламки кераміки чорного і сірого кольору, виготовлені з чистої глини. Поверхня рівна, пролощена. Okремі фрагменти під вінцями прикрашені зигзагоподібним пролощеним орнаментом. Краї вінця потовщені, денця на кільцевій ніжці або рівні. Серед уламків цієї групи зустрічались фрагменти стінок тонкостінних горщиків, уламок верхньої частини чаші на високій ніжці (табл. I, 1) та вази (табл. I, 8). Другу групу складають уламки кружального посуду, виготовленого з глини із значною домішкою піску та кварцу. Поверхня шершава, сірого і коричневого кольору. Випал міцний. Один уламок від нижньої частини горщика з рівним дном, другий — від вінця чаші на високій ніжці (табл. I, 3). Інші фрагменти визначити важко.

14. В с. Наславча, в урочищі «Біля хрестів», розташованому на третій надзаплавній терасі Дністра, одна група кераміки ранньослов'янського часу представлена уламками ліпного по-

¹ M. Smieszko, Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej, We Lwowie, 1932, стор. 99.

суду, виготовленого з неочищеної глини, темнокоричневого кольору. Поверхня нерівна, шершава.

Друга група представлена фрагментами кераміки, виготовленої на крузі, з глини з домішкою піску. Поверхня шершава, сірого і коричневого кольору. Серед фрагментів були уламки ліпної і кружальної чаш на високій ніжці. Тут знайдено глиняне опуклобоке пряслице діаметром 2,6 см (табл. I, 18). Крім того, виявлена кераміка древноруського часу.

Під час роботи Дністрянської експедиції в 1950 р. виявлена кераміка культури полів поховань в селах Бузовиці в урочищі «Сільці», Комарові в урочищі «Ями», Ленківцях біля кар'єру по добуванню гравію, Макарівці в урочищі «Щовб», Наславці в урочищі «Стінка», Оселівці, Кельменецького району, в урочищі «Плантація», Перебиківцях в урочищах «Хмелева», «Комісія» та «На валу», Пригородку, Хотинського району, в урочищі «Каплівка» та Шуботинцях, Сокирянського району, Чернівецької обл., в урочищі «Сокира».

Таким чином, пам'ятки культури полів поховань займають на Подністрів'ї велику територію, яка не обмежується лише басейном верхнього Дністра, а, як свідчать дані розвідки, поширюється вниз по Дністру до Могильова-Подільського.

На основі керамічного матеріалу, зібраного розвідкою на правому березі середнього Дністра, можна простежити вже відомі в археологічній літературі¹ два етапи розвитку культури полів поховань на Подністрів'ї: ранній липицький та пізніший, який хронологічно можна пов'язати з пам'ятками Подніпров'я типу Черняхова. До липицького етапу слід віднести поселення в селах Бузовиця в урочищі «Панське поле», Грушівці в урочищі «Федора», Комарове в урочищі «Попове поле», Ленківці в урочищі «Гамарія за яром» та над верхів'ям р. Сурша, в селах Макарівка в урочищі «Помірки», Наславча в урочищах «Біля ярків» та «Біля хрестів», Перебиківці в урочищі «Передустья» та Рухотин в урочищі «Панське поле».

З цих пам'яток можна виділити поселення в

с. Ленківці, в урочищі Гамарія за яром, матеріал якого (кружальна кераміка з чистої глини, фібула з підігнутою ніжкою) характерний лише для перших століть н. е. На всіх інших поселеннях поряд з керамікою, характерною для липицького типу (часі на високій ніжці, опуклобок горщики з чистої глини, вази), виступає кераміка з рисами, властивими дністрянській культурі полів поховань пізнішого етапу (великі піфосовидні посудини, виготовлені з глини із значною домішкою піску і кварцу та горщики, виготовлені з такого ж матеріалу).

Характер підйомного керамічного матеріалу дає можливість припустити, що дані поселення існували протягом всієї першої половини I тисячоліття н. е.

Окрему групу складають поселення, які за характером підйомного керамічного матеріалу можна віднести до пізнього етапу культури полів поховань. Сюди належать поселення в с. Бабин в урочищі «Овечий ярк», в с. Грушівці в урочищі «Засоки» та «Долина», Рєстів в урочищі «За мельницями». Кераміка, знайдена на цих поселеннях, аналогічна кераміці поселень в селах Новосілка Костюкова¹, Псари² та ін. До глини, з якої вони виготовлялись, додався найчастіше крупнозернистий пісок і кварц, що збільшувало вогнетривкість та міцність посуду.

На окрему увагу заслуговує поселення в с. Грушівці в урочищі «Долина», де знайдено уламки виключно ліпної кераміки з горбкуватою поверхнею. Ця кераміка має аналогію серед матеріалів поселення в с. Зимне³. На поселеннях в селах Рєстів в урочищі «За млинами» та Наславча в урочищі «Біля хрестів», крім ранньослов'янської, знайдені уламки древноруської кераміки. Можна вважати, що на цих поселеннях процес культурного розвитку тривав безперервно протягом всього I тисячоліття.

¹ М. Ю. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, «Археологія» т. II, стор. 121, табл. III, 14.

² М. Ю. Смішко, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных КС ИИМК, вип. XLIV, стор. 76.

³ За матеріалами відділу археології Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР.

¹ М. Ю. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, «Археологія», т. II, стор. 98—129.

В. Д. БАРАН

РАННЕСЛАВЯНСКИЕ ПАМЯТНИКИ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ СРЕДНЕГО ДНЕСТРА

Резюме

Днестровской экспедицией Львовского отдела Института археологии АН УССР в 1950 г. на правом берегу среднего Днестра обнаружен ряд раннеславянских памятников. Среди них есть поселения раннего липицкого типа и более позднего этапа культуры полей погребений, которые хронологически можно увязать с аналогичными памятниками Поднепровья типа Черняхова.

На большинстве обнаруженных в этом рай-

оне поселений собран материал с характерными чертами как раннего, так и более позднего этапов культуры полей погребений. Это дает основание предполагать, что данные поселения существовали на протяжении всей первой половины I тысячелетия н. э.

Открытие новых памятников культуры полей погребений на Среднем Поднестровье расширяет территорию распространения раннеславянской культуры в бассейне Днестра.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА В НОВОУШИЦЬКОМУ РАЙОНІ, ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Основним завданням Середньодністрянської експедиції Інституту археології АН УРСР, що працювала восени 1951 р. в Новоушицькому районі, було проведення розвідкових розкопок на поселенні культури полів поховань в с. Іванківці, де перед тим були виявлені кам'яні фігури древньослов'янських язических богів¹. Внаслідок розкопок, проведених біля однієї стоячої фігури, виявлено залишки святилища у вигляді ям, розташованих вздовж однієї лінії, проведеної на північ від підніжжя ідола, та залишки руїн невеликої споруди з стінами, збудованими на дерев'яному каркасі і обмазаними глиною.

Всі розкопані об'єкти характеризувалися тільки матеріалом культури полів поховань черняхівського типу. Тому й самі фігури слід датувати саме цим часом².

Одночасно була проведена археологічна розвідка в Новоушицькому районі (околиці сіл Іванківці, Пилипи-Хребтіївські, Богомолівка, Хребтіїв), в результаті якої виявлено кілька невідомих до цього часу пам'яток.

Хребтіївське городище розташовано приблизно за 1 км на південь від села, на урочищі «На ріжку». Воно являє собою високий кам'янистий мис, який стрімко спадає на південь в долину Дністра, а на захід — в долину, що має назву Роги. За повідомленням В. К. Гульдмана та Е. Сецинського, тут стояла «кам'яна баба»³.

¹ В. И. Довженок, Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье, КС ИИМК, вып. XLVIII, М., 1952, стор. 136—142.

² Докладніший опис розкопаних в 1951 р. об'єктів див. КС ИА АН УССР, вип. 2, К., 1953, стор. 23—24; див. також КС ИИМК АН СССР, вип. 52, М., 1953, стор. 43—53.

³ Е. Сецинский, Археологическая карта Подоль-

Городище займає риг плато і обмежене з півдня і заходу стрімкими схилами. З напільного боку (з півночі і сходу) воно захищене дугоподібним валом, який кінцями виходить в урвища схилів і має довжину близько 150 м. Крім того, приблизно на половині відстані від кута плато до зовнішнього валу є ще один вал — внутрішній, паралельний зовнішньому. Віддаль між зовнішнім валом та рогом плато становить близько 120 м. Обидва вали невисокі, дуже розпилися; висота їх не перевищує 1 м.

На городищі немає ніяких ознак культурного шару; не виявлений він і в кількох ямах, які знаходяться на городищі і порушують дерновий шар. Між двома концентричними валами, приблизно на однаковій віддалі від них, помітні купи каміння (вапняку), частково задерновані, які розташовуються вздовж однієї лінії від одного схилу до другого, на більш-менш однаковій віддалі.

Не вдалося також виявити жодних ознак культурного шару і за укріпленою площадкою городища. Лише дуже уважне обстеження самого краю плато в межах городища дозволило в одному місці зібрати шість маленьких уламків кераміки. Це — уламки дуже грубого посуду, виготовленого від руки з недбало обробленої глини з домішкою шамоту і крупного піску, нерівно обпаленого, без орнаменту. Під час повторного обстеження городища в 1952 р. пощастило знайти ще кілька уламків посуду, які виявилися більш виразними. Серед них було кілька уламків кружального посуду, характерного для найранішого періоду Київської

скаго губ., Тр. XI АС, т. I, М., 1901, стор. 294; В. К. Гульдман, Памятники старины в Подольи, Камянец-Подольский, 1901, стор. 300.

Русі та уламок верхньої частини ліпного горщика з відігнутими назовні вінцями, прикрашеного хвилястим орнаментом. За характером матеріалу городище можна віднести до VIII — IX ст.

Зважаючи на відсутність чіткого культурного шару, а також на те, що колись на цьому городищі стояла «кам'яна баба», цілком можливо, що Хребтівське городище було культурною спорудою.

На деякій віддалі на схід від городища знайдено характерне кременінне знаряддя типу піка, яке, проте, не було пов'язане з певним культурним шаром.

Трипільське поселення «Пилипи — східне» виявлено на схід від села, в урочищі «Гончариха», яке являє собою початок глибокої долини, що впадає в долину р. Батіжок (притоки Дністра). Поселення займає не дуже високий виступ плато, обмежений з двох боків неглибокими улоговинами, який досить полого знижується в долину. Знахідки починають зустрічатися дуже низько, майже від самої підлоги. Далі в гору їх стає більше.

Знахідки складаються з великої кількості уламків обпаленої глини від площадок, іноді досить великих за розмірами, уламків типової трипільської кераміки (здебільшого червоноглиняної) та відщепів кременю. Особливо слід відзначити: два маленькі скребки на кінцях пластинок, велике кременінне скребло з грубою ретушшю та уламок досить великої глиняної статуетки, що зображує жінку. Цікаво відзначити, що куски обпаленої глини і уламки кераміки зустрічаються скупченнями, які, очевидно, позначають місця площадок.

На південь від цього поселення, через улоговину, знайдено великий кременінний відбивач з виразними слідами використання.

Скіфське поселення виявлено проти хут. Богомолівка, на північно-східному (лівому) схилі неглибокої долини безіменного струмка, який впадає в р. Батіжок в с. Іванківці. Це поселення займає досить значну площадку вздовж схилу берега.

Підйомний матеріал складається з великої кількості кераміки, ліпленої тільки від руки, досить грубого виробу, іноді з домішкою піску або рідше шамоту в глині. Колір черепків сірий, жовтуватий, бурий, жовтогарячий. Зустрічаються черепки з чорною поверхнею. Ор-

намент — у вигляді наліпного валика з заціпами та дірок.

Крім уламків посуду, знайдено багато кусків обпаленої глини, а також плоске керамічне прясло.

Сліди іншого поселення виявлені між селами Богомолівка та Іванківці, приблизно за 1 км від описаного поселення. Воно розташоване на схилах неглибокої і короткої бокової долини, що впадає в долину зазначеного безіменного струмка. Знахідки тут складаються з досить нечисленних кусків обпаленої глини, відщепів кременю та небагатьох мало-виразних уламків кераміки, які можна віднести до доби бронзи або до скіфської доби.

Слов'янське поселення виявлене за східною околицею хут. Богомолівка на куті, утвореному пологим правим берегом тієї ж долини безіменного струмка і неглибокої бокової балки, яка впадає в зазначену долину в напрямку з південного заходу на північний схід. Поселення займає схил обох долин, де на відносно невеликій площі зосереджено багато культурних решток. Знахідки починають зустрічатися дуже низько, майже від самої заплави і потім вище, але на верху плато їх немає.

Підйомний матеріал складається тільки з уламків посуду, в більшості невеликих. Більшість черепків належить посуду, типовому для доби Київської Русі, виготовленому на гончарському крузі з добре обробленої глини, досить тонкостінному. Колір черепків червонуватий, жовтуватий, бурий. З форм представлений, очевидно, лише один звичайний кухонний горщик. Знайдено кілька уламків характерних слов'янських вінець, відігнутих назовні, іноді з круговим валиком по краю. Знайдено також кілька маловиразних уламків ліпного посуду. Характер підйомного матеріалу не залишає сумніву в належності поселення до періоду Київської Русі (X—XI ст.).

Саме тут, недалеко від слов'янського поселення, знайдено великий кременінний відбивач. Ця знахідка не пов'язана з певним культурним шаром, оскільки залишків культурного шару інших часів тут виявити не вдалося.

Зазначені матеріали доповнюють наші знання про археологічні пам'ятки території південно-східного кута Хмельницької області, покищо дуже слабо дослідженої в археологічному відношенні.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАЗВЕДКА В НОВОУШИЦКОМ РАЙОНЕ ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

Осенью 1951 г. в Новоушицком районе работала Среднеднестровская экспедиция Института археологии АН УССР, которая провела разведочные раскопки на поселении культуры полей погребений черняховского типа и обследовала следующие объекты: древнеславянское городище у с. Хребтиев, датированное VIII—IX в.; трипольское поселение у с. Пили-

пы; поселение скифского времени у хут. Богомолвка; остатки поселения эпохи бронзы или скифской между хут. Богомолвка и с. Иванковцы; поселение эпохи древней Руси у хут. Богомолвка. Отмечены также находки отдельных кремневых орудий у сел Хребтиев, Пилипы, Богомолвка.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ,
Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

АРХЕОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ І РОЗВІДКИ В КИЄВІ ТА ПОБЛИЗУ НЬОГО В 1949—1951 рр.

На території Києва під час земляних робіт та розвідок щороку виявляються нові археологічні пам'ятки. Ряд пам'яток став відомий і в 1949—1951 рр.¹

В 1949 р. на перехресті Володимирської та Великої Житомирської вулиць, перед так званими Батиевими воротами, які тут колись стояли, під час земляних робіт виявлені контури рову, що оточував в X ст. місто Володимира. Схил рову з боку воріт мав обшивку з дошок. Ширина рову, виявленого лише частково, становила 10 м, глибина — 2,2 м. Між фундаментами воріт, у їх проїзді, а також навколо була дерев'яна вимостка-мостова останніх часів існування воріт (XVIII ст.). До цього ж часу відноситься і обшивка схилу рову дошками.

Тоді ж на вул. Володимирській, проти будинку № 9, на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, траншеєю була перерізана землянка, в якій знаходилися 2 криці та уламки глиняного посуду з клеймами епохи Київської Русі. На деякій відстані від землянки на глибині 0,6—0,8 м знаходився прошарок з стародавнім будівельним бруктом цих же часів (з битою цеглою та кусками цегли).

В 1949 р. у садбі Софійського заповідника, з південно-східного боку колишньої Трапезної церкви під час земляних робіт відкритий фундамент стіни XI ст. Фундамент, шириною 2,05 м і висотою 0,85 м, лежав на лесовидному суглинку в напрямі з півночі на південь з невеликим відхиленням на схід. Він складений із сірого граніту, скріпленого вапняним

розчином з домішкою товченої цегли рожевого кольору. Відкрита кладка є продовженням фундаменту, дослідженого в 1948 р. по другий бік кол. Трапезної церкви¹.

Виявлені в садбі Софійського заповідника фундаменти є залишками захисної стіни, спорудженої в XI ст. навколо Софійського собору.

В 1951 р. біля Перунова горба під час земляних робіт, у викиді землі, знайдена свинцева висла печатка округлої форми, діаметром 2,2 см, товщиною 1 мм. На одній стороні печатки є рельєфне зображення людини з німбом, на другій — напис грецькою мовою, який погано зберігся (рис. 1).

Там же трапився залізний наконечник стріли довжиною 8 см (з черенком) і шириною 2 см (рис. 2).

На вул. Жертв Революції, проти будинку № 4, в тому ж році знайдений скарб золотих і срібних речей Київської Русі, що зберігалися в срібній чаші. До скарбу входили 6 монетних гривен кийівського та новгородського типів, 2 намиста та 2 художньо виконані колти, прикрашені перегородчастою емаллю².

На вул. Пушкінській, у дворі будинку № 37, під час зрівнювання невеликого горба в 1951 р. знайдена масивна залізна сокира типу бойових сокир епохи Київської Русі. Сокира мала широку загострену нижню частину і обушок з втулкою (рис. 3, 2). Довжина сокири 18 см, найбільша ширина 11,5 см, діаметр обушка 4×3,5 см.

¹ І. М. Самойловський, Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947—1948 рр., АП, т. III, К., 1952, стор 75.

² І. М. Самойловський, Новий скарб часів Київської Русі, «Археологія», т. VI, К., 1952.

¹ Спостереження проводили: І. М. Самойловський — в 1949—1951 рр., Т. Г. Мезенцева — в 1949 р. на Подолі.

На вул. Калініна, у дворі буд. № 23, знайдена друга бойова залізна сокира такого ж типу, але менших розмірів.

На вул. Овруцькій, у дворі будинку № 32 знайдено кушанську монету, яка в 1951 р.

Рис. 1.

була передана в Інститут археології АН УРСР. Монета мідна, масивна, в діаметрі 2,5 см. З обох боків її є рельєфне зображення фігури кушанського царя Канішки (120—150 рр. н. е.). Він одягнутий у кафтан, штани, м'які

Рис. 2.

чобітки. На одному боці монети цар в лівій руці тримає спис, а праву руку простягнув над жертвником. На другому боці зображений той самий цар, права рука його простягнута над тамгою (родовий знак), а ліва тримає посудину (рис. 3, 1). На тому ж боці є напис древньоіранською мовою арамейськими буквами, що означає «цар-царів».

У Лаврському заповіднику, на вул. Цитадель № 11, в 1951 р. під час земляних робіт виявлений культурний шар, що знаходився на глибині понад 3 м від сучасної поверхні. У ньому на глибині 70 см знаходилося скупчення цем'янки завтовшки 30 см. Нижче, під шаром глини червоного кольору, на глибині 1,35 м, виявлена бутова кладка товщиною 45 см. На глибині близько 2 м від сучасної поверхні місцями траплялися фрагменти кераміки з лінійним і хвилястим орнаментом (вінчики, бочки, денця), уламок вітражного скла і фрагмент стінки амфори часів Київської Русі.

На території Кирилівського заповідника, на північний схід від Кирилівської церкви, на глибині 7 м від сучасної поверхні в 1949 р. виявлений підземний хід, який, розгалужуючись, йшов під фундаменти церкви. Ширина

ходу 50—60 см, висота 1,65 м. Хід простежувався на протязі понад 26 м.

Час спорудження ходу з певністю встановити важко, але, беручи до уваги те, що над ним знаходиться Кирилівська церква, збудована в XII ст., слід вважати, що хід споруджено в більш ранній час¹.

Цікаві результати дали спостереження 1949 р. на території Подолу, де земляні роботи проводились у значних масштабах на 21 вулиці, тобто охопили всю його основну частину. Незначна глибина траншей газопроводу (в середньому 1,5 м і лише місцями до 2,5 м) не дала змоги повністю простежити тут культурні шари. Проте і ці земляні роботи дали цікавий археологічний матеріал доби Київської Русі і пізнішого часу.

На вул. Почаївській виявилось багато уламків кераміки X—XIII ст., залишки старого трухлявого дерева, печини і вугілля. У викиді траншей знайдені денця, стінки та вінця горщиків, прикрашених характерним для Київської Русі нігтьовим, хвилястим орнаментом, а також значна кількість уламків корчаг (ручки і стінки). Біля будинку № 13 по цій же вулиці знайдені стінки і ручки корчаг та фрагмент світильника часу Київської Русі. Далі на Почаївській вул. до її перехрещення з вул. Верхній Вал у викиді траншей знайдено багато уламків кераміки X—XIII ст.

На вул. Волошській, починаючи від її початку до Верхнього Валу, у викиді зустрічалась кераміка доби Київської Русі. Особливо багато її було біля будинку № 7. Тут виявлені уламки вінця та стінок горщиків, прикрашених лінійним, хвилястим та нігтьовим орнаментом, уламки корчаг, шматочок скляного браслету XI—XII ст. та інші знахідки. Багато знахідок Київської Русі, зокрема кераміки, виявлено на вул. Героїв Трипілля. Більшість знахідок зустрічалась біля будинків № 17—25. Це уламки корчаг і дуже відігнуті вінця та стінки кухонних горщиків, часом орнаментованих.

Біля будинку № 19, по вул. Героїв Трипілля, знайдено уламок горщика із слабо відігнутими вінцями, виготовленого від руки з грубої глини, що мала вкраплення слюди. Вінця були орнаментовані недбалою хвилястою лінією. Форма горщика, техніка його виконання та орнамент дають підстави вважати, що він датується добою, що передувала утворенню Київської держави. Можливо, ця зна-

¹ Про існування печер у цій місцевості див. «Археологические находки и раскопки в Киевской губ. в течение 1876 г.» — «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца», кн. 1, К., 1879, стор. 244—250.

хідка не була тут випадковою, бо культурний шар в цьому місці йшов значно глибше, ніж траншея.

Особливо багато кераміки Київської Русі виявлено по цій вулиці біля будинку № 17. Серед них було кілька вінець, профіль яких характерний для IX—X ст. Біля будинку № 25 знайдено уламок денця горщика з клеймом князівських майстрів. У викиді землі біля будинків № 27—29 також зустрічалося багато кераміки часів Київської Русі. Багато знахідок цих часів знайдено і на вул. Верхній Вал, особливо на тому її відрізку, який знаходиться ближче до Дніпра, біля будинків № 48—56. Тут у викиді знайдені стінки та ручки корчаг, вінця та денця простих та орнаментованих горщиків.

Біля будинку № 50 виявлено потужний шар будівельних залишків землянки та уламки цегли XI—XII ст. Цей шар, що тягнувся на протязі 10 м, починався на глибині 60 см від сучасної поверхні і йшов нижче глибини розкопу. Багато слов'янської кераміки XI—XII ст. було у викиді і далі по вулиці біля будинків № 62—66.

В середній частині вулиці на відрізку між Житнім базаром і Костянтинівською вулицею кераміка Київської Русі зістрічалась ще досить часто. Це були в основному ручки та стінки корчаг великих розмірів.

Багато кераміки часів Київської Русі виявлено також і на Набережно-Микільській вул. Тут знайдено невелику залізну підкову від взуття, подібні якій відомі серед пам'яток Київської Русі.

Далі в напрямку Контрактової площі на цій же вулиці кераміка Київської Русі зустрічалась уже в меншій кількості. На розі вул. Волошської знайдений уламок вінець X ст. Біля будинків № 6—4 зустрічались уламки горщиків пізнішої доби Київської Русі. Цікаві пам'ятки цього часу відкриті і на Ярославській вулиці. Так, біля будинку № 3, на глибині 70 см, в розрізі траншеї виявлений завал з цеглин-плінф. Серед них зустрічались і цеглини, прикрашені хвилястим орнаментом. У викиді знаходились також куски цем'янки. Крім того, тут знайдена велика шиферна плита, подібна до тих, які використовувались під час будівництва храмів в Київській Русі. Завал з цеглин та цем'янки XI—XII ст. виявлений і на вул. Костянтинівській, недалеко від Нижнього Валу між будинками № 14 і 16. Він виявився на глибині 50 см від сучасної поверхні і йшов нижче глибини розкопу. Ширина його 1,2—1,7 м.

Пам'ятки часів Київської Русі, зокрема ке-

раміки, були виявлені ще й на інших вулицях Подолу в окремих місцях.

Так, на Нижньому Валу кераміка XI—XIII ст. виявлена, головним чином, у кінці вулиці, ближче до берега, особливо на розі Почаївської вулиці. Здебільшого це були вінця горщиків, стінки та ручки корчаг.

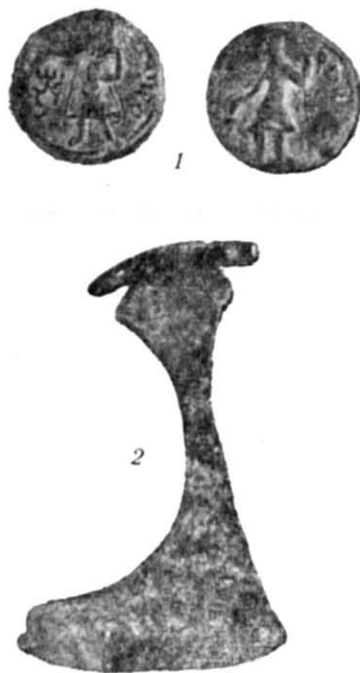

Рис. 3.

На вул. Хоревій кераміка Київської Русі знайдена на розі з вул. Межигірською та біля будинків № 18 і 20 на глибині 2—2,5 м.

Кераміка цього часу зустрічалась також на Межигірській (біля буд. № 31), на Щеквицькій (біля будинків № 22, 28), Борисоглібовській (біля будинків № 18, 16) та на Братській (біля будинків № 2 і 19) вулицях.

Велика кількість знахідок часів Київської Русі, виявлена на Київському Подолі, свідчить про густу заселеність цієї важливої частини древнього міста — його ремісничо-торгового посаду.

В багатьох місцях Подолу виявлені залишки дерев'яних споруд: водогінних труб (вул. Андріївська, Покровська, Волошська, Ільїнська, Єленівська, Межигірська, Хорева, Героїв Трипілля, Братська, Нижній Вал), мостових (Покровська, Нижній Вал, Андріївська, Братська, Хорева) та дерев'яних будівель (Борисоглібська, Нижній Вал, Почаївська, Межигірська, Набережно-Микільська,

Волошська). Точно визначити час цих залишків важко. Очевидно, більшість їх відноситься до XVII—XVIII ст.¹

Археологічні знахідки виявлені також на р. Борщагівці. На правому березі її, на північ від Брест-Литовського шосе розвідкою виявлено велике поселення трипільської культури, на поверхні якого знайдені уламки глиняного посуду цього часу. В 1950—1951 рр. на лівому березі р. Борщагівки на південь від Брест-Литовського шосе знайдена кераміка епохи бронзи (комарівського типу) та раннього заліза. Тут же підібрано 2 кремінні відщепи та скребок із слідами ретуші. В цих місцях виявлено і слов'янське поселення, на поверхні якого знайдені уламки глиняного посуду. У відслоненнях виярку простежувались залишки жител і господарчих ям епохи Київської Русі.

В результаті розвідок на лівому березі Дніпра поблизу Києва відкрито ряд археологічних пам'яток, що належать до різних часів.

На Трухановому острові, проти Києва, в різних місцях знайдено фрагменти посуду часів неоліту, бронзи та Київської Русі.

За 1,5 км на південь від хут. Красний, біля краю другої тераси, в 1949 р. виявлена кераміка епохи бронзи та дрібні уламки сіроглиняного посуду культури полів поховань черняхівського типу. В 1950 р. в цій же місцевості знайдені 3 залізні фібули: 1 середньолатенської схеми та 2 арбалетні з підігнутою ніжкою. Трохи далі на північ від цього пункту, на дюнних пісках знайдено скупчення фрагментів слов'янського посуду XII—XIII ст., прикрашеного лінійним орнаментом. Серед них була дуже велика посудина з діаметром вінець 27,5 м.

Біля с. Гусинці, Ржищівського району, за 1 км на південь від урочища Могилки², на крутому піщаному схилі надзаплавної тераси Дніпра знайдено уламки ліпного глиняного посуду, близького до корчоватівського, з домішкою кварцу, з нерівною поверхнею сірого або коричневого кольору (серед уламків були вінця відхилені назовні і майже прямі, зверху закруглені часом орнаментовані наколами або ямками). Там же трапилися 2 невеликі уламки слов'янського посуду X ст. Всі ці уламки

¹ Залишки дерев'яних споруд публікуються окремо. Див. І. М. Самойловський, Дерев'яні водопровідні труби і мостова у Києві, зб. «Нариси історії техніки», вип. 2, К., 1955.

² В урочищі знаходяться три кургани, але, за повідомленням місцевих жителів, колись їх було тут більше. Біля них є відрізок Наддніпрянського валу.

найбільше нагадують кераміку Київського могильника¹.

Ряд знахідок виявлених поблизу хут. Чубуків та с. Андруші, Переяслав-Хмельницького району.

На схід від хут. Чубуків, недалеко від відрізка Наддніпрянського валу, що проходить тут, на піщаних дюнах зібрано уламки глиняного посуду (пункт I): один невеликий черепок червонуватого кольору з хрестовидним врізним орнаментом епохи пізньої бронзи (рис. 4, 2) та 23 невеликі черепки скіфського часу підгірського типу, серед яких є уламки вінець, відігнутих назовні, від великої посудини та денце. Посуд червонуватого та сірого кольору із зглаженою поверхнею слабого обпалу.

У західній частині хут. Чубуків (пункт II) знайдені уламки посуду скіфського часу. Частина з них з домішкою дресви належала до підгірського типу. Деякі орнаментовані перлинним та ямочним орнаментом, а також валиком з пальцьовими защипами. Трапилися також 2 дрібні черепки слов'янського посуду XII ст. та уламок посуду епохи ранньої бронзи, орнаментований вірвовочним орнаментом.

Два пункти із знахідками виявлені майже посередині між хут. Чубуків та с. Андруші.

На дюнах, над р. Станіслав (пункт III), знайдено 6 черепків епохи Середньої бронзи, серед яких були орнаментовані вірвовочним орнаментом (рис. 4, 3, 4) та наліпним валиком. Тут підібрано також 2 уламки посуду часів пізньої бронзи з лінійним врізним орнаментом (рис. 4, 5), темносірого кольору і 8 невеликих уламків скіфського посуду, в яких один був прикрашений наліпним валиком.

За 100 м на південь (пункт IV) знайдено два уламки скіфського посуду сіруватого кольору з защипним орнаментом, одну тригранну бронзову скіфську стрілку з втулкою V ст. до н. е. (рис. 4, 1), та один гранітний розтирач. Крім того, тут знайдено 9 уламків підгірського типу, здебільшого сіруватого кольору, серед яких деякі прикрашені перлинним орнаментом, ямками та наліпним валиком.

В урочищі Кузовщина під с. Андруші (пункт V) знайдено уламки глиняного посуду часів ранньої бронзи (рис. 4, 7). Один з них прикрашений довгастими ямками і гребінчастим орнаментом на плічках (рис. 4, 8) другий — насічками по краю вінець (рис. 4, 9). В цьому місці знаходились уламки ві-

¹ Київський могильник, який датується останніми століттями до нашої ери, був відкритий за 25 км на північ від с. Гусинці.

нець скіфського посуду V—IV ст. до н. е. з наліпним пояском під вінцями та 16 черепків підгірського типу червонуватого та сіруватого

Приблизно за 80 м на південь від останнього пункту знайдено уламки посуду передскіфського часу (пункт VI). Посуд сірувато-

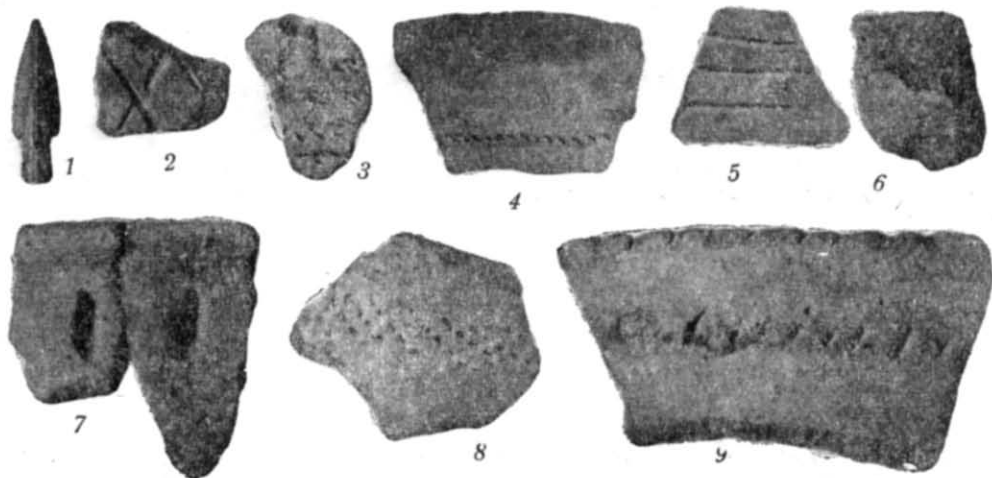

Рис. 4.

кольору з заглаженою поверхнею, серед яких були вінця і денця. Деякі з них прикрашені перлинним орнаментом.

го кольору з червоним відтінком. Два уламки вінця, трохи відігнуті назовні і в одному випадку прикрашені косими насічками.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ, Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ И РАЗВЕДКИ НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВА И ВБЛИЗИ ЕГО В 1949—1951 гг.

Резюме

С 1949 по 1951 г. на территории Киева обнаружено немало археологических находок разного времени, большая часть которых относилась ко времени Киевской Руси. Это бы-

ли остатки построек и оборонительных сооружений, а также находки отдельных вещей. Ряд памятников обнаружен разведками и вблизи Киева, на левом берегу Днепра.

ΧΡΟΗΙΚΑ

РОЗКОПКИ НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ В 1950 р.

Археологічні розкопки на Подолі, проведені експедицією Інституту археології АН УРСР¹, були першою спробою досліджень цієї частини древнього міста. Розкоп був розташований близько рогу вулиць Во-лошської і Героїв Трипілля (кол. Спаська), на фізкультурній площадці 124 школи. В розкопі відкрились потужні напластування культурних шарів, починаючи від IX—X ст. і кінчаючи XX ст. Культурний шар часів Київської Русі залягав на глибині 2,5 м і глибше. Дійти до найдавніших культурних шарів в розкопі не вдалось, навіть в одному з шурфів, доведеному до глибини 7,6 м.

На глибині 3,2 м відкриті сліди залізоробоного виробництва у вигляді залишків горнів,

шлаків і криць. У західній частині розкопу, на глибині 3 м, виявлені залишки згорілого трикамерного наземного житла з глинобитною піччю у центральній частині. В східній камері знайдено велику кількість дерев'яного токарного посуду, що дозволяє припустити існування тут токарної майстерні.

В східній частині розкопу виявлено залишки напівземлянок, дуже зруйновані глинобитні печі і розвали цегли, пов'язані з виробництвом скла і мідноливарської справою. Тут же знаходились три свинцеві болванки вагою понад 80 кг. Знайдена мідна візантійська монета Олексія Комніна (1081—1118 рр.) і інші предмети дозволяють віднести цей комплекс до початку XII ст. Основними виробами цих майстерень були скляні посудини, перстні, браслети і бусини.

¹ В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р., «Археологія», т. IX, К., 1954.

РОЗКОПКИ В КИЄВІ, ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ТА БОРИСПОЛІ

В Києві в 1949 р. експедицією під керівництвом М. К. Каргера були розкопані: на території Михайлівського Златоверхового монастиря — майстерня по виготовленню кришталевого намиста¹ та в садибі Державного історичного музею — напівземлянка XI — початку XII ст.

В тому ж році М. К. Каргером в Переяслав-Хмельницькому було розпочато дослідження Михайлівського собору, збудованого в 80-х

роках XI ст.¹ Розкриті фундаменти і частини стін храму. Залишки фресок і мозаїки, знайдені під час розкопок, свідчать про багате оздоблення собору.

В 1950 р. М. К. Каргером в Борисполі досліджувались залишки кам'яної церкви Бориса і Гліба, збудованої Володимиром Мономахом в 1117 р.²

¹ М. К. Каргер, Основные итоги и проблемы археологического исследования древнего Киева, «Доклады VI научной конференции Института археологии», К., 1953.

¹ М. К. Каргер, Памятники Переяславского зодчества XI—XII в. в свете археологических исследований, СА, XV.

² М. К. Каргер, «Летская божница» Владимира Мономаха, КС ИИМК, вип. XLIX.

ОБСЛІДУВАННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ТА ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ В 1950—1951 рр.

В 1950 р. розвідково-маршрутним загоном експедиції «Великий Київ», яким керував П. О. Раппопорт, були обстежені городища поблизу Києва в селах Вигурівщина, Віта-Поштова, Плесецьке, Старі Безрадічі, Витачів та городища Дівич-Гора біля с. Трипілля. Матеріали, здобуті розвідкою, дозволили уточнити датування городищ і простежити, де це було можливо, і фортифікаційну систему¹.

Всі пам'ятки, за винятком городищ в селах Плесецьке і Трипілля, мали культурний шар часів древньої Русі. Здебільшого це матеріали XII—XIII ст., а на двох городищах — і більш ранні — кінця X або XI ст. (села Віта-Поштова, Вигурівщина). Городища мали укріплення у вигляді валів і ровів. На городищі в с. Старі Безрадічі виявлені дерев'яні конструкції — зруби, забиті землею, що скріплювали вал дитинця.

¹ П. О. Раппопорт, Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р., «Археологія», т. VII, К., 1952.

Розвідкою 1951 р. обстежені городища в селах Тростянець, Заріччя і Білогородка, Київської обл. та Грубське і Яроповичі, Житомирської обл., а також проведені розкопки валу в м. Переяслав-Хмельницький¹.

Дослідженнями в Заріччі, Білогородці і Переяславі був встановлений спільний для всіх трьох пунктів принцип побудови валів, характерний для X—XI ст. В усіх цих пунктах вал являє собою ряд забитих землею дерев'яних зрубів, до яких з лицьового боку примикала стіна, складена із сирцевої цегли, яка мала дерев'яний каркас. На городищах сіл Грубське і Яроповичі виявлено культурний шар XI—XIII ст. В цих самих пунктах відомі більш ранні матеріали (XIII — IX ст.).

¹ П. А. Раппопорт, Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцевой кладки, КС ИИМК, вып. 52.

РОЗКОПКИ КОЛОДЯЖИНА В 1949—1950 рр.

Археологічні дослідження Колодяжинського городища, що провадилися Інститутом археології АН УРСР у 1948 р., продовжувались в ширшому масштабі у 1949 і 1950 рр.¹

За ці два роки розкрито досить значну площу дитинця і посаду, де вивчено житлово-господарські і фортифікаційні комплекси цього визначного древнього міста-фортеці, що загинуло в боротьбі з татарами у 1241 р.

На дитинці, по його краю над ровом, виявлено залишки 15 дерев'яних обгорілих зрубів — жител і ремісничих майстерень, на долівках яких знайдено понад 300 різних предметів — знарядь рільництва, обгорілих залишків зернових і технічних культур в дерев'яній і керамічній тарі, інструментів ремісників, керамічного, дерев'яного і металевого посуду, зброї і військового спорядження, прикрас, культових та інших речей. Знахідки дають багатий

¹ Розкопками керував В. К. Гончаров. Див. В. К. Гончаров, Древний Колодяжин, КС ИИМК, вип. XLI, 1951; «Древній Колодяжин», «Вісник Академії наук Української РСР», № 6, 1950; Роботи Волинської експедиції, 1948 р., АП, т. III, К., 1952.

матеріал для розуміння продуктивних сил і техніки виробництва XII і першої половини XIII ст.

Дослідженням валів і ровів дитинця з'ясовано, що весь житлово-фортифікаційний комплекс був конструктивно пов'язаний і будувався одночасно за певним планом; всі житла по краю дитинця являли собою єдину довгу будівлю, поділену поперечними стінами на окремі чотирикутні кліті, дерев'яна стеля яких була перекрита товстим шаром лесу, викопаного під час спорудження рову. Насипаний поверх жител шар лесу утворив оборонний вал городища, на якому стояв частокол або заборал.

На посаді городища розкрито 13 жител-напівземлянок. Інвентар в них значно бідніший, ніж в зрубаних наземних житлах дитинця. Провідним серед цього є керамічний посуд, рільничі знаряддя і дешеві прикраси із скла і кольорових металів.

Як на дитинці, так і на посаді виявлено кістяки їх мешканців, що загинули під час оборони міста-фортеці від татарської навали.

ДОСЛІДЖЕННЯ РУІН ЗАРУБСЬКОГО МОНАСТИРЯ БІЛЯ с. ЗАРУБИНЦІ

В 1949 р. археологічною експедицією під керівництвом М. К. Каргера біля с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького району, було закінчено дослідження древнього Зарубського монастиря кінця XI ст., розпочате в 1948 р.¹

Розкопки показали, що церква була триапсидною з шістьма внутрішніми стовпами. План храму, мішана кладка стін із цегли і ка-

¹ М. К. Каргер, Розвалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб, СА, XIII, 1950.

РОЗКОПКИ ДРЕВНЬОРУСЬКОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ЛІПЛЯВЕ В 1949 р.

Інститутом археології АН УРСР за участю кафедри археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1949 р. були проведені розкопки 7 курганів на древньоруському могильнику біля с. Ліпляве, Гельмязівського району, Черкаської області¹. Розкопками керував Р. І. Виезжев. Курганні насипи дуже розорані. Кістяки в похованнях були у витягнутому положенні і орієнтовані

¹ Р. И. Выезжев, Новые материалы из раскопок Леплявского могильника, КСИА, вып. III, К., 1954.

НОВО-ПОКРОВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК І ПОСЕЛЕННЯ

У 1949 р. Ю. В. Кухаренко, за дорученням Інституту археології АН УРСР, провів дослідження біля с. Нова Покровка, Чугуївського району, Харківської обл.¹. Виявлено 6 поховань на безкурганному могильнику, відкритому ще у 1936 р. І. Ф. Левицьким. Рештки поховань у вигляді трупоспалень знаходились в неглибоких могильних ямах. Тут же, на могильнику, виявлено 2 комплекси речей, що лежали куп-

¹ Ю. В. Кухаренко, Ново-Покровський могильник і поселення, «Археологія», т. VI, К., 1952; О некоторых археологических находках на Харьковщине, КС ИИМК, вып. XLI, 1951.

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ СЕРЕДНЬО-БУЗЬКОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ 1949 р.

В 1949 р. загін Середньо-Бузької експедиції під керівництвом Е. О. Симоновича провів розкопки на могильнику і поселенні культури полів поховань черняхівського типу біля с. Данилова Балка, Одеської обл.¹. Розкопано 5 поховань, які відносяться до двох періодів. До більш раннього (III—IV ст. н. е.) відносяться два поховання, орієнтовані на північ з відхиленням на схід, з інвентарем, типовим для

¹ Э. А. Симонович, Погребение V—VI в. н. е. у с. Данилова Балка, КС ИИМК, вып. XLVIII.

міння, розміри цегли і застосування дерев'яних лежнів в основі фундаментів дозволяють віднести будівлю до другої половини XI ст.

Роботами експедиції було встановлено, що городище, розташоване на горі, над руїнами Зарубського монастиря, відноситься до кінця I тисячоліття до н. е., а не до доби Київської Русі, як це думали раніше. Літописне місто Заруб, на думку М. К. Каргера, знаходилось на Батуровій горі, біля самого с. Зарубинці, на якій також є городище.

головою на захід. В двох випадках кістяки були покладені на давню денну поверхню, в інших — на ями різної глибини. Часто зустрічались цвяхи і рештки дерева від трун.

Поховання супроводжувалися інвентарем — височні кільця із замкнутими кінцями, срібні та сердоликові бусини, срібна монета на зразок куфічного диргему X ст., персні, ліроподібні пряжки, бронзова оправа з ланцюжком від невеликих піхв, залізні ножі, а також фрагменти посуду X ст., виготовленого на гончарському крузі.

ками і складались з предметів озброєння, кінської зброї та ін.

На розташованому поруч з могильником поселенні досліджено наземне житло з глиняними стінками на дерев'яному каркасі. Кераміка поселення і могильника складається з двох груп: однієї — типової для культури полів поховань, другої — для салтово-маяцької культури.

Досліджені пам'ятки, на думку автора, датуються VII—VIII ст. і належать ранньослов'янським племенам, у формуванні яких певну роль відігравала салтово-маяцька культура.

культури полів поховань. До пізнішого часу належать три поховання, орієнтовані на захід, майже без речей (лише на одному кістяку знайдено кілька намистин і монету середини IV ст. н. е. у вигляді підвіски).

На поселенні культури полів поховань між селами Синицівка та Сабатинівка, Одеської обл., розкопано млинове спорудження¹.

¹ Е. О. Симонович, Млинове спорудження перших століть нашої ери на Південному Бузі, «Археологія», т. VI, К., 1952.

Це була невелика будівля (можливо, у вигляді навісу), в якій в робочому положенні виявлений нижній жорновий камінь (лежняк). Серед кераміки, знайденої тут, виявлено бага-

то уламків корчаг і амфор, які використовувалися як тара для зберігання запасів.

На цьому ж поселенні було відкрито залишки кам'яної печі.

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ В СЕЛАХ ПИРОГОВІ ТА ВЕЛИКІ ДМИТРОВИЧІ

В 1950 р. загоном експедиції «Великий Київ» під керівництвом Є. В. Махно проведені розкопки на Пирогівському городищі, розташованому за 18 км на південь від Києва. Воно міститься на високому горбі корінного берега Дніпра, в південно-західній частині с. Пирогів, Києво-Святошинського району, і має форму витягнутого овала довжиною 80 м і шириною 64 м. Стрімкі схили його оформлені у вигляді двох терас. В'їзд на городище знаходиться із заходу. На задернованій поверхні зустрічаються уламки посуду корчоватівського типу.

Розкопками встановлено, що на городищі існувало поселення зарубинецького типу, яке датується середньолатенськими фібулами та уламками елліністичних амфор. Культурний шар цього поселення знятий в часи Київської Русі.

В тому ж році загін провів розкопки і на поселенні зарубинецького типу в с. Великі Дмитровичі, Обухівського району, Київської обл. На поселенні відкрито залишки 7 наземних споруд, витягнутих у два ряди вздовж схилів. Три з них були розкопані. Кожна споруда мала площу близько 10 м². Одна з них чотирикутна, дві — неправильної форми. При них виявлено 6 господарських ям грушевидної форми. Знайдений тут керамічний матеріал складався з уламків посуду з шершавою поверхнею (горщики, глечики, сковорідки), невеликої кількості посуду з лощеною поверхнею (мишки, кружки з ручкою) та уламків елліністичних амфор. Під час розкопок знайдені також фібули латенського типу. Матеріали публікуються в МІА.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДРЕВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ VIII—IX ст. НА ЗАКАРПАТТІ

В 1950 р. Закарпатський краєзнавчий музей провів невеликі розкопки древньослов'янського поселення в м. Ужгороді в урочищі Радванка. Розкопками керував К. В. Бернякович¹.

Тут виявлено напівземлянку з пічно-кам'яною, двома вогнищами і прибудовою господарського призначення. Матеріал, добутий при розкопках, складався із глиняного посуду VIII — IX ст., кісток тварин, уламків жорен,

пряслиць, точильних брусків, залізних ножів, стріл та інших знахідок. На поселенні були відкриті і залишки залізорозного виробництва — уламки сопел, залізні шлаки.

Такого ж типу поселення відоме і за 2 км на захід від Ужгородського замку в районі цегельного заводу. В 1951 р. тут було відкрито залишки напівземлянки з керамікою VIII — IX ст.

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В 1950—1951 рр. Вінницьким державним педінститутом та Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм (1951 р.) проведені розвідки для виявлення археологічних пам'яток на території Вінницької області².

На території Ситковецького району розвідкою виявлені слов'янські городища в селах Юрківці, Ометинці, Мельниківці, Слобідка, Мітлинці та Джуринці. Городища невеликих

розмірів захищені валами та ровами. На поверхні їх і в закладених шурфах виявлена слов'янська кераміка, а в с. Юрківці, крім кераміки XI—XII ст., знайдені також обгорілі зерна злаків.

В с. Слобідка, Ситковецького району, та в с. Рубник, Гайсинського району, розвідкою відкрито слов'янські поселення.

В с. Кукавка, Яришівського району, Мар'янівка, Брацлавського району, Михайлівка, Тульчинського району, Ометинці, Ситковецького району, та Григорівка виявлені сліди трипільських поселень, а біля с. Озаринці — бивні і кістки мамонта.

¹ К. В. Бернякович, Исследование древнеславянского поселения VIII—IX в. в г. Ужгороде, КСИА, вип. 3.

² Розвідками керував ст. викладач Вінницького педінституту М. Рубін.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
АС — Археологический съезд.
ВДИ — Вестник древней истории.
ИАК — Известия археологической комиссии.
ИИМК — Институт истории материальной культуры АН СССР.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
СА — Советская археология.
IPE — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
-

ЗМІСТ

Київська Русь

В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр.	5	І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Пліснеско в 1949 р.	32
Д. І. Бліфельд, Десянська археологічна експедиція 1949 р.	12	Р. І. В'єзжев, Розкопки в Каневі у 1949 р.	36
В. К. Гончаров, Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р.	22	Ю. М. Захарук і О. О. Ратич, Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, Львівської області	40

Ранньослов'янські пам'ятки

Д. Т. Березовець, Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.	49	Є. В. Махно, Розкопки на поселеннях першої половини I тисячоліття н. е. у верхній течії Сули	77
М. Ю. Брайчевський, Нові розкопки на Пастирському городищі	67	А. Т. Брайчевська, Поселення черняхівського типу в с. Микольське на Дніпрі	86

Пам'ятки античного часу

Л. М. Славін, Розкопки Ольвії в 1949—1951 рр.	95	Л. Д. Дмитров, Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр.	111
---	----	---	-----

Матеріали до археологічної карти УРСР

Л. М. Славін, Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр.	127	Ф. Б. Копилов, Археологічна розвідка на р. Хорол в 1949 р.	168
В. Й. Довженок, Н. В. Лінка, Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р.	151	В. Д. Баран, Ранньослов'янські пам'ятки правобережжя середнього Дністра	170
О. О. Ратич, Археологічна розвідка на верхньому Дністрі в 1949 р.	158	М. Ю. Брайчевський, Археологічна розвідка в Новоушицькому районі, Хмельницької області	176
Р. І. В'єзжев, Археологічні пам'ятки верхньої течії р. Гнилоп'ять та нижньої течії р. Гуйва.	165	І. М. Самойловський, Г. Г. Мезенцева, Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр.	179

Хроніка

Короткі повідомлення про роботи інших археологічних експедицій 1949—1951 рр.	187
Список скорочень	191

СОДЕРЖАНИЕ

Киевская Русь

В. А. Богусевич, Археологические раскопки в Чернигове в 1949 и 1951 гг.	11	И. Д. Старчук, Раскопки на городище Плиснеско в 1949 г.	35
Д. И. Блифельд, Десянская археологическая экспедиция 1949 г.	21	Р. И. В'єзжев, Раскопки в г. Каневе в 1949 г.	38
В. К. Гончаров, Археологические исследования древнего Галича в 1951 г.	30	Ю. М. Захарук и А. А. Ратич, Славянское поселение у с. Рипнев, Львовской области	45

Раннеславянские памятники

Д. Т. Березовец, Исследование славянских памятников на Сейме в 1949—1950 гг.	65	Е. В. Махно, Раскопки на поселениях первой половины I тысячелетия н. э. в верхнем течении Сули	85
М. Ю. Брайчевский, Новые раскопки на Пастырском городище	76	А. Т. Брайчевская, Поселение черняховского типа в с. Никольское на Днестре	92

Памятники античного времени

Л. М. Славин, Раскопки Ольвии в 1949—1951 гг.	110	Л. Д. Дмитров, Основные итоги Измаильской археологической экспедиции 1949—1951 гг.	122
---	-----	--	-----

Материалы к археологической карте СССР

Л. М. Славин, Археологические исследования городищ, поселений и могильников ольвийского окружения в 1949—1950 гг.	149	Ф. Б. Копылов, Археологическая разведка на р. Хорол в 1949 г.	169
В. И. Довженок, Н. В. Линка, Разведки древнерусских городищ на нижней Роси в 1949 г.	156	В. Д. Баран, Раннеславянские памятники правобережья среднего Днестра	175
А. А. Ратич, Археологическая разведка на верхнем Днестре в 1949 г.	164	М. Ю. Брайчевский, Археологическая разведка в Новоушицком районе, Хмельницкой области	178
Р. И. В'єзжев, Археологические памятники верхнего течения р. Гнилоп'ять и нижнего течения р. Гуйва.	167	И. М. Самойловский, Г. Г. Мезенцева, Археологические наблюдения и разведки на территории Киева и вблизи его в 1949—1951 гг.	183

Хроника

Краткие сообщения о работе других археологических экспедиций 1949—1951 гг.	
Список сокращений	

ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Треба
12	15 зв. пр. ст.	правому	лівому
30	4 зв. лів. ст.	птах	птахи
33	7 зн. пр. ст.	городища	шару городища